

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 4 (152) май-июнь 2010 ж.

Учредительле –

КъМР-ни Информация коммуникацияла,
жамауат биригиуле эмда жаш тѳлю бла ишлени министерствосу,
Жазыучуларыны союзу

Баш редакторну орунунда
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бѳлюмню редактору)
Ѳлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Толгъурланы Зейтун
Хубийланы Назир
Шауаланы Хасан

**ЭЛБРУС
МИНИ ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2010

СЮЙМЕКЛИКНИ ЖЫРЧЫСЫ

Къулийланы Атабийни жашы Хажимуса Огъары Чегемде туугъанды, тамам 100 жыл мындан алда. 1925 жылда, элде башланган билим алгъанлай, Къырымгъа кетеди. Анда Бахчисарай шахарда 7 жыл окъуйду.

Ата журтуна къайтханлай, Нальчикде бир ауукъ заманны «Социалист Къабарты-Малкъар» газетде корректорлукъ ишни тамамлайды. 1932 жылда уа Хажимусаны Краснодаргъа атлы аскерчилени хазырлагъан окъуу юйге жибередиле. Аны жетишимли бошагъандан сора, саулугъуна чып тюшюп, аскер къуллукъдан эркин этиледи. Алай бла Къулий улу Нальчикде китап басмада 1939 жылгъа дери ишлейди.

Хажимуса Фин, Уллу Ата журт урушлагъа да къатышханды. Къанлы къазаутны аллындан ахырына дери, кёп кере жаралы да болуп, алай чыкъгъанды. Жигитлиги, кишилиги ючюн бир къауум орден, майдал бла да саугъаланнганды.

Сюрюнде Къулий улу Къыргъызны Кант районунда тургъанды, тюрлю-тюрлю ишледе кёргюзтгенди усталыгъын. 1957 жылда къайтханды ата журтуна – Кавказгъа. Ахыр кюнюне дери «Элбрус» китап басмада ишлегенди.

Къулийланы Атабийни жашы Хажимусаны бир бёлек назму жыйымдыгъыны атларын эсигизге салыргъа сюеме: «Каштанла шахары» (1957 ж.), «Къарылгъач» (1962 ж.), «Озадыла жылла» (1964 ж.), «Жырны заманы» (1970ж.), «Акъ булут» (1990 ж.).

Аны сёзлерине кёре жазылгъан жырланы уа, баям, санап санын да айталлыкъ болмабыз. Ала, кертиси бла да, тау миллет бюгюнлюкде бек жаратхан, бек суйген чыгъармаладыла.

*Сюймеклигиме тау череклери,
Ой, эжиу эте агъарла,
Акъ басхан жерни кёк гелеулери,
Акъ гюлле болуп чагъарла.*

*Юй алларында нарат терекле,
Кёкге жетгенча узундан,
Тенглери бла ишге тебиресе,
Кёп къарагъанма ызындан.*

*Кел, кел, ариуум, алып кетейим,
Жарытчы баргъан жолуму,
Жашау нёгерим болсанг сен мени,
Менден насыплы болурму?*

Хажимуса жюреги бла жазгъан тизгинлени асламысы, айхай да, таулу кызыны ариулугъун, чырайлыгъын, суу суратлылыгъын ачыклайдыла, туура этедиле бизге. Уллу, терен, керти сюймекликни салауат жырын, баям, аныча уста айтхан, жаны-къаны бла да ол бийик учунуугъа берилген таулу къаламчылада бек азды.

*Кюнлерим мени мудах озалла,
Не ойнамайма, кюлмейме...
Къалын туманнга кирип турама,
Къалай этерге билмейме.*

*Мен жолда барсам – алай барама,
Ма сени излеп кёзлерим,
Бара тургъанлай аллыма чыкъсанг,
Чыкъмай къалалла сёзлерим.*

Бу назму тизгинле не къадар тюрсюн, бояу, тюрлениу, ачыкълыкъ баямлайдыла, келтиредиле окъуучуну кёз туурасына. Лирика жигитни насыплы да, гурушхалы да, къууанчылы да, армаулу да ууахтысын болмагъанча тикирал суратлайды Къулий улу.

Дагъыда тилни Хажимусача шатык, терен, уста билгенле, артыгъыракъ да бюгюнлюкде, бек аздыла. Хар жазылгъан сёзню, энчи жаны болгъанча, ол гитче, ууакъ къалтырай, тыпырдай тургъан жулдузчукъча, жашнар, ёмюрлюк жерин кеси аллына табып къойгъанча. Жазылгъан сёзледен къуралгъан инжи, накъут-налмас минчакъла бир бири къатларында жаннганча, жарыкълыкъ бере, окъуучуну жюрегине дарман-дары, балхам жакъгъанча этерле.

Бизни эсибизни, кёлюбюзню энди, бусагъатчыкъда жаратылгъан, къуралгъан айырма, нюр жарыкъ бёлегенчады. Ол назму тизгинле ниет-лерибизни, оюмубузну байыкъдыра, насыплылыкъ чакъны тейри эшигин ачхан ууахтыны жаратханчады.

Къулийланы Хажимусаны, жарсыугъа, партиягъа, совет бачамалагъа аталгъан, колхоз жашауну, кызыл аскерни махтаугъа жораланнган керек-

Къулийланы Хажимуса ахлулары бла

сиз, къарыусуз, жалгъан тизгинлери да бардыла. Ала бары да, мен оюм этгенге кёре, энди басмаланырыкъ китапладан кетерилирге, къысталыргъа керекдиле.

Къулийланы Хажимусаны мындан арысында жюреклени къозгъагъан, санланы бир сейир, айырмалы халкъ тепсеуге алып кетген, учундургъан, башынгы суймекликден хайранлыкъла алдыргъан чыгъармалары басмаланыргъа керекдиле назму жыйымдыкълада.

Алайды да, уллу, айтхылыкъ таулу поэтни керти, ёмюрлюк, ёлюм-сюз сёзюн, биркюнлюк орам хапарладан айыра, айыртлай, башыбызгъа, жаныбызгъа, жюрегибизге да жарата билейик.

Къулийланы Атабийни жашы Хажимуса огъурлу, жумушакъ, келбетли, жарыкъ, сойдомлю, кертичи адам болгъанды.

Аны назму тизгинлери, айхай да, кесине ушайдыла:

*Тау болмаса, суу да болмаз агъаргъа,
Суу болмаса, жер унамаз чагъаргъа.
Суу болмаса, тенгизге да къурурла,
Орунлары къум тюз болуп турурла.*

Бюгюн а, уллу поэтибизни 100-жыллыгъына жоралап, Къулийланы Хажимусаны айырма назму антологиясы бла сизни шагъырей этерге сюеме.

**БЕППАЙЛАНЫ Муталип,
жазыучу.**

СЮЕМЕ

Сюеме жерими агъач къолларын,
Тамаша, дылгам, ныхыт жолларын,
Гелеу ёрюшлю тау жайлыкъларын,
Гара сууларын, кёп байлыкъларын.

Къарлы тауланы бийик башларын,
Кёксюл габулу состар ташларын,
Къалын агъачлы кёк чегетлерин,
Ариу ийисли тау кёгетлерин.

Бийик сыртларын, кезлеу ауушлу,
Шаудан сууларын, кюмюш тауушлу.
Чучхур сууларын, инжи чанчханча,
Терк саркъгъанларын, къоркъуп къачханча.

Ариу тау жумарукъ сызгъыргъанын,
Гелеу кырдыкда муркку этгенин.
Тынч кётюрюлюп, къакъмай къанатын,
Бир башха чатха учуп кетгенин.

Кюзгюлюк этген таза кёллерин,
Тау этекледе таулу эллерин.
Урунган халкъны, ишинде мамыр,
Сют уюгъанча, болгъанын сабыр.

ЖАЙ КЕЧЕ КЁЛ КЪАТЫНДА

Кёкде жулдузла да кёлде жылтырай,
Гюлмендиге инжилени жайгъанча,
Чууакъ кёкде ай да жюзюп барады,
Таза кёлде алтын чабакъ жюзгенча.

Чыпчыкъ жырла, макъа гъуг-гъур тауушла,
Бешик жырча къулагъынга келелле,
Таудан келген череклени жырлары
Бир-бирледе акъылынгы бёлелле.

Баш кётюрюп, таула таба къарасанг,
Къарлы таула тюрленмейин жашайла,
Терен къарла ариу ташлап юслерин,
Мамукъ тёбелеге нечик ушайла.

Кёк дарийге кюмюш ахча чачханлай,
Чууакъ кёкде жулдузла да тюз алай,
Толгъан ай да тегерекни жарытып,
Кёк гелеуге кюмюш жабыу жайгъанлай.

Терекле да ары-бери ийиле,
Чапракълары шыбырдап, къарс къагъалла,
Анда-мында къара шауданчыкъла да
Къонгуроу таууш этип, алай агъалла.

Жукъунг келмез аллай ариу жай кече,
Салкъын аяз суусабынгы къандыра,
Къудурет ариулугъу бютюнда
Жюрегингде суймеклик от жандыра.

ТЮШЮМДЕ

Толгъан ай да кюмюш жарыгъын тегюп,
Жууаш желде чапыракъла къымылдай.
Ауана этген къоз терекни тюрюнде
Эки суйген олтуралла, шыбырдай.

Юслеринде кийимлери аланы –
Гюл бахчагъа къарагъанча алайды.
Таудан ургъан ариу салкъын аязчыкъ,
Къызгъан жыякъчыкъларын шош сылайды.

Муратларын айталмайла, уялып,
Къыз, иймене, эшмелерин сылайды.
Жаш да, терен солуй, терк-терк ахтына,
Эслетмейин, суйгенине къарайды.

Сёзсюз ангылайла была бир бирни,
Суймеклик от кёзлеринде жылтырай.
Жюреклери кюе турад, къуу кибик,
Эринлери ууакъ-ууакъ къалтырай.

Жаякълары отда кибик жаналла,
Тылпыулары эринлерин кюйдюре,
Жаш да къызны акъ къолчугъун сылайды.
Къызгъан эринлерине да тийдире.

Сау кечени олтурадыла ма алай,
Билмей заманлары къалай ётгенин,
Ай да таула таба жетди батаргъа,
Эслемейле кетер заман жетгенин.

ЗУРНУКЛА

Кетелле зурнукла,
Узакъгъа кетелле.
Къайгъылы, шургулу
Тауушла этелле.

Къымыжа сабанлагъа,
Салам бере, къарай,
Кючлю къанатларын,
Салкъын желле тарай.

Кюз келди дегенлей,
Башлайдыла кетип,

Къыблагъа баралла,
Ёшюн уруш этип.

Баралла зурнукла,
Бирча къанат къагъып,
Жангы юйюрню да
Ызларындан тагъып.

Энтта да къайтырла,
Къыш кетип, жаз бла,
Келдик деп, къонарла
Къууанч ауаз бла.

Ингирлик келеди, акъыртын атлай,
Къара жамычысын юсюне кийип,
Озгъан ингирлерин эсгере, къатлай,
Къонайыкъ къушча, къанатларын ийип.

Танг аласы тамашалыкъ чууакъды.
Тау аязы салкъын-салкъын урады.
Тёп-тёгерек ариу кёк-кёк жылтырай,
Кёк дарийча, бет алыша турады.

Эчки кютдюм Ликъаргини тауунда,
Жибип, жунчуп боранда эм жауунда,
Жылыннгынма, артиш отчукъ тамызып,
Кесибизни къарт Ахматны бауунда.

СУУ ТАУУШУНА ТЫНГЫЛАП

Жаз эрттенликни мен бек сюеме,
Сериуюн тие желлери,
Чыран суула да жырларын жырлай,
Акъ кёмюк къайнай кёллери.

Мен суу бойнуна барып олтурсам,
Тау желле салкъын къагъалла,
Окъа халыча, ариу жылтырай,
Тау суула алай агъалла.

Кукук къычырыу, булбул жырлары
Эшитилелле, бёлюнмей,
Уядан абрек кетген къуш кибик,
Къайда жюрюйсе, кёрюнмей?

Сен келесе деп, аллынга къарай,
Тансыкъ болгъанлай турама,
Терек бахчада булбул жырласа,
Сен келе тургъан сунама.

**СЕН УШАЙСА
ЖАЙТЬЫ КЮННТЕ**

Шам бахчада таза ёсген,
Ушайса сен ариу гулге,
Нюрюн тёгюп чыгып келген
Эрттенликде жазгы кюннге.

Кёзлеринге кёз тиймейин
Жашасынла, жаным-кёзюм,
Уялгъандан айталмайма –
Баред санга айтыр сёзюм.

От жандырад жюрекледде,
Сёлешгенде сёзчюклеринг,
Танг Чолпаннга ушайдыла,
Башха болмай, кёзчюклеринг.

Кёз аллымда жюрююдюле
Кёзлеринги суратлары.
Сени манга къызгъаналла,
Толмаз эсе муратлары.

**ЧУУАКЪ КЁКДЕ
АЙ КИБИК**

Чууакъ кёкге жангы чыкыгъан ай кибик,
Хар заманда, башха болмай, алайса,
Танг алада батып кетген жулдузча,
Кёрюнмейсе, сау-эсен бол, къалайса?

Тюшде кибик кёрюннгененг кёзюме,
Унутмайма, хар заманда ойдаса,
Жанкъоз кибик, аз кёрюнюп, думп болдунг,
Бизни таба бир айланмай, къайдаса?

Кече жатсам, жукъу кирмейд кёзюме,
Жукъласам да, къайгылыды тюшлерим.
Кюндюз болса, армау болуп жюрюйме,
Иш ишлесем, бармайдыла ишлерим.

**КЪАЛАЙ ЭТЕРГЕ
БИЛМЕЙМЕ**

Мен армау болуп, алай жюрюйме,
Сюймеклигими айталмай,
Тюбесе жерге къарап къалама,
Сёзюне жууап къайтармай.

Кюнлерим мудах озалла, ийнан,
Не ойнамайма, кюлмейме,
Къалын туманнга кирип къалгъанма,
Къалай этерге билмейме.

Соргъан сёзюне жууап эталмай,
Къарап къалама аллыма,
Сюймеклик ючюн мен кёргенлени
Кёрсюн демейме къанлыма.

Мен суу жагъада кёп олтурама,
Суу тауушуна тынгылап,
Салкъын желлери жапсарадыла,
Жарсыуларымы ангылап.

Акъ шорхалары, кёмюклю къайнай,
Бир бирни къуууп кетелле,
Жырчыкъларымы билген этгенча,
Шургулу эжиу этелле.

Кёзюне къарар аллай кюн келир,
Эки кёзюмю толтуруп,
Мен жыр жырласам, ол эжиу этер,
Къатыма къаршы олтуруп.

ХАЛКЪДАЧА

Болат темир – кесгич болур,
Къаты темир – тешгич болур,
Къой игиси – тюклю болур,
Мухар ийнек – сютлю болур.

Къоркъакъ адам - алгъа урур,
Бузукъ адам - тюйюш къурур,
Бек махтанчакъ - омакъ киер,
Хауле адам - ныгъыш сюер.

Ат жюйрюгю - къуубаш болур,
Тели адам - суубаш болур,
Жохар темир - чакъгъыч болур,
Бокъур агъач - къакъгъыч болур.

Иги адам - акъыл салыр,
Халкъны жүрегинде къалыр,
Ол ёлсе да - сёзю ёлмез,
Аллайлагъа - айып келмез.

ЧАЛЛЫКЪДА ТЮЛЛЕ

Аязчыкъ урса, кёрюне, бугъа,
Энишге ийиле, ёрге чыгъа,
Намыс этгенча, баш уруп жерге,
Дагъыда чыгъып келелле ёрге.

Къубуладыла, къаушаладыла,
Жылы жауунла юслерин жуууп,
Къымылдаулары тюз алайдыла,
Ойнагъан кибик бир бирни къуууп.

**БАРЫП,
ТАШХА ЧЁКСЕМ ДА...**

Кючсюнеме, ахтынып,
Кёкюрекни толтуруп,
Барып, ташха чёксем да,
Туралмайма олтуруп.

Шыбырдайма кесиме,
Хазна чыкъмайды сёзюм,
Барып, юйге кирсем да,
Эшикдед эки кёзюм.

Эки кёзюм эшикде,
Акъылым анда къалгъанд,

Брахат жүрекке
Кетмезча къайгыы салгъанд.

Къалай ауругъанымы
Кесимча киши билмейд,
Кече жукъларгъа жатсам,
Кёзюме жукъу кирмейд.

Букъдурмайын айтайым,
Барды мени сюйгеним,
Ауруйма деп билмейме,
Ичимденди кюйгеним.

Юйден алгъа къоншу ал,
Тюз жанында юйню сал,
Аллай иги къоншугъа
Сен да нёгер болуп къал.

Жашлыкъ – солууну билмейди,
Къартлыкъ – солургъа тилейди,
Жашча чыкъмаса да сёзю,
Жашлыкъгъа къарайды кёзю.

**КЁЛЮНДЕГИН
БИЛЕМЕ**

Кёзлерими къакъмайын,
Тынгылайма сёзюнге,
Кёлюндегин билеме,
Къарагъанлай кёзюнге.

Санга къарап турама,
Кёзлерими толтуруп,
Кече жукъламай чыгъама,
Танг атхынчын олтуруп

КЕТЕЙИК

Жюрегиме къарыу берген бир кючсе,
Сёзюм барды – айталмайма мен санга.
Ол зат къыйын кёрюнсе да жанынга,
Бек тилейме, айып этме сен манга.

Сени манга кызгъаналла, билеме,
Бу жерледен сени алып кетмесем.
Быллай жашау манга жашау туююлдю,
Сени бла бирге жашау этмесем.

Биз кетейик мындан, ары, узакъгъа,
Тын жерледе жангы жашау салыргъа.

Ол жерледе жангы журтла ишлербиз,
Биз болурбуз анда жашап кьалыргъа.

Жангы журтла биз ишлербиз, кюч салып,
Къыралыбыз бизни махтап сюерча.
Урунууну жигитлери болурбуз,
Зар адам да бизге къарап кюерча.

КЪАР

Акъ чибинле кёкден келип къоналла,
Жел ургъанлай, тебе-тебе болалла.
Эшиклеге кесин тюер, ачалмай,
Ышыкълагъа тебе болур, къачалмай.

Боран этер, тюрлю-тюрлю чулгъанып,
Элхуур болур, череклеге булгъанып.
Кюн жылыугъа чыдаялмайд къарыуу,
Кюнде терлеп, суу кибики барыуу.

ЁМЮРДЕ ТИЙМЕМ КЁЛЮНТЕ

Мени жүрегим бир бек ауруйду,
Кюйюп барады бюгюню,
Эринлерими къургъакъ этеди
Кёрюнмей чыкъгъан тютюню.

Мен жолда барсам, алай барама,
Ма сени излеп кёзлерим.
Бара тургъанлай, аллымдан чыкъсанг,
Чыкъмай къалалла сёзлерим.

Мен, армау болуп, алай жүрюйме –
Барыр жолуму кёрмейин.
Мени кюнлерим мудах озалла,
Жюреке тынчыкъ бермейин.

Мени жүрегим бир бек мудахды,
Не ышармайды, кюлмейди.
Сюймеклик отда кюймеген адам
Ол сюймекликни билмейди.

Жюрегим мени бир бек тартады,
Ма сени тургъан элинге,
Жашау нёгерим болсанг сен мени,
Ёмюрде тиймем кёлюнге.

МЁЮШТЮДЕ

Тюпсюз кёк да ариу, чууакъ аязып,
Акъ чыранла ариу, жым-жым жылтырай.
Кюмюш бетли, акъ шорхалы тау черек,
Барад тарда, акъсыл-кёксюл къалтырай.

Таза хауа, гара ийис, шаудан жыр,
Бийик сыртла, терен агъач къоллары.
Кюйюз бетли, ариу. Кём-кёк талала,
Айланч-бойланч зыгъырлы тар жоллары.

Къадама орналгъан бийик къаяла,
Кёкге тирелгенча башлары барып,
Тамаша чучхурла чынгайып чыгъалла,
Къысыр къаяланы ортасын жырып.

Учуп айланады къара къуш анда,
Кёкню чууагъында, туурадан къарай.
Ол, энишге къарай бойнун узатып,
Кийик улакъланы жыртаргъа марай.

Эшитиле анда булбул жырлары,
Агъач теренинде уку тауушла.
Жылтырайла анда ёмюрлюк бугъейле,
Бийик тау сыртлада къарлы ауушла.

Булбул да, чучхур да, шаудан да, тау да –
Барысы да къууанчлы жырлай жырларын.
Душманлагъа бой салмагъан къарт черек,
Тюрлендирип барад ёмюрлюк сырын.

КЕЧЕ

Кече къаралып келед,
Къара жамычы кийип,
Къонарыкъ къара къушча,
Эки къанатын ийип.

Кёзню кёзге урсанг да,
Кёрмезсе аллай кече,
Бийик кёкде жулдузла да
Ма ары-бери кёче.

Сангырау ёзенледе
Кёп тюрлю ууакъ жолла,

Таула таба къарасанг, –
Терен, агъачлы къолла.

Бу тамаша къудурет
Акъылынгы бёледи,
Уллу терек кёрюнмей,
Тунукъ таууш келеди.

Кёк, тенгизча кёгерип,
Къой жол акъсыл букъуда.
Къайгъысыз таулу элчик
Жукълайд терен жукъуда.

**ТЕРГЕЙМИСЕ ОЗУП
КЕТГЕН КЮНЛЕНИ?**

Тергеймисе озуп кетген кюнлени?
Бююннгю кюн артха, бизге келмейди,
Сени ючюн жүрегими кюйгенин,
Кесим кирик, аны киши билмейди.

Нек эсе да, аурумайын азама,
Ангыла деп, муну санга жазама.
Бош сёзлеге ийнанма сен, къарама,
Кел, дарман бол кесинг салгъан жарама.

Омакъланмай, кёлюмдегин айтама,
Жашаууму барын санга береме,
Кюнюмде да кёз аллымда тураса,
Тюшюмде да къуру сени кёреме.

КЁЗЮМ УЗАКЪ ЖОЛДА

Кёзюм узакъ жолгъа суююп къарайды,
Суюмеклик от кёшулгъанчад ашыма.
Кёкде, жерде болгъанымы билмейме,
Не эсе да жукъ кирмейди башыма.

Тутхан ишим боллукъду деп, ышанып,
Кече, кюн да айланганма ийнанып,
Бош сёзлеге алдатханма, билмейин,
Кёп жүрюдюм, боллукъ сунуп, къууанып.

*Редакции ГУ журнала
«Минги тау»*

Дорогие друзья!

Редакция балкарского литературно-художественного журнала «Минги тау» публикует цикл произведений калмыцких поэтов и прозаиков в переводе на балкарский язык.

Это большое событие в культурной жизни наших братских народов, которое способствует глубокому духовному единению.

Хочу выразить искренние слова признательности и благодарности за внимание к литературе, духовному наследию, прошлому и настоящему калмыцкого народа.

Теплые и сердечные отношения связывали известных всему литературному миру двух наших великих современников – балкарца Кайсына Кулиева и калмыка Давида Кугультинова. Классики отечественной литературы, выдающиеся сыны калмыцкого и балкарского народов оставили нам великое наследие - взаимное уважение и братскую дружбу.

Стремление к укреплению взаимопонимания между народами продиктовано глубоким пониманием того, что у нас общая судьба, общее будущее, неразрывно связанное с нашей Отчизной - великой Россией.

Желаю творческому коллективу журнала «Минги тау», литераторам республики вдохновения и успехов на избранной стезе!

Дружественной Кабардино-Балкарии процветания, мира и добра!

*Глава
Республики Калмыкия* *К.Илюмжинов*

Санджи КАЛЯЕВ

КЪАЛМУКЪ ТИЛИ

Тамагагъа намыс, кичиге – хурмет,
Жигит эм ёткюр, адамыча – далил,
Халкъыны дебери уа – сыйлы, адет, –
Бу илишанла бары – къалмукъ тили;

Шуёхлагъа халаллыгъы – жау кибик,
Адежли, адепли, эсли ушакъчы,
Арсарсыз, – душманы тынмаса, – кирир
Сермешге, къалмукъ тилни иши ачыкъ;

Сермешге кирдими? – къылышча, къаты,
Алгъа дегенде, жылтырап ол кюнде,
Къарыусузгъа берип къояр аркъасын,
Аны ёре болургъа юйретиуде;

Сёзлери – учхан аргъамакъла кибик,
Къобарыр, шауданча, зынгырдап, элин,
Ананы къол аяз къанына кирип,
Онг тапдырыр элине къалмукъ тили.

Хыйлачыны, жилян кибик, уулагъан,
Сау иймеген бир да эки бетлини,
Жюреклини, кётюрюп, саугъалагъан, –
Ма аллайды къалмукъ тили.

Аны эшитип, солуу алыр – арыгъан,
Къоркъакъгъа керекде келир жигитлик,
Сёзю – къадама къаяны аудургъан, –
Ма аллайды къалмукъ тили.

Халкъыны таза ниетин сакълауда
Арыу жокъ не талыу анга ёмюрде,
Чамы, сюекге тийген окъча, саудан
Ёлю этер, марауна тиерде.

Ётюрюк, хыйла да анга – ёлюр от,
Ишни болушун айтыу – жаны-тини,
Жигитлиги ёлюмню кеседи морт,
Ма аллайды къалмукъ тили;

Самаркъау сёзлери уа, къайнар сууча,
Кирип жууар ётюрюкню-жалгъанны,
Сёз шатыклыгы жюрекке, асыуча,
Алай тиеди аны;

«Джангарны» жазды азатлыкъ кюрешде,
Тил байлыгы жан сала къудуретге,
Баргъан сууну къаймакъ этип – хар иште,
Жокъду къалмукъ тилине жетген;

Ол, ингилли болуп, сылар, ийнакълар,
Эрттегили болса да, бюгюн – жангы,
Атыны жюгенин сыйыртмай хорлар
Тутхан ишинде къалмукъ тилим, – жаным.

Гуртуланы Салих кёчюргенди

Асен СУСЕЕВ

КЮЛТЕ КЕМЮЛТЕН ЧЫХЫР

(Поэмадан юзюк)

...Таурухха ырдаунлыкъ эте, жашау
Табылады аулакчыгъа аулакда,
Минг-минг жылланы ичинде ажашып
Кетмегенди «Джангар» кеси халкъындан.

Тюйюл эди ол дарийге чёргелип,
Сынамагъанды къаназир къумачны,
Наянны бай юйлеринде тёрлени
Сынамай, сакълады аны джангарчы.

Джангарчы – халкъымы эси, акъылы,
Кетгендиле, унутдуруп, атларын.
Алай, ала, жыр такъгъанлача, къалып
Къалгъандыла халкъны эсинде бары.

Бу дастанны болур эдим жазмазгъа,
Къыл къобузуму къылы да тынчыгъып,
Кеч къалгъан болсам эди мен бир азгъа,
Тюбемей къаллыкъ эдим къарт къойчугъа.

Олтуруп эди бир атсыз дуппурда,
Къой сюрююн Къуберли суугъа буруп,
Къарамы, къачып жердеги дауурдан,
Берилип эди учхан къушха къуру.

Къошуна жууукъ болама акъырын
Атым бла салма жолчукъну ёрлеп,
Ол итин, уллу къычырмай, чакъырды,
Хырылдап, манга атылгъанын кёрюп.

Боюн тюгюн къобаргъан ит, терслигин
Билип, бауурланды къартны къатында...
Сормай-ормай, сунмай тургъанлай келген
Къонакгъа да бар мында къонакъбайлыкъ.

Кёз къакъгъынчы боз кюлден от къабынды,
Кёк тютюню сууурулду бийикге,
Чын аякъда къолума келип къалды
Кёп да турмай, къалмукъ чай игиликге.

Къонакъбайым, ашыкъмай, юлесине
Болгъанды, къара тынгылаугъа кетип,
Нек келгеними сорургъа эсине
Иш да къоймады, таланган, келтирип.

Адетни, къылыкъны билген къарт эди,
Тейриле аманат этген адетде
Къонакъны жери дайым белгилиди,
Жаяу болсун, атлы да болсун – тёрде.

Бюгюн да жюрюген къалмукъ адетни
Билип, яхшы сыйланып, сора кесим
Айтама: «Мен инсан урушну керти
Хапарын излейме, сен биле эсенг...»

Дагъыда: «Ол кезиуледе жигитлик
Этгенлени жазаргъады акъылым,
Алай, бу иште билимим – жизгирек,
Жазмасам билген адамладан алып

Алайсыз а къыйын боллукъду манга
Керти суратын ишлерге заманны...»
Ол юлесин, баш тёбен буруп, алгъа
Кюлюн къагъып, тазалады да аны,

Къабындырды да, жангы тютюн салып,
Суурулду тютюню юзмелтленип:
«Заманны ол болур эди осалы,
Алай, сынагъан этди жигитлени!» –

Дегенни айтып, уюду сагъышда,
Баям, къыйын кюню тошдю эсине,
Юлле тютюн ышыкъланып къашында,
Кёзлерин, бир кёрюр ючюн, изледим.

Ёчюлюп туююл эдиле кёзлери,
Ол угъай, – алада барды элия,
Топланымы, окъланымы, – эсгерип,
От чагъадыла, сагъайып дуня.

Къашлары къош боладыла бир чакъда,
Кёзлери учундула кёз ауламгъа,
– Кёзлеринден кёз жиямукъла сыкъды
Къалмукъыстанны ол кезиую, къаннга

Бояп аулакъны. Бюгюн а ол аулакъ
Жашырып тура болур кёп дастанны,
Тузу тышына ургъан жерни аулап,
Ёчюлген от жагъа кибик, басылып.

Ёчюлюб а къалмагъанды от жагъа,
Жинклени юслерине – кюл къаланып.
Нек десенг а, алыкъа иш да саугъа
Саналады от жагъаны сакълагъан.

Гуртуланы Салих кёчюргенди

Лиджи ИНДЖИЕВ

Иш туююлдю арымаучу Боракъда...
Мени жаным учхан къанатлыны да
Озар кёзюнг тоймагъан кенг аулакъда,
Кёз ауламыны чеги жокъду аны.

Керт да дегин,
Адам баласы кёрген
Болмаз аулакъны ариулугъу
Къайда башланып, къайда бошалгъанын.

Атамы умбашынача,
Ёрлеп аулак дуппургъа,
Неда минип ашыкъмаучу тюеге,
Таныгъанлы юйюмю босагъасын,
Къарап, сейир этеме, кёрюп уллулугъун
Ол ариулукъну.
Ангылайма анда мен –
Байлыгъымды ол мени
Къадарым манга берген.

Аулагъым,
Мен мишегеним,
Кёгюм,
Анам кибик, манга эннген,
Насыбымды
Сизге тюбегеним,
Сиз барда
Мен тюбемезме ёлюмге.
Шо бир тюк тенгли
Бир игилик эталдым эсе
Жащауумда, мен сизге
Борчуму мингден бирин да битеулей
Къайтаралмагъанма,
Аны дурус билеме кесим.

Аулагъым –
Кёз жарыгъым,
Бешигим да болдунг,
Жашау дигилими да бурдунг.

Манга дери жашагъанла
Сюйгенча сени,
Сюеме сени
Кишиден жашыргъаным
Жокъду, ийнана эсенг.

Алай, алгъыннгыла
Кёрмегендиле китабынгы,
Билмейдиле мени атым бла
Шо бир тизгиним
Келир тёлюлеге
Ол китапда табыллыгъын.

Гуртуланы Салих кёчюргенди

Константин ЭРЕНДЖЕНОВ

АУЛАКЪ ЭРКИНЛИТИ

(Поэмадан юзюк)

Журтуна тансыгъын къыстар
Амалы болмай, жангызлай,
Ат иерге жабышханлай,
Келеди атлы сагъышда.

Бата баргъан кюнню чарсы
Бирде – аны кёзден урлай,
Бирде, – кёк бети ачылса,
Къара гюлханийлей бола.

Узакъ жолну арытханы,
Ачлыгъы да – туура эди,
Къарыусуз къолу нохтаны
Не хазна туталыр эди.

Кюн а от этеди кёкню,
Къызгъан къазанлай, тёнгереп.
Атны да чырпа кекели
Аккъалай бетли кёрюне.

Келгинчи аулакъгъа, сынап,
Кёзюн алмай къарай эди,
Мында тас этген насыбын
Табарыкъча, къармай эди.

Ненча кюнню аулакъ кенглик,
Таныкъсыз сууу сериуон
Бере, чексизлигин керип,
Таралтды къонакъны ёнюн!

Кёк къанатлылагъа – эркин,
Ат териледи кырдыкга.
Тер тамычыла уа, бир кем
Болмай, жерге-жерге агъа.

Атындан тюшюп, къапланды
Сыйлы жерине ол адам,
Эрмен кырдыгы сыланды,
Таза да уялып андан.

Степан шарт эштип къойду
Кырдыкда жырларын чыкъны,
Аулакъны татыуу къонду
Эринлерине ачыкъдан.

Сюйгенини чачын кибик,
Сылай эди ол кырдыкны,
Герге, учуп кёк кенгликге,
Жанына хошлукъ тапдырды...

Гуртуланы Салих кёчюргенди

Басанг ДОРДЖИЕВ

ТАУ ТҮЛЮ

Уюкъларым кърны хыбырт таушун
Чыгърдыла. Боран улуй. Суу – бузлап.
Кър тубюнден а кърап бир туушлу,
Жинк кибик, гюл кёзю – кюннге жол ызлап.

Хар затны да болады бир заманы,
Жашау айланчюк дигилин тохтатмаз.
Кър эрир да, къралырла сабанла,
Гюллеге да жолну эркин этер жаз.

Не букьдуруу – жер башы чакъган жазда
Мен дайым да хазырма сюйгениме,
Хар бирине акъырынчыкъ узала,
Гюлле жыйып, къучакъ-къучакъ берирге.

Ийислери да балхамлай кёрюнюп,
Ташыучу эдим гюллени аяусуз.
Къыш боранда, жаз кёзюнге кёрюнюп,
Чыкъган сени уа этмем алай учуз.

Жоймам сени, юзюп, жаш умутунгу,
Мени сарыгъа тартхан тау гюлчюгюм,
Чакъ сен къркъмай, хорла къыш къатылыгъын,
Жаны бар жинкчигим, кълмай ёчюлюп.

Гуртуланы Салих кёчюргенди

Давид КУГУЛЬТИНОВ

ЗАМАН ЭМ МУРАТ

«Тик-так, тик-так...» – тохтай билмеген таууш.
Кёрюнеди соруу этгенча биреу:
«Сен эталганмыса бюгюн бир зат иш?»
«Тик-так, тик-так...» Бир кюнюнг озду кери.

Биягъы кюн кесини акъ ажирин
Орунуна элтеди къара байталны.
Заман а сорады манга, сакъ жюрюй:
«Эталдынгмы жазгъанынгы байтамал?»

«Тик-так, тик-так...» Жылла, сюре бир бирни,
Кюнлерими жулдузлайдыла таза.
Адамны ишлерине энчи тергеу
Этген заман тауусумун тюз жаза.

Тырманча болады «тик-так» бир бирде,
Тёшекде жетген кибик танг эртеним.
Бек аз эталдым мен бу кысха ёмюрге,
Этерге кереклиси уа – тау тенгли.

Ичер сууумдан къалса да бир къашыкъ,
Кюн бла кече, тохтамай, озарла.
«Тик-так, тик-так...» Ашыкъ, шуёхум, ашыкъ.
«Тик-так, тик-так...» Солургъа жокъду заман.

КЪОЛУМДАН КЕЛСЕ...

Болсам эди, алауганча, къарыулу,
Кётюрюп жонулгъан гыйы ташланы,
Ишлер эдим, арымай, элде уллу
Мекаямла, кызыл къошундан – башлары;

Болуп къалсам эди мен жылы жауун,
Усхарыр эдим Къалмукъда сабанны,
Жерни къандырып, кырдыкланы – жуууп,
Ёзеним къуандырырча сауланы;

Дурус билеме: аллай муратлары
Бардыла къалмукъ халкъны хар биринде, –
Игилик бла айтдырып атларын,
Туугъан журтларына хайыр берликле.

ЭКИТИЗТИНЛЕ

1

Этмеген эсенг игилик инсаннга,
Хата этмейме, деп излеме саугъа.

2

Долайны толкъунлар ючюн боран керек,
Борансыз да толкъунланыпды тау черек..

3

Тюзлюгюнге ийнансанг, кьоркъма даудан,
Угъай эсе уа, кери бол махтаудан.

4

Кёзбау сёз – ётюрюкден кьуру тьююл,
Эринчеклиг а жукъгъан ауруу тьююл.

5

Къой жилияны суйдю кёрюрге макъа,
Жилиян ол жигитликге бичди багъа.

6

Сууну, уруп тургъанлыкъгъа, жау чыкъмаз,
Тангкыбаш – ушакъ нёгерге жарамаз.

7

Сюрюю, юркюп, чачылмазча боранда,
Къойчу желге къаршы сюреди андан.

8

Поездден кьол булгъадынг да сен манга,
Сени кьолунг туура болду дуниягъа.

9

Жел, дарий жыйрыкыгъа ушاپ, жайралыр,
Тюшген чапыракъ жашлыкъны жангыртыр.

10

Парий, жел ургъан жары тутуп бурнун,
Жолунда иесинден алгъа болур.

11

Жауунг сюер ючюн сени, сермешде
Арбасын атаргъа керексе тёшден.

12

«Неси барды калмуьк тюзлени?» дерсе,
Анда дайым жай болгъанын кёрюрсе.

13

Ол таматасына «атам» деучю эди,
Таматасы уа андан кичи эди.

14

Кирпиге ийнеси – не?
Ачътмайды кирпичи.

15

Бугъачыкъ ач эди да, ачыусунуп,
Чайнайды ол къуйругъун къоншусуну.

16

Къалын тюгюне махтанады къанчыкъ,
Тонгуз да – уллу къарнына, ачып.

17

Оюмлайды тели, тёппеде бола:
«Бошдан озмайды кюн да къатым бла».

18

Нёгерин табанлай эди бир къутсуз,
Чуругъуну кири кетерик сунуп.

19

Тау – бийикге, суу а – жагъагъа элтир,
Уллу мурат а дуниянгы кенгертир.

20

Сокъурну акъылы дунияны кёрюр,
Изаркёз а кюннге да къол кётюрюр.

21

Адамына жигитлик халкъ этдирир,
Сёзге уа къууатны кертилик берир.

22

Жангылычынгы элингден жашырма,
Аурумайма деп, хахимни ашырма.

24

Кечеги ай кёкню омакъ этеди,
Адамны иши жерни кётюреди.

25

Мырды юсюне сюелип жубуран,
Айтады: «Битеу дуния да – бир орам».

26

Кётюралгъанынг – ол сени гёренгкенг,
Адамны танырса, тасхангы берсенг.

27

Кылычны жютюлогюн сермеш сынар,
Акылынгы теренлигин иш сынар.

28

Тойчугъа аякъ шаугютю болушур,
Фахмугъа уа – ана сютю болушур.

29

Тау сынжырны амал жокъду юзерге,
Ёхтем халкъны амал жокъду эзерге.

30

Сабанчыны этген иши туурада,
Ёрюшчю керек туйюлдю арада.

31

Жер башыны халкъларын мамыр ишге
Орус тилди, жалкъымагъанлай, тизген.

32

Юзезде жаратылады алтын да,
Жютю сёзню жаратхан а халкъымды.

Гуртуланы Салих кёчюргенди

Михаил ХОНИНОВ

* * *

Булутдан жылтырай,
 кюн жерни уята келгенде,
Биченлик ичинде,
 айлана барып, шарт эследим:
Чыкъ – бир чыкъ кюмюшчюк,
 юзюлдю да, - кырдык элгенди, -
Къалтырап – тохтады,
 шо болгъан киби бир терслиги.

Тюз да ол чакъда мен
 жюрегим бла сездим: жерими

Бу чексиз кенгинде
бир къалмукъ къызчыкъ шош таралды.
Аны ким къыйнады?
Кечесими мудах кёрюндю?..
Чыкъ тамычы юзюлдю...
Кёзюмде, суратдача, къалды.

* * *

Игилик эталсанг – айтсынла деп къарама,
Эт! – жалан да таза ниетинг бла узал, –
Батырлача узал, саугъала да сурама,
Игилик эте къал – жаныса да ажал.

Тереклеча сюел, тенг-дагъан болалырча,
Тобукъланмай, баш урмай, бюгюлмей жаша.
Бет бетге къараса – адамлай къалалырча,
Айтханынг, этгенинг да халкъгъа жараша.

* * *

Бирде аулакь манга сорду алай:
– Орус жырчыны бу сёзю, бир айт,
Шо неди, не? – селешмейди эслеп,
«Шайтан аллыкь, ариуса, аулакь!» – деп.

Жууап табалмай, сураргъа дедим,
Алай а, тилленди да, жюрегим:
«Бил, Гоголь таныулуду алайлай, –
Деди, – ол кёчюрюлмейди, угъай!»

Табакъсойланы Мухтар кёчюргенди

Николай ИЛЮМЖИНОВ

Жаханым отларында

* * *

Кюнбагыш улусдан кечнорюлген кьалмукьлула, эшелоннга жюкленип, Шимал Кавказ темир жолну Сальск станциясындан жолгъа атланды. Ол 1943 жылны 28 декабринде болады. Эки ыйыкьдан артыкь заман озуп, 1944 жылда 14- чю январьны кече ортасында уа, Краснояр крайны Ачин – I станциясына келди. Мени уа акъылбалыкь кьаннга кирген заманымды. Ол кезиуонде уа адам кёргенин кёлюнде сурат этип кьояды. Ол себепден ол койсюз жолоучу-лукьну бир заманда да унутмам.

Бизни, чабакъланы чыккыргъа кьуйгъанча, жюк вагонланы тыкь толтуруп элте эдиле да, асыры тардан, не ёрге турургъа, не таяныргъа бир тюрлю онг жокь эди.

Вагонда хауа, тюз тышындача, 30-40 градусха сууукь эди, ичи да кьаппа-кьарангы. Темир чалдиш салыннган гитче тёртгюл терезечикле бузлап, юслерин кьалын кьар басып, кюн жарыгьын ахыры да ёдюрмей эдиле. Аны себепли вагон тузакьчыла кечени кюнден айыраламай эдиле. Ол халда таза-лыкьны сакьлауну юсюнден не сёз боллукь эди. . .

* * *

Вагонну ортасына темир печ салып, кече-кюн да тохтамай, от этгенлей турдула, алай ол битеу вагонну жылыталмай эди. Тышындан тохтамай ургъан сууукь бла отну жылыуу бирге кьошулуп, хауа жылыракь болса уа, вагон башы, кьабыргъала да, сууланып, тамычыла тама, сууугьуракьда уа буз сюммекле бармакьлача салынып кьала эдиле. Аллай осал халда баргъан кечгюнчюлени барына да чексиз кьыйын эди, алай кьарьусуз кьарплагъа бла кьагъанаклагъа уа бютюнда уллу азаплыкь эди. Кьол-бет жууаргъа, ич быстыр алышындырыргъа, санларынгы тюзетирге окьуна бир тюрлю онг жокь эди. Биз сынагъан ол жаханымге элтген жол тнойол эди, ол жаханымни тегерегинде айланч жолланы бек башы эди!

Ол жазыкъланы барысы да жолгъа болгъан жылы кийимчиклерин кийип чыкьгъан эдиле. Кимлери кьыш пальтоларын, кимлери да тонларын кийип. Ол кийимлерин ахырыда тешмей 17 кюн бла кече тохтамай баргъандыла! Аны себепли уа, ич быстырларын угъай эсенг, битеу тыш кийимлерин да бит басды. Аны ахыры уа бютюнда бек жарсыулу болду – 1944 жылны ал айларында кёп кьалмукьлу тели ауруудан кьырылды.

Бизни вагонда Данзан деп тохсанжыллыкь сокьур кьарт бар эди. Ол кёп

эрттегили дин жазмаланы да, къалмукъулуаны таурухларын, жомакъларын да билген акъылман адам эди. Ол къушбурун къартны сыйдам чал къашлары, къыйырлары энишге созулган мыйыклары бла чой сакъалы аны жаркъ акъылманлагъа ушата эдиле. Анга къарап, мен аны бетин «Джангар» эпосда акъылман Кюнкан Алтан Цеджини белгили сурагчы Фаворский къураган сыфатына ушата эдим.

Ма алай бла вагонда барганланы барысы да бир кибик сыйлы кѳрген Данзан жол узуну къалмукъ халкъны эртдегили тарых жашауун, Чингизхан бийлик этген жылладан башлап, бюгоннге дери жашауундан бизге хапарла айтып келди. «Сабийле, айтчыгъыз манга, къайсы жанына элтип барадыла бизни? Кюн чыкыган жанынамы огъесе бирси жанынамы?» - деп, дайым къатлап сора эди ол. Биз да анга: «Кюн чыкыган жанына, аппа» - дей эдик. Жауапны эшитип, къарт Данзан ыразы бола эди: «Сора бизни кюн чыкыганнга элтедиле. Ол а бизни эртдегили ата журтубуз Джунгариягъа жууукъду. Анда туугъан журтубузну тапсакъ, биз тас болуп кетерик туйюлбюз!» - дей эди, ыразы болуп.

Алай, бир ингирде биз акъылман Данзанны таурухларын эшиталмадыкъ – ол тыншчыкъ «къалкъып» къалды, бизни да, дунияны да къоюп кетди. Аллай белгили адамсыз къалгъаныбыз бизге бек къыйын тийди, озган эм келир заманланы да араларында байламлыкъ юзюлгенча кѳрюндю. Бу сиз танымагъан белгисиз Сибирге тийрени даургъа алдыра элтген вагонда инжилгенле ёксюз къалгъанча болдула.

Къайсы эсе да бир станцияда къалауур солдатла алып кетгинчи ол къургъакъсыгъан, ийис да эте башлагъан ёлок юч кюн бла кечени бизни бла турду. Ол жолда бушуулу жолоучулукъда белгисиз къалгъан адамланыча, акъылман Данзанны да къайда, къайсы къабырлада асыралгъанын биз шѳндю да билмейбиз!.. Ол мингле... акъылман Данзан да... асыралгъан а этген болурму эдиле...

* * *

Кѳчгюнчюле жюкленген эшелон Ачин станциягъа жетгенде, поезден бир нечча вагонну айырып, ол санда бизни вагонну да, 1944 жыл 14 январьны кече ортасында Мазуль рудникге сюрюп элтдиле. Сибирде болуучусуча, бир да бир къаты сууукъ къысыпды. Чомарт кюнлю Къалмукъдан Сибирни бузлагъан, сангырау тыгъырыкларына азап жолоучулугъубуз алайда бошалды.

Станцияда бизни алаша монгол атчыкъла жегилген чаналаны узун тизими сакълай эди. Атчыкъланы бурунларындан къалын тылпыу толкъунла чыгъа, эрин топлеринден а буз эмчекчикле, бармакълача, салынып эдиле, - ма ол эди сибирни ташны атдырган сууугъуну биринчи белгиси. Чаналаны къатларында уа ит териден этилген чойре тонларын кийип, керти да айыулагъа ушагъан сибирчи чана башчыла сюеледиле.

Кѳп да мычмай, кечегиде насыпсыз кѳчгюнчю къалмукъулуаны вагонладан къыстау тюшпоруу башланды. Бек алгъа бузлагъан ёлоклени

чыгъардыла. Аланы салыргъа иги кесек чана керек болду да, аланы терк окъуна жюклеп, узакъда къар басхан тереклени орталары бла къайры эсе да орманнга алып кетдиле. Кёчгюнчюлени сау къалгъанларын а посёлканы уллу эркин клубуна жыйдыла да, эртденлигинде уа барысын да хамамгъа урдула. Ич, тыш кийимлени къызгъан камералагъа сукъдула.

Толу эки ыйыкны кёзюнде биз бир кере да къол-бет жуумай, кийим алышындармай келгенибиз себепли ол этгенлери зауукълукъ окъуна берди. Алай ол ишни хатасы да бар эди: жашаулу адамла кой териден этилген женгил жумушакъ къалмукъ тонла кие эдиле. Аллай тонлагъа девил дейдиле. Ала къыздырылып чыкыгъандан сора, къатып, иелери юслерине кючден жарашдырдыла. Алай болсада, бит басхандан бу тап эди.

Билген адамла бит басхандан къутулууну, отха къыздыргъандан сора да, Граждан урушну кезиунден белгили бир башха мадарны да юйретдиле. Девиллени чюйре айландырып, кечеги 30-40 градус сууукълукъда къар тебеге жайып къоя эдиле. Алай кёчгюнчюлени тели ауруудан ол да къутхаралмады. Ол аман ауруудан бек кёпле ёлдуле.

Мазульскеге келип тюшгенибизни экинчи кюннюнде ишлерге къолундан келлик къалмукълуланы барын да шахтагъа, темир жол цехлеге, къурулуш бла терекле кесген бригадлагъа юлешдиле. Шахтагъа 16-17 жыллыкъ къарыулу жаш адамланы алдыла. Онсегиз жылы толгъанла бла аладан таматала уа Уллу Ата журт урушну фронтларында кеслерине сюйген совет ата журтларынын къоруулай сермеше эдиле.

Мазуль рудникни ишни посёлкасы Арга деген узун сыртны марганец чыкыгъан бетлеринден биринде орналгъан эди.

* * *

Къалмукълуланы Мазульский марганец рудникге келтирген биринчи кюннен башлап, шахта управленияны оноучулары – управленияны таматасы Лельчук бла аны экинчиси Литвинцев жашау мекамланы къурулушун къолгъа жигер алгъан эдиле. Мазулькагъа тюшген кёчгюнчюлени кеслеринден да баракла ишлерге бир къауум къурулуш бригад къурайдыла. 30-40 градус сууукълукъда, беллерине дери къаргъа бата, тюздеде ёсген къалмукълула орманда терекле адуруп, томуроуланы посёлкагъа ташып, баракланы къабыргъаларын сюей эдиле. Ёмюрлеге кёчюрюлюп келгенле жашарыкъ посёлкачыкъ ишлерге жерни ол сыртны чегет жанында берген эдиле, артда алайны атына да «Шанхайчыкъ» атадыла. Ол бет тик жер эди.

Къурулушчуланы бригадасы баракланы мурдорларын саллыкъ жерлени чачдырып, къазып, кече-кюн дегенлей тохтамай, ишлей эди. Мазульканы оноучуларыны алай къадалып кюрешгенлери бек уллу хайыр бергенди: къыркъ градус сууукълукъда жангыз бир айны ичинде Арги тау бетде онла бла саналгъан баракла ишленип, бир толу къалмукъ «хотон» къуралгъан эди. Ол баракла, аскерде жер юйлеца, юч къаты томуроула салынып ишленген эдиле.

Ол бараклагъа беш жюзге Жууукъ кёчгюнчю – къарты, жашы да –

сыйыннган эдиле. Хар баракны отоуу 16 метр эди – узунлугъу тёрт, эни да тёрт метр. Аллай отоуну, 10-12 адам жашарча, эки-юч юйюрге бере эдиле. Хар отоуну бир эшиги бла бир терезеси бар эди, арт къабыргъасы уа теш бет къазылып этилгенди. Хар аллай «уяны» ичинде азыкъ этерге бла къышхыда отоуну жылытыргъа бир печ да ишлене эди. Хар аллай отоуну юч къабыргъасыны узунуна, фронтда блиндажладача, къангадан тапкала салыннган эдиле, андан башха зат а жокъ эди. Кюндюз ол тапкаланы столнуча, шиндикленича хайырлана эдиле, кече уа кётпортмеледеча жата эдиле. Тапкаланы тюбюнде хар юйюр кесини ол заманнга къолунда болгъан мюлкюнюгюн тутта эди. Анда жашагъанла мияла адырчыкълагъа фатеген къуюп, мамукъдан тартмачыкъ этип жандыра эдиле. Аллай мамукъ чыракъны жарыгъы жокъну орнунда эди, эрттенликде уа адамла жётел этип, ёпкелеринден келген къурум тюкюрюклерин тюкюре айлана эдиле.

Бизни юйюрюбюз – анабыз, мен, эгечим Зоя, сора Шунхуров бла Сангинов деп эки юйюр бла бир баракга тюшген эдик. Шунхуровла ючеулен эдиле: юйюр тамагасы Учур, школчу къызы Соня бла жашаулу эгечи Баку. Сангиновланы юйюрлери уа тёртеулен эдиле: школ устазы Катя бла аны юч ууакъ сабийи – жашлары Батыр бла Хангар, къызлары Бадмака. Катяны эри Къызыл Аскерге урушну биринчи кюнлеринде кетип, белгисиз тас болуп къалгъанды.

Мени анам, Учур, аны эгечи Баку Мазуль рудникни темир жолунда ишлей эдиле. Катя уа, саулугъу осал болгъаны себепли, бир тюрлю ишге да тохта-ялмагъан эди.

* * *

Биринчи къыш кёчгюнчюлеге мардасыз къыйын къыш болгъанды. Юйлеринден сюрюп чыгъаргъанда, адамланы кёбюсю къолуна тюшгенни юсюне ашыгъышлы къаплап, биргесине кийим, ашарыкъ да алмай чыкъгъанды. Аны сылтауу да: биринчиден – билмей тургъанлай кёчюргенлери болгъанды, туугъан совет къыралынгы правительствосу аллай кюйсюзлюк иш этер деп кимни эсине келлик эди!

Ол да НКВД-ны немецли фашистледен кёргенин къатлагъан кибик, ачыкъдан бардыргъан унукъдуруу ишлерини бир тюрлюсю эди. Хар къалмукъ юйюрден ага, жаш, къыз, эгеч, къарындаш неда бир жууугъу Улуу Ата журт урушда гитлерчи ууучлаучулагъа къажан сермешге чыкъгъан эди, анда къан теге эди, жан бере эди.

Экинчиден, кёчюргенде жолгъа хазырланыргъа алагъа берилген къысха заманчыкъны ичинде къолларына хазна жукъ алалмай, къурлай чыгып кетгенча болгъандыла. Бизде бир къызчыкъ райком комсомолну секретары болуп ишлей эди, аны уа НКВД-ны аскерчилери тутуп, соргъан-оргъан болмай, вагоннга миндирип жиберген эдиле, аны биргесине райкомну документлеринден башха жугъу да болмагъанды.

Ючюнчюден а, насыпсыз кёчгюнчюлени артыгъыракъ да инжилтген ала жашауларында сынап кёрмеген табийгъат болумгъа тюшгенлери эди.

Къалмукъылуланы ага-бабалары Ара азиядан Эдил черек бойнуна 17-чи

ёмюрно биринчи жарымында келгендиле. Ала сайлап тохташхан жерле Каспий тийресинде не тауу, не агъачы болмагъан кызыгу хауалы тюз аулакыла эдиле. Къалмукулула жумушакъ кылыкылы, бек сабыр, таматагъа улуу намыс берген, къонакъбайлыкъ этерге бек сыйген халалжорек халкъды. Къалмукулула ёмюрледен бери да малчылыкъ бла кюрешгендиле. Эдил бла Дон череклени арасында кёчюп айлана, атла, тууарла, тоеле, къалмуку кыурукылу кыойла ёсдюрюп тургъандыла. Къалмукуну кыургъакъ, жылы тюзлеринден кыаты сибир кышны кыучагъына тюшюп, халкъ кылыкысыз бек кыыйналгъанды. Битеу ол айтылгъан кыыйнылыкъланы хатасындан къалмуку халкъны адам саны 40 процентге азайгъанды.

Мазуль рудникге келип тюшген биринчи кышхыда окыуна кереклисича тазалыкъ болмагъаны себепли кёчюрюлгенлени арасында тели ауруу жайылгъан эди. Ол а халкъны жашын, кыартын да кыырып баргъанды. 1944 жылда март айны ал кюнлеринде мен кесим да тели ауруу тийип Ачин шахар больницада айгъа Жууукъ жатханма. Кесими сабийликден да иги саулукулу болуучуму хайырындан, врачланы улуу болушлукълары бла ол жан къалдырмай чёплеп баргъан кыыйн жыллада да бизни кёп жерлешлибизни ажал аузундан сыйыргъандыла. Саусузла юйюнден чыкыгъанымда, асыры кыарыусуздан, мени шош аяз окыуна сюрюшдюре эди. Болсада бир айдан аягъы юсюме болдум.

Кыаллай кыужур сыфатлы эдиле ол тели ауруудан кыутулгъан къалмукулу тиширыула! Адет бла ала узун чач эшмеле жюрюте эдиле, больницада уа аланы, къалмуку хурулада монахланыча, чачларын ахырыда жюлюп кетерген эдиле. Артыгъыракъ да ол ахырзаман омакъ эшмеси къалгъан жаш тиширыула кыыйнала эдиле. Кёпге дери кеслерини алай сыфатларына юйреналмай айландыла, - аланы ол ауруудан сау кыутулгъанлары да, баям, артыкъ бек кыуандыра болмаз эди.

* * *

Посёлканы ортасында томуроуладан ишленген, башында да кызыл байрагын жел дайым толкъунлата туруучу юйде урунганланы депутатларыны Совети орналгъан эди. Дагъыда посёлканы клубу, больница, связы бёлюму, тюкен бла ишчилени столовалары да ол юйде эдиле. Алайдан кыарагъаннга узакъда электростанцияны улуу юйю бла дайым тютюн букылатхан бийик темир быргысы шарт эслене эдиле. Биз анда болгъан заманда Мазулькагъа Американы Бирлешген Штатларында ишленген деменнгили дизелле келген эдиле. Алай, аланы кыагъытлары инглиз тилде жазылып эдиле да, анда ишлегенлени арасында ол тилни билген адам табылмай кыыйналыргъа тюшдю.

Ма ол заманда америкалы дизеллени жыйышдырыргъа, хайырланыргъа да бизни жерлешибиз Москвада Бауман атлы бийик техника училищени 1936 жылда бошагъан Церен Есинович Буринов улуу болушлукъ этди. Ол Мазуль рудникде инженер-механик болуп ишлей эди да, рудникни администрациясы аны, ол бийик техника билими болгъан адамны, болушлугун андан излеген эди.

Церен Буринов ол бек керекли ишни бек аламат этди – инструкциясын орус тилге да кѣчнорюп, инженер-техник ишчилени болушлугуу бла жыйышдырған да этип, хайырланырға берди. Ол иш 1944 жылны жаз башында Уллу Ата журт урушну фронтларындан къууанчы хапарла келе башлаган кезиуде болған эди. Бизни аскерле жерибизни гитлерчи ууучлаучуладан тазалай эдиле. Жангы электростанцияны хайырланырға берилгени да Мазуль рудникни ишчи посёлкасын электричество бла толу жалчытды.

* * *

Мазулька посёлкада жашагъанла кюндюз сагъат 12 болғанлай, электростанциядан эшитилиучо узун гудок тауушха юйренип къалған эдиле. Ол тюшде ашар заман болганын билдире, битеу посёлкагъа эшитиле эди. Тюз гудок берилгенлей, шахтачылары барысы да ишлеген жерлерин кююп, столовагъа ашыгъып башлай эдиле. Бизни уа атланы къылыкълары артыкъда сейир этдире эдиле. Ол акъыллы хайыуанла, гудок таууш эшитилгенлей, арбачыла арбаланы тууарып бошагъынчы тѣзалмай, кеслерин ат орунла таба атып башлай эдиле. Тюшден сора уа атла, башларын да энишге ийип, эринип атлай, аланы шахта къатында сакълап тургъан арбаланы къатларына тизилип келе эдиле!

Мазуль рудникни темир жол станциясы Арги тау тийресинде эки тик къабырганы ортасында багыу жерде эди. Атла тюш сайын тѣртгюллеп чабып барыучу ат орун а экинчи къабырганы «Шанхайчик» орналған бетинде эди. Шахталада магдан къазыу юч смен бла, кече-кюн да тохтамай, бардырыла эди. Къыралны «Хар нени да фронтха, хар затны да хорлам ючюн!» - деген чакъырыуу бла ишлеген аскер промышленностуна марганец бек керек бола эди. Аны уа Мазуль рудник СССР-ни темир эритген заводларына эшелон ызындан эшелонну тохтамай жибере эди.

Горнякланы аланы ишлерине тийишли кийиндире эдиле: юслеринде гетен габара бла кѣнчеклери, аякъларында резин чурукълары, башларында уа, мангылайларында да ишлеген жерлерин жарытырча, жер тюбо тыгырыкылада да ажашмай айланырча, ыракъчыкъла тагъылгъан темир бѣркле. Сюеклери иги къатмагъан, тюздеде туууп ъсген жаш адамлагъа жер тюбюнде урунуу хал бек къыйын иш эди, къоркъуулу окъуна эди. Битеу тѣгерегинг мылы, къаппа къарангы, башындан тохтамай тамгъан тамычыла жагъангы жибитедиле, атлагъан жеринг балчыкъ, тѣгерегингден тохтамай жел урады, шахтаны къабыргалары да аз оюлмайдыла.

Шахтада къыйын иш болумну кѣноралмай, ъпге ауруулу болуп, биз Мазульге келген жылыбызны къыш айларында мени кѣп жаш, къыз жерлешлерим ългендиле. Жаш къалмукълу къызчыкъ Зоя Кутушованы ългени уа мени эсимде ъмюрге къалганды. Ол гитарада бек иги ойнай эди, орус халкъ жырланы бла романсланы да аламат жырлай эди. Шахтада ишлей, ъпге ауруулу болуп, Зоя къысха заманчыкъны ичинде ълоп кетди.

Болсада кѣп къалмукълу шахтачы махтаугъа тийишли алчылары санын-

да болгъандыла, атлары Махтау къангагъа жазылганлай тургъандыла. Сёз ючюн, Сталинград сермешге тири къатышхан тау уста Санжи Шункуров, шахтачыла Борис Лукьянов, Давид Джаджин, Георгий Мукукенов эм башха кёчгюнчюлени атлары ол къангада болгъандыла.

Орманлы жерледе сууукълукъ жаз айлагъа дери сынмайды. «Сибирде жылны сегиз айы къыш болады, къалгъаны уа жай болады» - деп бош айтмайдыла. «Май эсе, май тпуйюл эсе да, печден тпюшмей тур кесинг да!» - деген айтыу да барды анда.

Ма аллай кюнлени биринде анам бла мен, къоншубуздан сабий чаначыкыны тилеп алып, Айдашки деген элге быстырларыбызны картофха алышыргъа атландыкъ.

Эл рудникден бир алты-жети къычырым узакълыкъда ол элни атын жүрютген кёлню бирси жанында эди. Кёл а бир бла жарым-эки къычырымгъа созула эди, энине да бир къычырым тенгли. Кёлню сууу аны тпобюнде шауданладан чыгъа эди да, уллу семиз чабакълары да кёл эди. Къыш кезиуде кёлню бетин къалын буз басып эди, бир бир жерлеринде уа къатхан къар тешелмеле да бар эдиле.

Анам бла мен, Айдашки кёлден ётпюп, эл таба айландыкъ. Бек сууукъ кюн эди, - кюн таякъла башыбызда акъсыл сууукъ хауаны жырып кючден ёте эдиле. Тёгерекни бийлеген шошлукъну жаланда бизни аякъ тауушубуз буза эди. Анам мени халымы кёрюп ючюн бетиме терк-терк къарай келе эди. Алай бир тохтаса уа, ууучуна къар алып, ууртларымы къызартхынчы ышый эди.

Мен да, къуру манга къайгъыргъандан, кесин унутуп, жугъун юшютпюп заг кюймасын деп, анамы бетине сакъ къарай бара эдим. Битеу жол узуну биз Мазулькадан ол элге жетгинчи анам кесини сабий заманыны юсюнден хапар айтханлай келди: «Мени атам ветеринар фельдшер болуп, битеу Дон округда бек иги устагъа саналгъанды. Кеси да анда бир белгили ат заводну иесини къолунда келишим бла ишлеп болгъанды, биз ол заманга кёре бек къолайлы жашагъанбыз. Бизни уллу агъач юйюбюз тёгерекинде ишленген халжар-малжарлары бла, артында иги терек бахчасы бла да тийреде станицалада болгъанладан айырмалы эди. Дон бойнунда жылкъылагъа багъып айлана, атабыз юйге аз келиучю эди.

Сабий юйде аналары бла къала эдиле. Биз – бир эгеч бла эки къарындаш болуп, - ючеулен эдик: Токар – мени тамата къарындашым, Кирсан – кичи къарындашым. Биз анадан эртде ёксюз къалгъан эдик, мени ол заманда жаланда жети жылчыгъым бола эди. Сора революция башланды, аны ызындан а – граждандар уруш. Бир жол къызылла келдиле да, бизни станциябызны Хурул бла бирге кюйдюрдюле. Станицада жашагъанла, акъ аскерлени ызларындан Ставрополь, Кюбан тийрелери бла Къара тенгизге къачдыла.

Жюзле бла саналгъан арбала, мюлклерин ашыгъышлы жүклеп, сабийлени, къаргъланы да миндирип, аскерлени ызларындан тизилип бара эдиле. Заман а тюз шёндюча эди – къыш сууукъла. Кече аулакъда къар боранда арбала тпобюнде къалыргъа тпюше эди. Битеу бизни къайгъыларыбызны уа тамата къарындашыбыз Токр кеси бойнуна алгъан эди. Кесине уа ол заманда жаланда 12 жыл бола эди. Ол бирси къарындашымы бла мени неда этип желден бла бурдум къардан къорууларгъа кюреше эди. Кюндюз къоруулар

адамы болмагъан кѣчгончю керуаныбызгъа бандитле чабыуулдукъ эте эдиле. Ала тиширыулары багъалы затларын – алтын, кюмош жюзюклерин, сыргаларын бла бууундуклары сыйыра эдиле. Битеу къыйынлыкларыбызны юсюне дагъыда тели ауруу жайылды да, къачхынчыланы кѣбюсю андан къырылды. Ёлюклени Ставропольда, Къобан бойнунда тюзледе, Кавказ тау этеклеринде къалын кър тѣшмелени тюплеринде кюя эдиле. Сора болмагъанча къыйнала келип, ахырында Новороссийскеге жетдик.

Анда акъ аскерни кеталмай къалгъанларын, Москвадан бла Санкт-Петербурдан къачып баргъан бий къауумну француз кемелеге миндире тура эдиле. Ол акъсюеклени къаууму ачыуланып, низамны сакъларгъа салынган солдатланы да малтап, хапчюклери, чемоданлары бла басхыч аллына басындыла.

Атланы кишнегенлери, эр кишилени къычырыкълыры, тиширыула бла сабийлени жилигъанлары бирге къошулуп, ахыры да бир жукъ ангылашынмаз дауур болду! Ол халабалыкъда кемелеге тюзледен баргъан бек аз къачхынчы миналды. Миналгъанланы арасында мени атам бла къарындашым Токар да болдула, къарындашчыгъым Кирсан бла мени уа басхычха жуууклашыргъа окъуна къоймай, бир жанына тюртюп атдыла. Биз къаллай бир къычырдыкъ эсе да болушмады. Къалдыкъ алайда.

Бир эки жылдан атабыз бла Токра, акъланып, Тюркден туугъан журтубузгъа келдиле. Алай ол ахырзаман 1937 жылда къыралда «ежов тазалау» башланды да, ол «халкъ душманлары» дегенлерин излеп тебиредиле. Алай ишле бардырылгъан кезиуде къоншуларыбыздан къайсы эсе да ол белгили органлагъа бизни атабыз озгъан заманлада «бело-эмигрант» болгъанды деп жетдирди.

Революциягъа къажан ишле бардаргъанды деп 58-чи статья бла терслерге ол билдириу таппа-тамам эди. Атам НКВД-ны Соловецкеде концлагерине тюшдю да, суу тюрбюне багып кетген кибик, агы-чууу да чыкъмай къалды. Энди уа Токар бла Кирсан, сени атагъа, немец ууучлаучулагъа къажан сермешедиле. Аланы аскерге 1941 жыл жазгъыда алгъандыла. Ма алай да болады, балачыгъым. Биз барыбыз да бизни жаратханны къолундабыз, хар адамны къадарыны оноун ол алгъадан этгенди!» - деп керти ийнаныулукъ бла бошадан анам сѣзюн, сора тынгысыз болуп сорду: «Жашым, эрикдирген заг этдимми сени кесими хапарларым бла? Къалай эсе да тыншчыкъ атлап башлагъанса.»

Мен бурун тюрбюню женгим бла сыйпай, айтдым: «Угъай, анам, ахыры да угъай. Бек иги этдинг сен аны барын да манга айтханынгы. Сен мени анам болгъанынг да къалай игиди!»

Аны эшитгенлей, кѣлю кѣтюрюлюп, жарыкъ ышарды: «Бу сууукъну, арыгъанынгы, ач болгъанынгы да эсинге келтирмез ючюн айтып кюрешгенме, жашым. Энди биз жолну, сууукъну да хорладыкъ, элге жетгенбиз. Мында биз келтиргенлерибизни картофха алышырбыз да, юйюбюзге къайтырбыз. Тейриле болушсунла бизге!»

Гадийланы Ибрагим кѣчюргенди.

Бося САНГАДЖИЕВА

МЕНИ АУЛАТЪЫМ

Терен сагъышлы кенг да аулагъым -
Тюз къол аязындача анамы,
Турады: бешигим,
Жырым да – ол,
Чексиз къууанчымы сыры да – ол.
Мында желле – къыйы от ийисли,
Аулакъ къалкъан*, тые сют ийисли...
Хар къумчукъда да –
Бабала къаны...
Юзmez шуулдауун
Сюйдю жаным...
Къыйын кюнюмде билегим – аулакъ,
Иги кюнюмде тилегим – аулакъ.

Кюн къыздыргъан арауаным – мында,
Суусап кесерик шауданым – мында.
Орман а – жокъ,
Тенгиз, таула да – жокъ,
Алай мындача тауушлукъ
Атхан тангла да – жокъ...
Гоккангма мен –
 гюллерингден бири.

Шаудан сууунг –
 минглерингден бири.

Жауун тамычынгма,
 кёз жашынг сени, –

Сенсиз манга
Жашау да,
Жыр да – не?!
Ал, аулагъым,
Жырларымы санга
Этеме мен
Жюрегимден саугъа.
Башынг бла озарла
 желле, жылла...
Мен арысам да, –
 талмазла жырла!

*Аулакъ къалкъан – полынь.

НАСЫТ

Сен манга насып шартын бир айт.
Неди ол? Омакъ кийим?.. Хазнамы.
Не уа суюгенин кышда, жазда да,
Ийнанып, сакълап туруу?.. Угъай.

Неди ол? Жаннет бахча болмазмы?
Не да жашлыкъда чырайлыгъынг?
Не уа байлыгъынг-кьолайлыгъынг?
Хау дерге ашыкъма, жаным, базма!

Хайырым тийсин деп, халкъына
Ишлеген – таза да насыплыды,
Аллаины – аты да тансыкълыды, –
Насыбын табады хакъына.

* * *

Фахму теренлик, жан халаллыкъ – бу
Эки затдан алгъадасы къайсыды?
Оюмунгу ашыкъмай айт, табу, -
Хау, бирлеге ариу кийим да – сыйды...

Эгиздиле!.. Алай а халаллыкъ
Фахму дегенден кем болса – жарармы?
Къуру фахмудан жокъду жокъ къаллыкъ,
Ол – жан халаллыкъсыз, - такъырды, тарды!

Табакъсойланы Мухтар кёчюргенди

Анджа ТАЧИЕВ

КЮЗ

Алтын чапыракъла, тепсей,
Агъадыла бутакъладан,
Ала кёрюнюп мор кисей
Журунлача, бир тахлыкъла.

Талала башы – туманлы,
Къырпакъланадыла тюзле.
Жел а болгъанны талайды,
Кёк къуоланы ёксюзлеп.

Зурнук жыйынла къыбыла
Таба юрюлдюле, учуп.
Къыш суууклагъа бир къабын
Болуп къалмаз ючюн – къачып.

Хоча тыйюлдю къадары
Узункулакъ къоянны да, –
Кесине ышыкъ мадарып,
Къыш кийимин къаплагъанды.

Жол ачылды жауунлагъа,
Жел къутулду агъачлагъа,
Кюзлюк сабанла, жуууна,
Бой салдыла къачларына.

Гуртуланы Салих кёчюргенди.

Андрей ДЖИМБИЕВ,

Хасыр Саян-Белгинни эсгере.

**БОРАН УЛУЙ БОЛУР
ДЕЙМЕ...**

Ол бушуулу кече болгъан бар ишле
Жик-жиги бла эсимде къалдыла,
Сынагъанча кёкню жаргъан кючлени,
Къулагъыма атдыргъанча къауалдан.

Жепилеге къутулду сууукъ хауа,
Боран бла къоркъута эди бизни:
– Къыйынлыкъны ызы барды бу халда, –
Деп, бир бирле сагъайтадыла элни.

Кёк да къайда, жер да къайда, – билирге
Амал жокъ эди ол сур къазауатда,
Жел эди табийгъат кючге тергелген,
Къол-бетлерин къыш сууугъу къызартхан
Жарлы халкъым тыянады ёлюмге.

Халкъы ючюн жанын берген бар эсе,
Табийгъат къайгъы сёз берир халкъына, –
Ачыу сыры да къатылана, ёсе,
Жукъ сурамай къайгъы сёзню хакъына.

Кёз жашларын тыялмай, айтады къарт
Адамлагъа ол нюзюрюн кесини.
Уллу поэтге сын таш салыргъа бар
Сауланы жыйылгъан эди эслиси.

Сын ташдан къарайды ол бизге, тюрслеп,
Акъяллы, эсли ышанын ачыкълай,
Эсгереди: озгъан заманны эслеп
Жюрют, дейди, барлыкъ жолунга чыгъа,
Бораннга, сууукъгъа, ачлыкъгъа чыдап.
Гуртуланы Салих кёчюргенди.

Санджара БАЙДЫЕВ

МУУАЛ

Къызыгудан жаз хауа дарийлене,
Тёш башында сюелеме кесимлей.
Узакъда мууалла, кюнде ийлене,
Алдаулу кёрюнедиле кёзюме.

Кёп тюбегенме анга жашлыгъымда,
Бийлеп къоюучу эди ол эсими;
Кюн кюйдюре кюн жалан аякъларымы,
Анга терилтиучю эдим кесими.

Баям, бюгюн да угъай демез эдим.
Алай, «Тый кесинги!» дейме, кесиме:
Жашауунгда аз кере кетмез эдинг,
Терилип алдаулу затха, терсине.

ЗУРНУК

Айны узакъдан ургъан жарыгъында
Бийиклеге кеси урады зурнук.
Жангызлай кёкню тууал агъымында
Къанат къагъыуу эшитиледи тунукъ.

Айланады тийрелени сынчыкълай,
Арышлайды кечеги кёкню мудах
Муртатып огъу санын чагъып чыкъгъан
Нёгерине тюйгенине жокъ тарда.

Муратны атын айтады бийикде
Бетсизлигин тутар ючюн кёзюне.
Аны къаргъышы сангадамы жетди? –
Къан, чачылып, халек этди юсюю.

Ол да – насыпсыз, мен да – бир насыпсыз,
Ол – бийикде, мен а – кырдыксыз жерде.
Заман а, – сууча, барады къайгъысыз,
Жерден терсликни эслемезден.

Гуртуланы Салих кёчюргенди

Егор БУДЖАЛОВ

МЕН КАНСКЕДЕ ЖАШАТЪАНМА

Жашагъанма Канскеде.
Къыйын ёсгенме, тюзю.
Кесим кирик сабийле бла бирге,
Сибирни къыяма сууугъуна тёзе,
Жюкчю болуп, берилип турдум ишге.

Кёп эдик биз – урушну сабийлери,
Жаланаякъ, жаланбыдыр зыккылла,
Ёксюз атылып къалгъанлача бери,
Кечине, къайда болса, анда къала.

Тишлерибизни къаты къысып,
Сыгъыннгандан, – къан чаба бетибизге,
Урушмазча, замандан артха къалсакъ,
Кёбюрёк жюклейбиз бир бирибизге
Вагонну терк жюклеп бошар ючюннге,
Къарамыбыз жап-жарыкъда ёчюле.

Уруш дегенинг хар кимге да хата,
Битеу халкъ да къыйналады бир кирик,
Ол бизни юйретип къойгъанды артха
Турмазгъа, не ишни да таба эбин.

Имбашым ачыр деп бир да къоркъмадым,
Аны ючюн болур ёсмей къалгъаным,
Ёсююм артыкъ аламаг болмады,
Боллугъундан узун болуп къолларым.

Къычырыкъгъа айлана, жырым мени
Эшитиледи бюгюн да элимде.
Канскеде жашагъан жылларым мени
Халкъдан уялмазча Адам этдиле.

АНАМ

Сени сюймеклигинг чыкыгъан шауданны
Тюбю бармыды?
Къайдан да табаса сен мынча дамын,
Ол бир къадармыды?

Ауузунга гыржын бурхуну салмайын
Нек тургъанынгы билдим:
Биз ач эдик, бизни тойдуралмайын,
Къара кюнюбюзню башынга кийдинг.

Саз бетингде кёзлеринг бир жарыкъла,
Мен а бир сабий,
Анам, ол кюнлериме къайтырыкълай,
Къоркъуучу эдим санга.

Сени суймеклигинг чыкъгъан шауданны
Тюбю бармыды?
Айтчы манга: мени жашауда аны
Къайтарыр тюгом бармыды?

Мен, ушколну иги бошадым, деген
Кюн – сени жарыкъ кюнюнг эди,
Ол кюн сени кёзлеринг саз бетинги
Жарыта, жюрегинг а – кюле эди.

Ачыкъ этген эдинг анда муратынгы:
«Халкъынга, хатырынгы бер,
Жанынгы иш да аяма сен анга,
Татлы кёрюнсюн туугъан жер.

Сени суймеклигинг чыкъгъан шауданны
Тюбю бармыды?
Айтчы манга: мени жашауда аны
Къайтаралыр тюгом бармыды?

Гуртуланы Салих кёчюргенди.

Сергей БАДМАЕВ

*Калмукъ Республиканы халкъ
поэти Санджи Каляева атайма.*

* * *

Сёз чемери, селешгенде,
Сёз излеп да къыйналмайса,
Сексен жылны кюрешледе
Болуп да, жукъдан къалмайса.

Желге, боранга хорлатмай,
Негерлерин жолда атмай,
Халкъы ючюн жанын берлик,
Жашха да намыс этерик,

Къартлыкъгъа бой салмай келдинг,
Колгъа алгъан хар ишинги
Чегине жетдире билдинг,
Бир хата этмей кишиге.

Фахмунгу долай кенглиги
Къалмукъ халкъынгы кётюрдю,
Назмуларынг, жырларынг да
Жерибизни къадарыды.

Ачыу, къыйынлыкъ сынамай,
Жюз жылны жукъгъа санамай,
Назму тирменинги бур да,
Къууандырып тур къуру да.

Гуртуланы Салих кёчюргенди.

Владимир НУРОВ

БАРСНЫ ЖЫЛЫ

Барсны жылында туугъанма,
Мен ол себепден ашымдан
Юлюшюн бёле турама,
Жигитлигим юйрей андан.
«Къарыулу жаныуар сёзден,
Хатадан да сакълайды» деп,
Халкъымда айтыулагъа мен
Ийнанама бек эрттеден.
Барсны жылында туугъанла
Жигитлик этерге да – сакъ.
Намыс, адет ючюн ала
Жан берирле, керек болса.
Ала бирликни да къаты
Тутадыла, сёз береме.
Эрлик ниетни да къарты,
Жашы да бирден, эринмей
Жюрютедиле. Туудугъум,
Жашым да, къоркъмай кишиден,
Алай жашагъыз, урлугъу
Барсны кючлюдю хар неден.

ЖАШЛЫҒЫМ КЮНЮ

Кеси кесиме айтама:
Эски этме ариу сёзню,
Къыйынлыкълагъа малтатмай
Жашлыкъ кюнюнг тутду сени.
Эртте ангылагъан эдим –
Ол кюнню анам бергенин,
Ол кюн барда, алтын, элтир
Капекге да тиймегенин.
Уллу саугъадан да сыйлы –
Юйюмде алма ийиси,
Кёкден къар тюшгени сайын,
Жерден жаз билдире кесин.
Тюрленмейди ол кюн манга,
Анамы сыфаты бола.
Кёк урланса да туманнга,
Жашлыкъ кюн жанымы сылап.

Гуртуланы Салих кёчюргенди.

Эрнест ТЕПКЕНКИЕВ

ИШНИ БАШЛАНЫШЫ

Башланышы болады хар затны да,
Башламиш а излейди жигитликни
Уллу ишни башлагъан а антлыды,
Зыкы уа, башлай туруп да, – экили.

Юйрениуню къыйынды башланыры,
Андан да къыйын болады бошагъан.
Къыйынынг къоймаз сени бошланыргъа,
Ана сютюча кёрюнюр къашыгъынг.

Ишни башын суймеклик аулап болса,
Къастлыгъынгы да керелер ол, сёзсюз.
Суймекликге этим аталып болса,
Огъурлулукъда кёрюнюр ол, сёзсюз.

Ишни башларгъа къоркъгъан а этекде
Къыйырлада къалыр, жан кечиндире.
«Кёз – къоркъакъ да, кёл а – батыр» деген а
Тёрде олтурур хорламны кюнчонден.

Къарт болсанг да, жашауунгу жангыдан
Башларгъа бир заманда да эринме.
Хорларгъа юйренсенг, бийик жагъала
Бир заманда аталмазла эринден.

Гурутуланы Салих кѣчюргенди.

Вера ШУГРАЕВА

* * *

Тереземи къагъады сериуюн,
Жюрегими къайгъыгъа къалдыра, –
Жаз ингири билдиреди ёнюн,
Ай жарыгъындан жолну къандыра.

Жаш къауум жыйылады ныгъышха,
Анда бийлик этеди жарыкъ макъам,
Гюрен тохтап, жалан да алгъышха
Жол береди, ай кѣкде къалкъа.

Артха нек къалама да аладан!
Тамбла да эгерме ишими.
Кѣзюмю айыралмайма алайдан,
Биреу анда этгенча ишими.

Гуртуланы Салих кѣчюргенди.

Джангар НАСУНОВ

* * *

Мен сюеме жангызлыкъны,
Ишден бугъунганым тюйюл:
Ауана да ылызмылы
Анда, ылызмы уа – кюйлю;
Аракъыдан кѣбюп, анда
Бир бирни уппалагъан жокъ,
Къадалыу жокъ чайкъаладан,
Бири бирин алдагъан жокъ;

Анда орта дайым ачыкъ:
Айтырыгъын хар ким айтып,
Мудах макъамына – ачыу,
Къууанч – адебине батып;
Жауун жауса, буз тюйсе да,
Тёземе, жокъ тарыкъгъаным,
Жангызлыкъны жан кюсейди,
Азатлыкъгъа тартып жаным.

Гуртуланы Салих кёчюргенди.

Эрдни ЭЛЬДЫШЕВ,

АНАНЫ ОСУЯТЫ

Дуния болду къакъыракъ –
Усхар бахчангы, усхар.
Чагъып жаз бахчанг чиммакъ,
Кюз кёгетин саугъалар.

Зыккыл факъыра, узакъ
Жол сюрдю, сынып кёлю,
Анга туз-гыржын узат,
Насып ма анда келир.

Келир кюнню сакълагъан
Чыпчыкъ жарыкъ жырлады,
Анга болсанг тюй салгъан
Насып сакълатмаз анда.

Аппанг, ыннанг да сени
Озгъан кюнюнню тамы,
Сен, эринмей, чай берсенг,
Насып да сени табар.

АКЪСАКЪАЛ

Къар акълыгъындан да акъ
Сакъаллы Бурхан Тейри!
Иелигинде – узакъ,
Жууукълары да Жерни;

Тюзле, таула да – сени,
Долайла, тенгизле да.
Сыйлы къарамынг бизни
Жюреклерибиздеди;

Тюзлююннг бла чыпчыкъ,
Хайыуан да жаратдынг,
Ингир алада чыгъып,
Ашхам намазны къылдынг;

Тилегибиз а бирди:
Насып жашау бер бизге,
Сыйлы нююнню бер да,
Жарыт бар жерибизни;

Сени нюрюнг, алгышынг,
Жуууп бара гюняхланы,
Ачды тарых гьаршладан
Ата жерни тахлыгын;

Ма Сен жаратханынгы
Биледи хар кимибиз,
Толдула жарыгынгдан
Ёзенли жерлерибиз;

Акь сакьаллы Бурханны
Жери, танг кибик, – жарыкь,
Юйю кюлтюм болгьанны
Отлу эте ожагын;

«Садакь окьланы кьара
Кьаргьышлары жетмейин,
Халкьыбызгьа кюч-кьарыу
Озуп кетме бермейин!..»

Шыбырдап айтады хар
Кьалмукьлу ол тилекни...
Сермешде болсун хорлам,
Нюрлю этип тийрени!

Акьсакьал Бурханыбыз,
Сени кьабынга кирип,
Жашарыкьбыз барыбыз,
Отгурлу сабан сюрюп;

Кёзден, кёлден да кетип
Биз сынагьан азапла,
Нюрюнг жетди бийикден,
Кьалмукь жаныбыз – таза;

Тюзле болсунла маллы,
Халкьым да юйрей барсын,
Бурхан берген амалны
Кьазанып, бола кьарслы.

* * *

Жауун кьуйду!
Жаз жауун кьуйду кючлю!
Сабийле чартлап чыкьдыла орамгьа.
Арлакьда уа бир келбет чалбаш киши,
Балчыкь жырып келеди ол арада.
Кьол аязын, ачып, жаууннга тутду,
Кесини келген жылларын унутуп.
Сукьландым мен анга ол кюн алайда,
Жюрегим да бир кьууанчлы болумда.
Да – не? Суу саркьады жерге аламдан,
Жашау чархын жашлыкь таба бурдура.

АТТАМЫ НАСИХАТЫ

Жашауумдан да багьалыса манга,
Дегенни сен да унутма заманда,
Кьолдан келген игиликни эт анга,
Аллайдан кьууана тур саулугьунгда.
Кьойнунга жинк атхан кибик, биреу а,
Анамдан да багьалыса сен, десе,
Олсагьат кьол жуу андан, жауап бер да,
Жанлай турма аллайлагьа да кесинг.

ТУУТЪАН КЮНЮМДЕ

Буз туйгенде, жауун жетгенде мени
Манга ышыкъ, жюрек жылыу бергенле,
Къабын гыржынларын эки этгенле,
Эс тапдырып, кѐлюмю кѐтюргенле,
Кюн-кюнде манга ышарып ѳтгенле,
Жаным учарча, къанат кердиргенле,
Кимге да иги ниет жюрюютгенле, –
Туугъан кюнюмю бюгюннгю эрттени

Ахшы мурагларыгъызгъа тубетсин!

Мени дайым акъ атлы болгъан сунуп,
Изар макъамны къобузун сокъгъанла,
Болмагъан айыпны манга жакъгъанла,
Къара сабан сюрюрге ѳч болгъанла,
Бир уртам сууларын да къызгъанла,
Эртте-кюнде манга уру къазгъанла,
Ары кетмезигизге ийнанганла, –
Сизге бу туугъан кюнюмде – асыуум,

Манга тутхан ниетигиз кечилсин!

Гуртуланы Салих кѐчюргенди.

Александр СОЛОВЬЁВ

АДАМ ЫЛА ХАУА

1. Адам

Онг къол табамда Тигр сууну бла
Солда Ефрат сууну арасында
Орналгъанса, Сюймеклик къырал бола,
Аллах а санга Хауа деп атады.

Сынадыкъ да биз бир бирни алайда,
Толу сездик биз напси татлылыкъны,
Къулагъыбызгъа Жилиян не айталды
Эсе да, Аллах, кеч, ол – сылыкълыкъ.

Аны ючюн кыстамагъанды бизни
Аллах экибизни жаннет тынчлыкъдан,
Сынамагъанды ол аллай сезимни,
Поэт туююл эди да ол, ма андан.

Ма андан ачыуланнганды ол бизге, –
Жерде жүрюген татлы ишибизге,
Ачыуну тирменин да аны ючюн
Къургъанды ол, сынап суюмеклик кючюн.

Онг къол табамда Тигр сууну бла
Солда ачыкъ Ефратны арасында –
Сабийле, тиширыула, жашла, къартла,
Хауаны сабийлери барысы да.

2. Хауа

Мен иегингденме сени, билип къой,
Кёкюрек къангангы ачыкъ жарасы,
Бюгюн да, тюненеча, Хауама, бой
Бермейме да, женгмейди сёз къарасы.

Мен – акъылынгы жолу, эси, кючю,
Сезими, мураты, энчи элбери.
Къоркъма сен элберни жауабы ючюн,
Табарма, ол – тиширыуну хунери.

Мен – кюченгиден къыйнала туруучу,
Ачыудан къоркъмайма, неда ёлюмден,
Суюмеклик бла Кечим, – бирге учуп,
Шайтан, жин зарансыздыла кёлюмде.

Заман сыйыралмаз менден аланы,
Айыпны бир дауу болмасын манга:
Ёлюр кюню жетсе, бери айланып,
Хар жаны бар манга ачады ангын;

Хар адам да – жер башында жашагъан
Хар бирибиз – эскеребиз ананы...
Буюрулгъан ичер сууу бошалгъан
Хар сабийим бла ёледи жаным;

Анга жарсыуу кюч берип тиниме,
Жаным жангыдан башлайды жумушун.
Суюмеклик жаратыр жангы тёлюле,
Тиширыуну жүрегине жууушуп.

Гуртуланы Салих кёчюргенди.

Лилия ШЕГЛОВА

КЮЗТЮНЮ АЛЫНДА

Къарт болгъанды къоншум. Да не – заманды,
Жукъаргъан къаш да билдирип къартлыгъын.
Мени уа тюрленмегенди саным да,
Мен а жашма. Алайлайды къаллыгъым.
Хар замандача, кекелим – бурмала,
Шукур болсун, жокъду бир къыйынлыгъым.

Алыкъа жашау чархны мен бурама,
Сабий кюнлеримдеча – бар къылыгъым.
Кюзгю, гяпчи кибик, тюрлю-мюрлюе
Эте, чакъырады мени аллына.
Кёзюме бир башха адам кёрюнюп
Къалгъанча, кеси кесиме алындым.

* * *

«Насыбы тутуучу» дейдиле манга,
Да, барды ол айтыуну магъанасы:
Кесими талатмагъанма туманнга,
Къыйын къууум не уллу да махтансын.
Тюбемегенди алыкъа жашауда
Мени, бюгюп, ёре къопмазлыкъ этген.
«Насыбыды!» дей турсунла жаншакъла,
Аланы да сакъларма керекде мен.
Тюбеген болса да мени хорлагъан
Бир зат, – букъдурлукъ туююл эдим аны.
Тюбеп иш къалсам а бетсиз хорлукъгъа,
Тазалай сакъланып болгъанды жаным.
Болуш энди, насып, бар эсенг – манга,
Борбайларым къыркыладыла тамам,
Келир кюнюме бир батылса ангым,
Ол заманда кётюралмайма табан.
Мен юйреннген эдим къыйын кюнледе
Бир халкъ айтычукъ бла кечинирге:
«Этилиннген хар зат да игиликге»,
Жашай эсенг бола ала бла бирге.
Да неди да, – насыплыма кертиден,
Урланган, тоналгъан болгъан эсем да,
Къалып тургъанма хар заман ёретин,
Не уллу къыйынлыкъгъа тюбесем да.
Гуртуланы Салих кёчюргенди.

Валентина ЛИДЖИЕВА

* * *

Ашым да, сууум да сенсе,
Кьалмуць ёзен, кечгинлик!
Кьызынгма сени, – билесе,
Назмум да – гюлханийлик.

Сенден узакьда – ёксюзме,
Жерсиннген этгенликге.
Сен ёмюрде да кёзсюнмей
Турлукьса эрттенликлей.

Кимди санга аулакь деген?
Шауданынг – зынгырдауукь.
Сен бар эсенг, мен да – иги,
Сен барда – кюнюм заууукь.

Сенде бара, кьууанама,
Хычыуунса, сюдюмлю!
Эрменинге кьуланама,
Жиляу алса кюнюмю.

* * *

«Ёллюк эсем, башхамыды кьайда да?»
Деген хазна табылсын бу дуняда.
Ханс сыйыргьан кьабырны бек кьыйынды
Кёрмеклик – болмазмы бир чалыр адам?

Келеме бери, тёзюмюм да кьуруй,
Жазыуу да жокьду, не – бир гюл кибик.
Тюбейди бир болгун тёбечик кьуру.
Таза ниетли болсун кёре келлик!

О, жерим!.. Ол кьуру топуракь тьююл, –
Аппаланы, аталаны кюйлери.
Тюшмесин биягьы тыш жерге тюнюм,
Жылытмазла тыш жерлени кюнлери.

* * *

Алай сюеме «Джангарны» окьургьа,
Жанымы домбра макьамы ауларча.
Болуучулары кибик халкь таурухла,
Огьурлу ниетлери орналырча.

Эслирек болургьа сюерик эдим,
Анга депдиле «Джангарны» дерслери.
Хазна жетишейим бу сур ёмюрде
Окьуп чыгьаргьа ахырына дери?

Алп кюнню болса менде бир кесеги,
Тамычысы окъун сыйлы къаныны:
«Къалмукъ халкъым, ёретин тут кесинги!»
Дер эдим, дуняны бери къаратып.

Бетлерине тамсала кёз жашларым,
Ачыуум да манга сыйлы кёрюнюп,
«Джангар» атлы къыралымда жашауум
Элтир мени дунялыкъны ёроне.

Гуртуланы Салих кёчюргенди.

Николай САНДЖИЕВ

Жюреклеге хошлукъ,
Токълукъ да келе;

АНА ТИЛИМ

Бутакъда гагула
Кёгет терекни
Битимли боллугъун
Бизге айтханча,
Бизни тилибиз,
Турду да ёретин,
Кёрюндю дуняны
Алып кьойгъанча;

Жазда терекле
Къуйкъаланган кезиу,
Аны жарыгъы
Аумалап кёклени
Кёрюнсе, къууанмай
Къалмайды кёзюнг,
Къарт жюрекни да
Къан жюйрюгю келип;

Ана тилими
Сёзлери да – алай,
Ананы бешик
Жырында эччеле,
Барадыла, бютюн
Бютюн уллу кюч ала,

Ана тилим,
Тамырла тым бергенча,
Ишиме кюч
Бердиле, къарыу да,
«Ачыкъ жазыу»
Къалмукъ халкъгъа белгича,
Тилим халкъны
Ёмюрлюк къадарыды.

Уяла турсунла
Бир бирле ана
Тилимде салам
Берирге окъуна,
Мени уа ана тилим –
Жаным-къаным,
Суу къуйдурмаза
Мен аны отуна.

Ана тилим!
Мен – ёмюрге шекиртинг,
Сен – мени къачым,
Жашау ниязым да.
Эрттеден да къуллукъ
Этгенсе керти,
Келир кюннге да
Атлашынг базгъынды.

КЪАЛМУКЪНУ АЛТЪЫШЫ

Ёхтем ойрат тайпаланы тёртюсю
Халкъымы къурагъанды бек тамырын.
Огъурлулукъ, Къарындашлыкъ тёрлери
Турсунла, гыржынча, элге табылып.

Къалмугъум жашап, жашнап тур ёмюрге,
Жан халаллыкъынг дуняны кекирте, –
Озгъан кюнледен кели ёмюрлеге
Аталаны аманатларын элте.

Ёмюрлени бир бирлерине байлап,
Намыслары да къала огъарыда,
Жашасынла, зарлыкъдан кери бола,
Джангарны туудукълары мамырлыкъда.

Къалмугъум, бу ариу аулакъларынгы
Отха-ёртеннге алдырмасын буруш,
Жашнаунг ушап агъаз отларына,
Жашларынгы онг къоша онгларына,
Аманын да сёкмеген ана болуп.

Сен, аманлыкъ бла сюрмей аманны,
Бизни Динибиз айтханнга тийишли,
Халаллыкъ жолгъа тюзет хар адамны,
Хар ким ахшы муратына жетишсин.

Кече – толгъан айгъа къарап, кюндюзде
Кюннге къарап, хар ким ана тилинде,
Жаз жауунну халал, жылы кёзюнден,
Женгил аяз бла келип тюзледен,
Махтасынла халкъла сени элинги.

КЪАЛМУКЪ ЧАЙ

Кюн жылытханда, бузла туюгенде да,
Туурабыздан къарап турса да оба,
Чай иги умутланы тюгендирмей
Келеди, аны халкъ аты уа – джомба.

Сюедице аны къарты, жашы да,
Ёмюрледен жүрюген адетинде.
Ол бизге балхамды, бизге жашауду,
Олду от жагъабызда от этдирген.

Кёлкъалдылыкъгъа багъыуда – дарманды,
Ачыу жараны да этеди сылтын.
Ол бизни кёп палахдан къутхарады,
Къууаныргъа да ол – сёнгмезлик сылтау.

Мени къадарым, халкъны да къадары
Джомбада кёрюнедиле толулай.
Ол – саусузлагъа саулукъну къайтаргъан,
Ол насыплы экеуленнге – толгъан ай.

АУЛАКЪ ТЁРЕСИ

Чал Къудурет бизни халкъны суйгенден
Къалыубаладан берисинде бизге
Буюргъанды эркин, азат ёзенни,
Ойрат тайпаланы къоймай жерсизлей.

Аман акъыл – төре туйюл халкъыма,
Жалан азатлыкъды аулакъ төреси.
Ол бизге төреди адам акъылы
Жаратылгъанлы – хар ким аны билсин.

Кётюрмегенди биреуню таягъын
Къалмукълу, – душман уруш бла кирсе,
Къарангы терк болгъанды аны тангы,
Буддабыз бек биледи тюзню, терсни.

Кече да эшигин этмеучю къалмукъ,
Керексизге чыкъмагъанды мардадан.
Жууукъгъа, тенгнге, къоншугъа ол – мамукъ,
Ашыкъмайбыз чыгъаргъа адамлыкъдан.

Аулакъ. Ёзен. Кёк, Затлыкъ. Эркинлик.
Къудурет – барыбызгъа да туугъан журт.
Мени тёлум, сен бу дунягъа келип,
Айбатла да жерни, айыбын а – жут.

Гуртуланы Салих кёчюргенди.

Николай БУРУЛОВ

БЁРЮ КЪАПХАН

(Ханар)

Терезелери шимал жанына къарагъан алаша агъач юйчюкде энчи отоу жокъду. Битеу да бир уллу межамды – аш юй, жатхан жер, къонакъ отоу да.

Эшикден киргенни кёзюне теренде орус печь урунады, андан ары уа агъачдан ишленген иги да кенг кётюртмеле тизилипдиле; аллай кётюртмеле эшикден киргенлей, онг жанында да бардыла. Аш къанганы, ундурукъну, шинтикни орунларына да аладыла.

Мында башха тюрлю жашаргъа онг да жокъду. Межамны иелери башха тюрлю жашауну излеген да этмейдиле, юйренгендиле.

Юй арты къабыргъа – кюнбатышха айланган жаныды, терезеси, эшиги болмагъан. Ол жанындан юйге бир азчыкъ да кюн жылыуу жетмейди.

Тюшден сора уа мында къарангы болуп башлайды. Да къарангы, жарыкъ заманда да бу журтда жашагъанланы табийгъатны халына, ариулугъуна къарар заманлары да жокъду. Анга къарап, зауукъ этерге эслерине да келмейди.

Бу алаша агъач межамда жашагъанланы таматалары, алтмыш жылгъа чыкъгъан болур дерча, къарт кишиди. Тизгинли, сабыр, кёп сёлеше турмаучу, келбетли адам. Хар заманда тизгинли, не ишге да хазыр, кёп сёлеширге суймеген сабыр къарт. Аны кычычырып, биреуню сындырып, тырман этип сёлешгенин бир заманда бир адам да эшитген болмаз, неге да кесаматлы къарап, акъылындагъын сабыр айтыучу кылыгъын бу журтну адамлары эрттеден биледиле. Алгъын да, кесини туугъан жеринде жашагъанда, ол аллай эди, артыкъ сёз айтмаучу. Мында да, бу тыш жерли адамланы арасында, тюрленмегенди. Сибирни жашаргъа кыйын табийгъаты аны да замансыз къарт этген эсе да, адеплилигин бузалмагъанды. Ким биледи, бир кесек тынгысызыракъ, тёзюмсюзюрек болгъан болур, – башына тюшген кыйынлыкъ аны да жарсытмай не амалы бар эди.

Кюн батханлай, жерге къара ауанала терк тюшдюле. Терк жетген ингирлик кысха кюнню олсагъатдан тумалады. Кечеги къалауур болуп ишлеучю Саксык да ишге тебиреди. Анга колхоз фермада малны сакъларгъа буюргъанларына ол бек ыразы эди. Аны себепли кече жетгенлей, тизгинин жыйып, ишге келеди. Асламысында алгъаракъ окъуна, фермада кюндюз ишлегенле кетгинчи. Бу кече уа бютюн да эрттерек барыргъа сюе эди.

– Тарас кеч келликди, жумушлары болур, – деди ол къарт къатыны-

на. – Бийче анга эс буруп тынгылагъанын эслеп, ангылатды: – Жашы келликди, аллына къарап турадыла. Алгъаракъда жаралы болгъанма, юйге атландырадыла деп, жазгъан эди ол Тарасха. Энди уа жетеме деп билдиргенди.

Саксык кеси аллына аны юсюнден эки кюн сагъыш этгенди, жарсып. Къалмукълуланы Сибирге кёчюргенли экинчи жыл барады, аны жашы уа – урушда. Саран жазгъаннга кёре, уруш къыралны чеклеринден тышында барады, аны уа къайтыр заманы да белгисиз. Энди, Тарасны жашчыгъы, жаралы болгъан эсе да, сау-эсен къайтып келгенин эшитип, ичин къалтырауукъ алгъанды. Айтмаса да, ичинден ажым этеди: жашыбыз урушну кызыгу ёртенинде, биз а, туугъан жерибизден къысталып, киши жеринде. Аны себепли ол Баерхагъа Тарасны жашыны юсюнден жукъ айтыргъа суюмеди. Сагъыннган да ишге башха кюнледен эрттерек нек тебирегенин ангылатыр ючюн этди. Жашы бир такъыйкъагъа да эсинден кетмеген, жилямагъан заманы хазна болмаучу Боерха тынгылай эди. Тынгылагъаны жилягъанындан башха болмагъанын кёре, Саксык, юйден чыгълмай, тиреледи.

– Къайтсын, харип, ол да. Жашланы урушдан сау къайтханлары къалай игиди, – деди ол Боерханы къулагъына, аны жанын къайгъыдан бир кесек бошлар ючюн.

– Бизни Нараныбыз а къайда? Не заман болады, биз андан хапар алмагъанлы? Ол да, Тарасны жашыча, келип къалса уа! – деп шыбырдай эди ол. Сёзлери тамагъына тыгъыла, кюе, ол аланы бери, Саксык эшитирча, кюден чыгъаргъаннга ушай эди.

Къарт къатынын ачыу кюлтюмю къутуртханын кёрюп, Саксык аны жапсарырдан болду.

– Кюйме, бизни Наран да келип къалыр. Окъуулу жашха атасын-анасын тапхан къыйын болмаз. Урушда саулай дунияны жолларын арытхан жаш Сибирде бизни къалай тапмаз!

– Тарасны жашы юйдегили болмагъанмы эди? – деп сорду Боерха.

– Угъай дегенди Тарас.

– Ол да бизни жашдан башха тюйюл. Артында бир ыз къоймай, урушха жашлай кетген жарлы... Къалай насыпды урушдан сау къайтханы! Мени жашым а, кёз жарыгъым, къачан къайтыр...

– Тарас Тихонович жашы жетгинчи энтта эки-юч синтик этерге айтханды. Ол тургъан гытыда да бош тырхыкладан сора чёгер жер жокъду. Адамлагъа олтурур жер болмаса, жарамаз... Аны себепли бюгюнлю да агъач бла кюреше болур.

Къыш сууукъда къалмукълуланы келтирип, Новосибирск областха тёкгенлеринде, ала Осиновка деген эл къалайда болгъанын билген да этмей эдиле. Темир жол станцияда чаналагъа жүклеп, эки элни юсю бла элтдиле да, бери кече жетдирип, клубха жыйдыла. Танг атаргъа уа эллиле, асламысында оруслула, бизни келтиргенлерин эшитип, клубха

жыйылдыла.

Агъач юйде жылы эди. Мекамны ичин башсыз фатекен чыракъла жылытханнга ушайды. Кёп кюнлени тыкъ вагонлада келген адамлагъа буй юй жаннет кибик окъуна кёрюнеди. Сууукъдан жылыгъа кирген къалмукълула кеслерин печь таба атадыла, жылыныргъа кюрешедиле.

– Бюгече мында къаллыкъсыз. Артда сизге жашар жерле излерикбиз, – деп ангылатды тышындан келген адам. Ол кёчгюнчю къалмукълуланы бери келтиргенледен туююл эди. Баям, эл башчыладан болур эди. – Былайда сизге жылы аш берликдиле, – деди ол дагъыда. Ач, сууукъ адамлагъа, таукел этдирирге кюрешгенча, жандауурлу жылы къарамы бла къарап чыкъды.

Бери келтирилген жыйырма адамны ичинде экиси онглу кёрюне эдиле: Очиров Сангаджи бла Дачаев Гаря. Экисине да къыркышар жыл бола болур эди, саулукълу, тири адамла кёрюне эдиле. Келгенлени арасында иште жараулу жангыз экиси... Къалгъанлары - кими къарт, кими сабий, кими къатын. Ол санда Саксык Кензеев да. Биргесине къарт къатыны, келини, эки къызчыгъы. Тамата жашы Наран 42-чи жылда урушха чакътырылгъан эди, ол да не хазна биле эди халкъына келген къыйынлыкъны.

– Алгъын не иште ишлеп тургъансыз? Ким неге жарарыкъды? – деп сора эди эл тамата.

Бирсиледен тири Сангаджи аны къатына терк жетеди.

– Мен колхозда ишлеп тургъанма, аш-азыкъ складны тута эдим.

Ол жангы таматагъа билгенича айта эди, башын булгъай, орус сёзлени чайнай. Андан ары да айтыргъа сую эди ол, алай эл таматаны андан кёлю чыгъып, бирси къалмукълулагъа бурулду. Аны къарамы орусча хазна бир сёз да билмеген Дачаев Гаряда тохтады. Гаря, уяларакъ бола, жунчуду да, сёзюн ангылаталмады. Ангылатып да не ангылатыргъа боллукъ эди. Бир тюрлю усталыгъы да жокъ эди аны, урушха дери чабакъ жюклеген жерде ишлеп тургъанды. Кеси элинде да ол кёзге кёрюннген адам туююл эди, тынгылагъанлай тургъан болмаса, киши жеринде уа берилген соруугъа орус тилде жууап этген – аны къолундан ахыр да келмезлик иш эди.

– Ол бош, къара иште ишлей келген адамды, – деп, Сангаджи Очиров бу жол да хапаргъа кесин къошду.

Гаря, аны айтханын ангылагъанча, башын ыразы халда къакъды. Элли эр киши, жеринде тургъанлай, тиширыула таба бурулду. Ала уа сууукъ болгъан сабийлерин къоюнларына къысып, шум болгъандыла. Тамата, аланы да къоюп, муююшде хапчуклары бла кюреше тургъан къартны къатына келди.

– Тамата, къалай келдигиз? Сууукъдан къыйналгъан болурсуз? – деп сорду. – Бу жокку да сизни юйюрюгюз болур?

– Не айтырыгъы, къалай келгенибизни уа сорма, – деп, къарт орус тилде шатык сёлешди.

Эл тамата къарт къалмукълугъа суюсюноп къарады.

– Тамата, баям, сиз... ишлей келген адамсыз?

– Энтта да ишлейме. Кёчер кюнбюзге дери колхозда не айтсала да этип тургъанма.

– Не иште ишлерге сюесиз?

– Агъач уста болурма. Стауатла, хастанла къураучу эдим. Ат жерле да этиучюме, иги ийленнген териден. Жугар сапла да. Жай, чалгъы заманда, бичен ташыгъан арбалагъа къараучем, чархларыны, губулашхаларыны, кюбюрлерини керек жерлерине къарап.

– Ангыладым, – деди келген тамата. – Тынч кечели болугъуз. Къалгъан ишлени юслеринден тамбла сёлеширбиз. – Сора оту иги жана башлагъан печни катында, отха тынгылап тургъанча, бир кесек сюелди да, эшикден отунла кётюрюп кирген тиширыугъа не эсе да бир жылы сёзле айтып, агъач клубдан чыкъды. Кёпкюнлюк жолоучулукъда азгъан, арыгъан адамла, биринчи кере жылы чай ичип, болгъанчыкъларын печни тегерегине жайып, жатар къайгъыгъа кирдиле. Тюз да ол кезиуде тышындан бир борбайлы къарт киши кирди. Къалын къашларыны тубюнде кёзлери кёрюннген да этмейдиле, мыйыкълары да эки уууртун жабадыла, къалын тюкню ичинде жаланда бурну кёрюнеди, ёрге дуппур болуп. Жомакъдан чыгып келген батыргъа ушайды. Ичкери кирип, ол артха бир къарады да, эшикни гам этди. Андан сора мындагъылагъа кесин билдирирге суйгенча, эки кере жёткюрдю, сейирге къалгъан кёчгюнчюлеге андан сора къарады.

– Къалай келдигиз? Бушуусуз жыйылгъан эсегиз? – деди.

Алыкъа жукъугъа, арыугъа хорлатмагъанла, ол асылу оруслу къартха сейир этип къарайдыла. Аны аллында кеслерин къалай жюрютюрге билмей, шум болгъандыла. Тап, тынымсыз Сангаджи окъуна жунчугъанды. Саксык, мыйыкъларын сылады да, ашыкъмай селешди.

– Келгенбиз, къалай келген эсек да.

Келген къартны юсюнде къысха тону бар эди, белине да эшилген къалын бел бау къысылып. Башында чырпа бёркю. Къарыулу, къалын ауазы да аны кефине келишеди. Кесин, бу юйню иеси кибик, эркин тутта, ол мындагъыланы бирине да айырып энчи къарамай эди, кишиге бойсуннган халы да жокъ эди.

Юйню ичинде адам юсюне олтурур зат жокъ эди. Оруслу, къарады да, бир тюкгюнню ёрге сюеп, юсюне олтурду. Тон хуржунундан тютюн орунун алып, ичинден иги да деменгили юллени чыгъарды, анга тютюнню ашыкъмай тыкълады, къабындырды.

– Къайсы жерледен келгенсиз, кимсиз? – деп сорду.

Юй ичинде, чибин учса билинир кибик, шош болду. Келген къарт айырмады: ангыладыламы бу жарлыла аны не соргъанын, ангыламадыламы? Жаланда печде отун жаркъаланы чыкырмап кюйген тауушлары эшитиледи. Саксык аппа, андан кёп тынгылап туралмай, айтды:

– Къалмукъулабыз биз, Къалмукъ АССР-ден.

Келген къарт, юллесин ауузундан алып, Саксык аппагъа тюрслеп къарады. Ол кеси оруслу болмай орус тилде алай шатык селешгени ючюнню, огъесе Къалмукъ деген сёзню ёмюрюнде биринчи кере эшитипми, – сейирге къалып, сюеледи.

– Къайдады ол Къалмукъ АССР а? – деп сорду ол.

– Каспий тенгизни жагъаларында, – деди Саксык.

Келген олтургъан тюкгючюню юсюнде тепчилдеди, кеси аллына ишармиш этди. Саксык бу чакъда аны къалын къашларыны тюбюнде бир кесек къысыгыракъ кёрюннген кёзлерине къарап, огъурлу адам болгъанын ангылады.

– Къатыгъызда уа къаллай халкъла жашайдыла? Сизге жууукъда къайсы шахар бар эди?

– Бар эдиле, хау, – деди Саксык. – Кёп тюрлю халкъла, Астрахань...

Оруслу къарт, къалмукълу къартдан кёз айырмай тынгылай эди. Не сагъыш эте эди. Ким билсин...

– А-а, ангыладым, узакъдан келгенсиз, – оруслу башын бек жандауурлу чайкъады. Бир кесекден а юллесин жангыдан тартып башлады. Баш чайкъагъанын тохтатмай, айтды:

– Расея! Русь! Россейден келгенсиз, къысхасы?

Тынгылап тургъан къалмукълула оруслу къартха сейир этип къарашдыла, аны не айтыргъа сюйгенин ангыламай. Дачаев Гаряны да жокъ эди айтыр заты. Сёзге къалай къошулургъа Очиров Сангаджи да билмей турады. Саксык аппа да, оруслуну «Расея!» деп, алай тасхалы не ючюн айтханын ангыламай, андан ары кесин къалай жюрютюрге билмейди. Аны себепли юй ичинде шошлукъ жангыдан тохташады.

Оруслу къарт, башында бёркюн тешип, тобукъларына салады, тон жагъасын кенг ачады.

– Мен а сиз Къазахстандан, Къыргъызстандан келген суннганма. Ким биледи, Татарстанданмы деп. Мени къызым бу юйню эрттенликден бери жылыгып кюрешеди. Къуллукъчула алай буюргъандыла. Сизни юсюгюзден манга да ол айтханды. Оруслулагъа ушамайдыла деп. Мен а бери къызымы орунуна келгенме, халгъа бир къарайым деп. Энди барын да ангыладым.

– Бу биз тохтагъан эл не элди? – деп сорду Саксын. – Аты да неди?

Оруслу аппа сорууну жауабын олсагъатдан берип къоймады. Бир кесек тынгылап, Саксык таба бурулду.

– Осиновкады бу, Осиновка эл. Былайда Осинов деп биреу жашап болгъанды. Бек эртте заманлада.

– Уллу адам болур эди, баям. Бу жерледе бары адамлагъа оноу этген? Бизнича айтсакъ, зайсанг...

– Алайды, хау. Деменгили адам болгъанды. Батыр, ёхтем. Биринчи болуп, ол келгенди былайлагъа. Юй да ол ишлегенди, биринчи жылы юйлени.

Оруслу къартны айтханы Саксык аппагъа бек хычыуун эшитиле эди, ол тюз да къалмукъ тилде сёлешгенча. «Биз да ишибизни алай къураргъа тюшерик болурбуз, – деп ойлай эди ол. – Жер юйле ишлерге. Мында сууукъдан башха тюрлю сакъланыргъа амал болмаз». Оруслу къартны сагъышларындан бёлюрге болмай, Саксык кесин булжута эди. Бёлюп да къалай бёлсюн, кеси жукъ айтмай эсе. Болсада, андан кёп тёзалмады.

– Къаллай миллет жашайды мында? Оруслула, татарлыла?

– Биз жашайбыз! Бек эрттеден бери. Башхала жокъдула. Биз чалдонлабыз. Барыбыз да бир кезиуде келгенбиз. Бизни алгъыннгыларыбыз... Расеядан, оруслула. Арабызда башха жокъду.

– Мени атым Тарасды. Лукин Тарас Тихонович. Мени атам Тихон мында туугъанды. Ата-бабаларыбыз а жюз жыл мындан алгъа келгендиле. Бизни журтубуз, тамырыбыз – Кюнбатхан жанындады. – Тарас Тихонович, тынгылап, юллени тартыргъа къалды. Сора Саксыкка тюрслеп къарады.

– Сени атынг кимди?

Саксык, тынгысызлана, мычыды. Оруслу къалмукъ атны ангылармы?

– Мени атым Саксыкды. Саксык Кензеев. Маргишов Кензени уланыма. Атамы аты алайды – Маргишов Кензя.

Лукин, ангыладым дегенча, баш къакъды.

– Ахшы, – деди ол. – Бара бара иги да танышырбыз. Бизни элибизде жашап къалсагъыз. – Аны айтып, Тарас бёркюн кийди. Эки къолун тобукъларына салып, уллу ауур тёммегин кючден кётюрюп турду. Акъыртынчыкъ печь къатына атлады. Печни эшигин ачып, къычхач бла отну шыхырын ышырды. Сора печь эшикни азчыкъ ачылгъанлай къойду.

– Ахшы кечели болугъуз. Тюбеширбиз къысха заманда, – деп кетди.

Томуруладан ишленген колхоз конторгъа юч эр киши – Очиров Сангаджи, Дачаев Гаря, Кензеев Саксык, эрлери урушдан къайтмагъан Батмаева Цаган, Надбитова Болха, Коджаева Улан келдиле. Конторда тиширыуладан сора да бир эр киши бар эди – тюенене алагъа келип, ким неге жараргъа боллукъду деп соргъан. Андан къалгъанларын бу келгенле биринчи кере кёре эдиле. «Красное знамя» совхозну директору Григорий Михайлович Синьков, къалмукълулагъа ышанлап къарады. Аны бети, желим сюртюлген алма кибик, сып-сыйдам эди, боюнундан башлап, мангылайына дери къызыл тартып. Ауузундан алгъан папиросун эки бармакъ арасына къысып, ол тюенене къалмукълулагъа тюбеген кишиге айтды:

– Да сора Дмитрий Архипыч, кимни аласа быладан?

Дмитрий Архипыч дегени мал ферманы таматасы Демьянов кёреем да, ол а, келгенлеге къарап, хазна огъурамагъан ауаз бла сёлешди:

– Эки эр кишини алама, аладан бири агъач устады. Къалгъанла уа... Кими сабий, кими къарт. Ала неге жарарыкъдыла.

Ол чакъда конторну эшиги кенгнге ачылды да, андан ичкери сууук бурдум, толан болуп, ычхынды. Мыйыкълары къырпакъ этген къарт киши кирди. Къалмукълула, аны танып, жарыдыла: ол Тарас Тихонович эди.

– Ишге жарарыкъ эки эр кишини фермагъа жиберирге керекди, бичен ташыргъа, отун жарыргъа. Къысхасы, амал болгъаныча. Ишге жаратыгъыз, – деди председатель. Сора папиросну тартып, ичине ала, тынгылап, къошду: – Къайда жашарыкъдыла? Кирилловну юйю бош ушай эди да?

– Анда киши да жокъду.

– Аны терезелери, эшиклери да жерлеринде турадыла дегендиле. Фермагъа барлыкъ эки киши юйюрлери бла ары кѣчсюнле. Анда эки отоу барды, сыйынырыкъдыла. Къалгъанла клубда турсунла. Амалгъа кѣре, жарашдыра барырбыз.

Контор бир кесекге шош болду. Сора иги да тамакты ауаз эшитилди.

– Сабыр болчу, Михалыч. Айтырыгъым барды. Бери тынгылачыгъыз.

Бары да Лукиннге къарап къалдыла.

– Айт, айт, тынгылайма, – деп, Синьков анга битди.

– Мен кѣргенме. Аланы клубда къояргъа жарарыкъ туюлдо. Бек суукъду, хар кюнден от этип турургъа керекди. Аш-суу этер кибик печи жокъду. Быллай юшютген сууукъда... Январда...

– Сора не дейсе да? – Синьков анга ачыулу къарады.

– Элде юйлеге юлеширге керекди. Элде хар юйюр бир къалмукъ юйюрню. фатаргъа алсын. Мен, сѣз ючюн, Саксык Кензеевни алама.

– Ол а къайсыды? – деп къарады келгенлеге Синьков.

– Ма ол алайдагы къартды, орусча да билген. Мени бла ишлесин, бизде жашасын. Жашай турсакъ, юй да болур. Иги сагъыш этигиз. Мен билгенден, бир юй барды, хазыр окъуна. Кузмичиханы юйю. Бир юйюрге бек тапды. Бир кесек къараргъа керекди ансы, жепилерин битерге.

Тарас Тихонович колхозда сыйы жюрюген адам эди. Уллу ишлени юслеринден кенгеширге колхоз таматала дайым аны излеучюдюле. Алай а бу жолча таукеллики андан, тап, Синьков окъуна сакъламай эди. Ол, къарт колхозчугъа ыразылыкъ бла къарай, мычыгъанда, ийнек саууучулары башчысы Мария Алхимова жеринден турду.

– Малланы тюплерин кюрерге манга адамла керекдиле, – деди ол.

– Келгенледен манга бир ненча адам бериригизни тилейме. Ийнек саууучула жетишмейдиле. Ийнеклеге да иги къараргъа керек...

– Ма былайда адамла, кесинг сайла да, ал, Мариша, – деди Демьянов.

– Мен аланы нелерин билеме, – деп, арсар болду бригадир. – Небилейим, къайсы неге жарарыкъды. Оноу этигиз да, ийигиз.

– Не айтсанг, аны этерле, – деди Демьянов къысха.

Тап оноула этип, келгенлени да барын, Тарас Тихонович айтханча, юйлеге юлеширге келишип, жайылдыла.

Саксык Кензеев Лукинлагъа фатаргъа бармагъан эди, къыйнаргъа сюймегенден. Иш алайдан болгъанда, Лукин, Саксык бла бирге, аны къарындашындан туугъан жашчыкъны да болушлукъгъа алып, къачан эсе да Меланья Кузьменко жашаучу юйню керегине къарадыла да, Саксык юйюрню бла ары кѣчдю. Юй бек тап эди, кеси да тап жерде. Саксыкны юйюрню алай гитче туююл эсе да, жетише эди.

Саксык, айтханчыча, фермагъа иги кесек алгъа келди. «Биягъы сен, – дедиле анга фермада ишлегенле, – юйде олтуралмаймыса, биз алыкъа иш къоймагъанбыз, сен а келдинг да къалдыңг. Саксык, аланы шуѣх

тырманларына эс бурмай, маллагъа къараргъа болду. Ийнек саууучула, башха ишчиле да кетгенлей, жау чыракъны жандырып, саулукъ ийнекле жыйылыучу халжаргъа кирди. Мында ийнек къозларгъа боллукъ эди да, ийнек саууучу Аня Захарова аны къююп кеталмай тура эди. Саксык, ариу айтып, арыгъан къызны юйге ашырды. Тарас Тихонович келгинчи аны малларына да къараргъа керекди деп, аны халжарларына да барды. Алай эте турду да, Тарас Тихонович келгенден сора уа экиси да олтуруп, хапар айтдыла, аны-муну эскердиле.

– Жашдан а не хапар? – деп сорду Саксык.

– Хапар жокъду, алай келе болур.

– Аллым юйгеди деп бир айтхан эсе, жете болур, – деди Саксык, ауур кючюнюп. Тарас аны къайгъысын ангылай эди.

– Да бусагъатда халкъ жолдады, – деди Тарас. – Жаралыла, сакъатла... Уруш баргъан заманда кечюрюлгенле да къайтадыла. Газетледе жазгъанлары алайды.

– Чырмаула кепдюле, айхай.

– Сизни... къалмукъ солдатладан а хапар бармыды?

– Хапарла эшитиле турадыла, экисинден да бар эди... Алай энди... бири жулугъан кибикди. – Саксык, келю тола, жерге къарады.

– Эсимдеди, хау. Ол Найинни атасы болур?

– Ол эди... Юйдегини къарындашчыгъы. Кепден бери да жокъду хапары. Дон черекде болгъан огъурсуз урушладан сора къагъыт келгени да тохтагъан эди.

– Ёз уланынг а?

– Аллаха шукур, хапар бере-бере турады. Къагъыт келмей, кеп турса уа... акъылынга не келмейди... Анасыды къыйналгъан ансы. Тилек этгенлей турады.

– Сен дагъыда Очирни атасы да фронтдады дегененг...

– Хау, киеуюбюз. Ол а биринчи кюнден окъуна урушдады.

Ийнек ёкюрюп, аланы ушакъларын бёлдю. Саксык, чыракъны алгъа тутханлай, Аня Захарованы ийнеклерине къууулду.

Аня Захарова битеу районнга айтылгъан ийнек саууучу эди. Ол, эрге барып, тою окъуна этилип бошагъынчы, жаш эрин фронтха ашыргъан эди. Энди ол онтёрт ийнек сауады. Айтылгъан алчы ийнек саууучуну атын ёчюлтмез ючюн колхоз оноучула ол къарагъан ийнеклеге бютюн да сакъдыла. Аланы ашларын да энчи бередила. Иги къарардан да аямайдыла. Энди анга болушлукъчугъа Очирни да салгъандыла. Ол а фермагъа танг атмай келип, Аняны айтханын жерге салмай этеди. Ийнеклени тюплерин кюрейди, мешхутну чаналагъа жюклейти, тышына чыгъарады. Очир аланы эте тургъунчу кюн жарыгъы да жетеди, ийнек саууучула келедиле. Ийнекле сауулуп, сют кетгенден сора бютюн да ауур иш башланады – ийнеклеге силос салыу. Ол иш жашчыкъгъа къыйын эсе да, дып этмей тындырады.

Тарас Лукин, кюн ёрге келип, кьар кёз кьамата башлагъан заманда, бир бирге кьар тугулла атып ойнай тургъан сабийлени жанлары бла ашыгъышлы озуп, тюзюнлей Саксык тургъан юйге келди.

– Эрттен ахшы болсун! Не ишлейсиз?

Саксык арбазда шуёхуну кьалын кьаты ауазын эшитип, уянды. Ол кёп болмай, фермадан келип, бусагъатда жукълагъан эди. Жукъу арасында Тарасны былай кьаугъалы келгенине шекли болуп, акьылы минг тюрлю бёлкюндю.

– Солуйса сора? – деди Тарас, юйге кирип.

– Бар эди, хау, аллай умутум. – Тарасха кьатында жер кьоюп, арлакъ тепчиди. Гитче гытычыкъда жылы эди, Тарас бёркюн тешди, юлле-син алып, тютюн кьабындырды. Саксыкны эсин андан кёп алмай, нек келгенин айтды.

– Саксык, мен жумуш бла келгенме...

– Бир затмы болгъанды? Ы-ы ? – Саксык бютюн да тынгысыз болду. – Айт да кьой, жашдан жукъ ишми эшитгенсе?

Саксыкны кьайгъыгъа кьалгъанын эслеп, Тарас Тихонович сабыр болду.

– Угъай, угъай, кьайгъы жокъду. Бир иш чыкьгъанды. Мен кьарагъан ууаныкладан бири бюгюн ёлген этгенди.

– Къалай ёлгенди? – Саксык энтда да тынчаялмай, Тарасха битгенди. – Ол деген а не сёздю!

– Бюгюн кюн ортада, суу ичирирге сюрген жеримде.

– Ай, тоба, Тенгир – Бурхан...

Лукин нёгери не айтханын ангыламай, кёзюне кьарады.

– Сора къалай? Ким терсди? Биз?

– Киши да туююдю терс.

– Кимге атарыкъдыла да?

– Билмейме, эшитмегенме.

Саксык, ачыуундан не этерге билмей, юй ортада тегерек айланды. Бир акьылы бла Тарасха шекли болады. «Бу манга нек келгенди?» – деп, анга да кьайгъылы болду.

Тарас Тихонович, аны кьатына келип, кьолун инбашына салды.

– Саксык, ёлген ууаныкны этинден алыргъа керекди. Сени уллу юйюрюнг барды. Ууанык бек саулукълу хайыуан эди. Эрттенликде Карпов аланы суугъа сюрюп баргъанлай, Великан уруп ёлтюргенди. Колхоз бугъа.

Бу загланы эшитип, Саксык бютюн да ырхым болду. Боерхагъа кьарады. Ол да бушуулу тынгылайды.

– Сора энди не этейик да? Бир да билмейме...

– Не этиб а? Ууаныкны этин юйге келтир. Ол ашды да. Юйюрюнг а уллу.

– Аны бизге ким берликди?

– Киши да берлик туйюлдою, – деп, чорт кесди Лукин. – Алай а къоркъур зат жокъду. – Бир кесек тынгылап, айтды. – Къачан эсе да, биз сабий заманда, артда окъуна, биз уллу болгъандан сора, бизни аталарыбыз ёлген малны этин талагъа элтип атмай эдиле. Ёлген малны терисин сыдырып, мыллыгын санлай эдиле да, юлешип, ашай эдиле.

Саксык тынгылап тура эди. Лукин, анга тюрслеп къарады да, жунчугъанын кёрюп, аны таукел этерча, жарыкъ сёлешди.

– Ууаныкны мыллыгын суйреп, элден тышына чыгъарыргъа деп турадыла. Конторда аны манга кече бла элт деп буюргъандыла. Адам да кёп эди, Очиров Сангаджи да анда. Ол а, бир да болмай эсе да, терисин сыдырыгъыз дегенни айтды. Алай анга киши тынгыламады.

Юй ичин шошлукъ бютюн да тумалады. Саксык, адам ёталмазлыкъ индекни аллына келип тохтагъанча, армау болгъанды.

– Мени акъылым алайды... Къарангы болгъанлай, эки жаш нёгер ал да, арт жоллагъа чыкъ...

– Къайры дейсе?

– Арт жоллагъа...

– Сау бол, Тарас Тихонович, сен бек огъурлу адамса.

– Фермада мен сени орунунга ишлерме. Сен хар затны да тап этгинчи. Азчыкъ да тынгысыз болма...

Болсада, Саксык ууаныкны этин алыргъа бармады. Хар замандача, кечеге къуллугъуна барып къалды.

Экинчи кюн а аны конторгъа чыкъырдыла. Анда кёп адам жыйылып эди. Ким эсе да бёрю къапханны терекге тагъып, ёлген ууаныкны этин а алып кетгенин айта эдиле. Къаугъа уллу.

– Кензеев, айтып къой, ууаныкны эти къайдады? – деп къычырды Синьков, Саксык кире келгенлей. Саксык, жерине битип къалгъанча, сюелген жеринде къатхан турукъ болуп къалды. Кёзлери къарангы этип, ким не айтханын эшитмейди. Председатель жумдуругъу бла столгъа ургъанын эшитип, сескенди. – Сени тюргеде олтуртургъа керекди! Вредительни жери – тюремеди!

Ол кезиуде конторну эшиги кесгин ачылды да, огъурсуз бет алгъан Лукин хыны кирди. Къаш тюплеринден Саксык таба бир къарап, председатель таба ётдю.

– Михалыч, не болгъанды? Нек къадалгъанса бу адамгъа, – деди сухуракъ.

– Бу адаммыды?! Вредитель! Душман десенг аллайны кёр! Муну кибиклени тамырлары бла къурутургъа керекди.

– Тохта, сабыр бол, председатель! Бошуна къызма! Не ючюн жокъ этесе муну?

– Ууаныкны этин урлагъанды. Бёрю къапхан бла бирге! Ким дейсе? Ма бу!

Тарас Тихонович председатель таба дагъыда бир атлап, аны бетине къарап тохтады.

– Сен, председатель эсенг да, алыкъа жашса. Адам бек алгъа ишни болушуна тюшюнеди. Сюд андан сора этеди. Алайсыз бек уллу жангы-

лыч этип кьояргъа да болады. Шеклик бла тюз адамны ууатыргъа жарамайды. Санга да аллай эркинликни алыкъа киши бермегенди.

Конторгъа жыйылганла бары бирча солууларын ичлерине алып, шумайдыла. Синьков кызара кетип тохтады, ауузуна кьууут алганча. Эс жыйып, сабырлана, кьаш тюйгенин а кьоймай, дыбылдады.

– Сен бу дуцман кьанны кьорууларгъа нек кьалганса?

– Мен аны кьорууламайма, мен тюзлюкню кьоруулайма. Кишиге бет жойдурургъа соймейме.

– Айтыргъынг бар эсе, айт. Жагъангы нек жыртдыра эсенг да бир кёрейик.

– Билеме да, айтама. Алай а ал бурун, Аллах ючюн, Григорий Михалыч, бу адамны олтурма кьой. Терслиги болмагъан адамны алай амалсыз этерге жарамайды.

– Хо, олтур Кензеев

Саксык, эшитди-эшитмеди эсе да, кьымылдамады. Уялгъандан жерге кирлик болуп, кьуругъан терекге ушагъан эди да, ол халинде сюелгенлей кьалды. Ичкеридегиле бары да анга битипдиле.

Тарас Тихонович аны шуёху кьаллай палахха тюшгенин кёрюп, тургъан жеринде кьыйналып бурулду да, акьырын тепчий, Саксыкны кьатына келди. Кьолун акьыртынчыкъ инбашына салды. Саксык шуёху не тилегенин ангылап, шинтик кьыйырына чёкдю.

– Мени айтханыма тынгылар кьарыуугъуз бар эсе, иги эс буруп тынгылагъыз, – деди ол. – Тынгылагъыз да, айтханыма оюм этигиз.

Тарас Тихонович председательни кьатына келди да, аны бла бетмебет олтурду.

– Сен, Григорий Михалыч, бусагъатда бу адамланы бери жыйып, бек уллу жангылыч эте тураса, – деди ол тюзюнлей председательни бетине.

– Мен англайма, сен колхоз мал ючюн кюрешесе. Ол тюздю. Болсада, жангылычынг барды.

– Кертта да дейсе? – деди председатель масхара ауаз бла. – Айтып кьой, ол не жангылыч болгъанын!

– Бек алгъа уручу ким эсе да, аны табаргъа керек эди. Алгъа этеригинг ол эди. Терслиги болмагъан биреуню уа орамдан бери сюрюп келип, уялыргъа жарамай эди. Ма бу тюз адам, сюргон кьалмыккылы, Саксык, да билемесе сен аны, юйюнден фермагъа, фермадан юйюне болмаса, жолну да танымайды. Тюненеден бери уа бир жары да чыкъмагъанды. Мен аны бек иги билеме. Нек десегиз, танг атхандан ингир кьарангысына дери, андан а тангнга да мени биргеме болгъанды. Сен билесе, председатель, ол да, мен да кьалауурлабыз. Колхоз малны юсюнде бирге турабыз, аны жанлы-жаньуардан сакълап. Бёрюледен кьалай сакъларгъа керегин а мында ким билмейди. Кьачан ычхынып барлыкь эди ол ууаныкны мыллыгын урларгъа? Огъесе, алай жашмыды?

Синьков аны сёзюн бёлдю.

– Да сора, сени акьылынга кёре, кьайры жутулгъанды ууаныкны мыллыгы? Кьапхан кьайры думп болгъанды?

Контор ичи дауур-дууур болду.

- Не къапхан хапар айтады председатель?
- Бёрю къапхан.
- Терекге темир жип бла байлап кетгендиле! – Былай деген колхоз къоруучу Ерохин болду.
- Къапханни бёрю тутаргъа салгъан эселе, аны бёрюлеге сорургъа керекди! – деп осмакълады Тарас Тихонович. – Адамланы уа къыйнар-гъа керек туююлдо. Кензеевни терслиги жокъду, мен аны билеме. Ол бек тюз адамды, ёлсе да колхозгъа хата этерик туююлдо.
- Колхоз председатель Тарас Тихоновични айтханына бёлмей тынгы-лады. Башын кётюрмей айтды:
- Аны бла сёзну бошайыкъ. Хар ким юйюгюзге барыгъыз.

Ол чакъда Очиров Сангаджи юйюне ашыгъып келе эди. Аны ызын-дан, узакъ болмай, Дачаев Гаря жёбелейди. Бу орус элге тюшгенли да ала бир юйде жашайдыла. Сангаджи юйюню аллында Гаря жетгинчи турду. Сора аны бла бирге кирди. Гаря, анга бир зат айтырыгъы келип, аузун ачханлай, жетел къысып, жукъ айталмады. Солуу алып, дыбыл-дады:

- Мен санга айтханем. Саулай алмайыкъ деп.
- Аз, кёп алсанг да, боллугъу бирди.
- Не этейик да? Юйню къозгъарыкъдыла. Къайда букъдурлукъбуз аллай бир этни? – Гаря дыгаласха къалыпды. – Тапсала, тутарыкъдыла.

Шуёхуну артда айтханы Сангаджини этин зызылдатды. Ол секирип туруп, терезеге чапды. Жолну огъарысына, тёбенине да къарады.

– Муравьевкагъа барайым да, комендантха айттайым. Ким биледи, болалсам, бери алып окъуна келирме. Алайсыз ишибиз кыртыды. Кёр-дюнж, мени айтханым ётмеди, Синьков хорлаялмады. Къайдан чыгъып келди эсе да къуругъан Тарас. Къалай къоруулады ол Саксыкны! Эрт-тенликде уа мен алай тап келишдирип айтхан эдим Синьковха. «Эки къарт къатын, эки тиширыу, эки жашчыкъ, эки да къызчыкъ, ууакъла да бар... Бары бир кибик ач – деп. – Басындыла да, мыллыкны суйредиле да кетдиле, къапханни да алып...» Синьков ол Саксыкны юйюрю бол-гъанына сёзсюз ийнанган эди. Энди уа кёресе, къалай болуп къалды. Ашыгъыргъа керекбиз, бизни жаланда комендант къутхарыргъа бол-лукъду.

– Да сен колхозну председателине этдиралмагъанса айтханынгы, ко-мендантха этдиралырмыса?

– Этер, юйюн бир къарматсын да...

Сангаджи таша жолла бла Муравьевкагъа келгенде, комендант Шилкин бахчасында кюреше эди. «А-а, Очиров, – деди ол Сангаджини кёргенлей. – Айт, энди уа не типиски этип келесе?»

- Сенсиз къайда да не иш... Эт юлюшонгю келтиргенме.
- Жапмада ёрге такъ да къой.
- Иш былайды...

Комендант Шилкин Осиновкагъа ингир къарангы тюшгенде жетип, ат чанасын Очиров бла Гаря тургъан юйню аллында тохтатды. Кеси, мычымай, Саксыкны юйюне келди да, аны эки хоншусун да шагъатха тутуп, тегерекни-башны, юй ичин, тышын къармады. Бир жерде бир зат да тапмай, ачыудан кесин урлукъ болуп, артха къайтды да, чанасына минип, колхоз конторгъа жол алды. Чананы къатында сюелип, аны сакълап тургъан Сангаджини ол эслеген да этмедиле...

Тарас Тихонович, шуёхуна жетген артыкълыкъ ючюн кеси терс кибик, Саксыка селешалгъан да этмей, къатында тынгылап олтурады. Кече узуну олтурдула, бир бирге бир сёз да айтмадыла. Ахырында, Тарас Тихонович, тобукъларын отха жылытып олтура, кеси кесине селешгенча, баш чайкъап, мурулдай эди:

– Бек сейирди... Адам ийнанмаз кибик... Бёрю адамдан эсе амаллы болгъанына сейир этеме... Ол аллай бир акъыллы жаныуармыды ууаныкны этин да, къапханны да думп этерча?

Саксык бу жол да, тили байланып къалгъанча, аузундан сёз чыгъармады.

Кёп турмай а ала Сангаджи Очиров Осиновка элден кёчюп кетгенин эшитдиле.

Тёппеланы Назир кёчюргенди

Алексей СКАКУНОВ

МАРТ

Тюзню ингил кёклюгю –
Кёлтойдур жомакъ.
Элими токъ юйлерин
Къагъыпды къырпакъ.
Эриген талачыкъла –

Къара жамаула.

Арыгъан шауданчыкъны

Жаяу туман аулап.
Ашыгъады жаз башы.
Азатды аяз.
Къарны тюбюнден башын
Къаратады жаз.

САКЪ ЖАУУН

Кюкюреди кёк,
Жара болгъанны
Тешюн, дуппурун
Жарыга тюзню.
Жауун, булгъана,
Сал тюзню юсюн

Жамлап, арсарсыз
Усхарды жерни.
Жол букъу басхан
Юлкюню жууду.
Жубата сабийлени,
Аяусуз къуйду.

Гуртуланы Салих кёчюргенди.

Валерий ХОТЛИН

КЪАРАТОР

Сабий заманында къараторунг да
Бар эди, деучю эди манга аппам.
Аталадан саугъагъа санап турдум
Аны, энди уа сюргюн азап къапды.
Ёлюмсюзге санай эдим аланы –
Ол жоргъамы бла сыйлы аппамы.
Аны тюшюмде жерлеп, кёк таланы
Къыдырып, къууа эдим кюн табагъа.
Онюч жылны кечиндик биз Сибирде,
Къутулмады къаратор да ёлюмден,

Сыйлы аппам да болмады ёмюрлюк,
Мен кьалгъанма жангыз да ючюбюзден.
Алай, чапхычым кёкледеди мени,
Жукъума келип турады хар дайым,
Тюбюне шош келе да тереземи,
Туякъларын кыыздырады кьадалып.
Кече бош тьююл эди чапдыргъаным, –
Шуёхлугъубуз болмагъанды эски.
Жетип кьалама, кишнеп чакьыргъанлай,
Къапдырама гыржынчыгъымы эркин.
Жалкъасына бауурланып, аппама
Барабыз будуман этип, кьууулуп.
Аны кьалай сюйгеними айтыргъа
Къаст этгенме, олду мени кьууумум.
Ачыууму да айтырма, букьдурмай,
– Ёлюсюз тьююлмю эдигиз! – дерме, –
Нек кетдинг, мени бла бираз турмай,
Мени кьаллай жаш болгъанымы кёрмей.

* * *

Евро-Азия – мени жүрегимде,
Шош Дон да, бийик чалбаш Керулен да,
Кёк кёз да, къара къашлы да биргелей
Жаныма, сюйюнчю болуп, киргенди.
Кече сайын озгъан кюнлеге кьайта,
Ёзенледе тыпырдатып жылкъыны,
Уллу Къагъанны чабыуулун кьатлай,
Ал сатырда болургъады акъылым.
Алай эки тейри да, эки жин да,
Кетмезден орналыпдыла жүрекде:
Рязань кесини аскерин жьяды,
Мен а – сюелеме бийик керменде.
Туякъ таууш эштиледи жууукъда,
Иерлени ийислери да жете.
Ёз кёзюме битдим да бир ауукъда,
Садакъ огъум, келип, кесиме тийди.
Къучакъладым да сарычач кыызчыкны,
Къысыккёзчюг а къарамын окъ этди.
Танып кьояма аны алайчыкда, –
Кёп ёмюр мындан алгъа сюе эдим.
Манга салалмаз бир адам да зиян,
Бу сёзлени мен айтама жаз эм кюз:
Бек сюеме сени, Евро-Азия,
Жаныма кермен кьадамаса, сёзсюз.
Салих Гуртуев кёчюргенди.

Виктор ПАПУЕВ

ТАЗЕЛЬ

Минчакъчыкъла ычхыннган кибик баудан,
Жылла кетдиле да, башынг чал болду;

Эсинг артха къарап жашау аууна,
Озгъан кюнюнгю кёрдюнг, тюшюнг суна;

Жашлыкъны суратлары – къууанч, жарсыу,
Толмай къалгъан муратынгы жарасы;

Къадар бет этмез, азап – босагъангда,
Ол болум – халкъны битеу барысында;

Умут учады кёкге тилекледе,
Гыржын ючюн талашла уа – бу жерде;

Жылларыбыз жутуладыла, къумгъа
Суу кетгенча, умут келмейди къолгъа;

Китаплада жашау жарыкъ – къара бир,
Жашса сен Баазраны жашы – Очир.

КЕРТИЛИКНИ ИЗЛЕТ...

Излейбиз кертиликни
къайда эсе да бирде –
бир иште, не бир сёзде,
не жерде, не бийикде;

Ол-а – тюз ма аллынгда,
кёзюнге къарап, майна.
Тур алай бир айлана,
Ётюрюкге ийнанып.

Гуртуланы Салих кёчюргенди.

Григорий АВДЖАЕВ

КЫЗЫМА

Танг ылызмыны санга,
Ай жарыккыны, жулдузну
Берликме, этип саугъа,
Ол болсун бек учузум.

Къанатлыны жырларын,
Жаз жаууну тылпыуун,
Желни рахат хапарын,
Женгилтуякъ тарпанны, –

Санга этеме саугъа!
Унутма гулханийли
Ата жеринги сууун,
Олду ёмюрлюк бийинг.

Бу жерде, бийикледен
Манга гергеле, сени

Атынгы айтып, бирден
Кётюредиле мени.

Атангы ёхтемлиги, –
Жыкъмасын жашау чыбы,
Раббийгеди тилегим,
Ой, Замира, кызчыгъым!

Узакъдаса бюгюн сен,
Жаным – сени къатынгда.
Санга табылырма мен
Ёмюрлени къатында.

Гуртуланы Салих кёчюргенди.

Чебек АВДУЧИЕВ

* * *

Бирде улакъ ойнакълайды агъачда,
Акъ къайынла жарыкъ этип алайны.
Алай, сары кюн тау артына къачып,
Алып кетди биргесине жарыккыны.

Деппан гуппурла артында, кырдыкда,
Агъачда да букъдула жаныуарла.
Алайда улакъ жангыз кеси къалды,
Жукъа сакъалчыгъын аязчыкъ тарай.

Теке, эчки, гитче къарындашчыгъы –
Бары аллына къарапдыла муну.
Ажашхан улакъчыгъ а, жолгъа чыгъып,
Табалмайды юй таба элтген жолну.

Кечеги жел къатылып бутакълагъа,
Шыхыртдан толуп къалады тегерек, –
Белгили туююл эди сер улакъгъа
Жашауда къайгъыла кёп болгъаны бек.

Гуртуланы Салих кёчюргенди.

Василий ЧОНГОНОВ

* * *

Бу къайгъысыз жашайды деп,
Жукъ келмесин кёлюгюзге,
Мени тутмагъыз да кенгде,
Кёлюмю ачайым сизге:
Шуёхума жашлыгъымдан
Юлюш этеме, дедим да,
Ол, бир татып, тенг кызына
Узатды, ол да тенгине
Бир жумуш этгени ючюн...
Ол да кюрешмеди ичип,
Узатды арлакъдагъына,
Сора ол узакъдагъыла
Гюрен тохтап, бёле-бёле,
Хар кьол узатханнга бере,
Кесиме къайтмады бир зат, –
Элледеди кёлюм – узакъ,
Халкъда эриди жашлыгъым,
Алай озады жашауум.

* * *

Абызырап да къалама
Бир бирде бир бош жерде:
Бергеним – артха къайталмай,
Къалып къалды кериде;

Да не айыу, не уялыу,
Жюрек агуман эсе:
Мажюсюлюк кьолгъа алып,
Жулдузгъа элте эсе;

Къара булутлагъа да мен,
Шауданнга, къулакъ суугъа,

Жанымча кёрген кёгюме –
Тасхамы этдим саугъа;

Турна жыйыннга да – алай,
Тирлик берлик сабанлагъа
Турады кёлюм ачыкълай,
Къурман бола адамлагъа;

Муртатлыкъ, Игиликни да
Сынай да, итинип алгъа,
Адамлыкъ таба келликме,
Артда таянырча анга.

Гуртуланы Салих кёчюргенди.

Виктор ХАПТАХАНОВ

МУЗЫКАЧЫ

Музыкада – жети нота,
Сёзлюкде уа – минг-минг сёз.
Сёзлени жыргъа ушата,
Бир олтурдунг эсе, – тёз.

Ол кышында, жазында да –
Нотала бла бирге.
Ол атын кызындырады
Илинип ёзенгиге.

Манга айтчыгъыз, аллахчу:
жашау былай буууп, ол,

кесин макъамгъа атарча,
не зат кёрген болур ол?

Музыкасындан а шаудан
аяз келип, болгъанны
жарыкъ этди да, жашауну
сүйноп кьалгъанды жаным.

Жаша, жаша сен кесинг да,
кыйын кюнлерибизде
азат мурат келтирсин да
музыканг сени бизге.

ЖАШАТЪАН А ИТИДИ

Болургъа да, болмазгъа да
болурса, унутулуп:
Жашаргъа, жашамазгъа да, –
кыйгъыладан кьутулуп;

Бир затха жетиширге да,
жетишмезге да болур,
жыргъа макъам биширген да,
биширмеген да болур;

Къаты кычыргъан этерсе,
киши эштмей да кьалыр.
Къабыргъаны да тюерсе,
кьоншунга кёлонг кьалыр;

Болурса жауун тамычы,
кьандырырча элияны.
Конакъгъа барып сен ачыкъ,
Тапмай кьалырса жанны;

Болмачылыгъынг ючюн да
терслерсе башхаланы.
Болгъанынг юлешип да,
ыспас сурамаз жанынг;

Сен, жашау бошду десенг а,
ийнандырмаз ушагъынг, –
жашамагъандан эсе уа,
кьайда иги – жашагъан.

*Гуртуланы Салих
кёчюргенди.*

Осорин УТНАСН

* * *

Жазны жылы жаууну
Сюймеклик гюлге дарман,
Капол, тапса жер суун,
Жыр такъдырыр адамгъа.

Гюлню сен тут тазалай, –
Ол, къарны да эритип,
Ажайып отун алай
Берир санга келтирип.

Кенг алтын истепледе
Кёпдю шуёхум, досум,

Ийнан, мени кёпледен
Бирчигиндеди усум.

Кюз. Мылы. Болгъан – сары,
Жюйрюк жүрегимде – жаз.
Боран этеди сарын,
Сюймеклиг а сууумаз.

О, сюймеклик! Жанымы –
Таянчагъы-таягъы,
Сен кышда да саныма
Бересе жылы агъым!

* * *

Узакъладан мен сакълагъан къонакъла,
Алыгъызгъа чыгъама, кёлюм толуп,
Къалмукъ чай узатама чын аякъда
Эки къолума алып, разы болуп.

Узакъ жолну келгенсиз да арытып,
Баш урама босагъамда мен сизге,
Солуу да алыгъыз, дейме, таянып,
Къалмукъ адетни салып эсигизге.

Шуёхлукъгъа керти болгъан сизлени
Хар заманда тансыгъ болуп сакълайма.
Чагъыр узатама, ариу сюзюлген,
Алгъышымда хар биринги жокълайма.

Къууанч келтирип келгенсиз юйюме,
Мен да тагъама салауат жыр сизге.
Ашырыргъа да келмейди кёлюмден,
Сакълайма энтта да келиригизни.

Гуртуланы Салих кёчюргенди.

Надежда ДЕЕВА

* * *

Къайгы кызыуунг, жарсыуунг –
Эсинги бек кьозгагъанла,
Ма ол заманада жарасын
Назму ашлайды, сёз алып.
Кимни да болсун терслиги,
Тенгинг, жауунг – башха тьююл, –
Поэт сындыртмайды кесин,
Ёлюмге, тангнга да тубей.
Атауну да, жораны да
Ол сезеди ким этгенин:
Бизни жаратхан, жойгъан да
Жангыз да Раббий экенин.

* * *

Биреу – юйню кюйдюргенде,
Биреу муратха жегиле,
Эслиле жилиу этгенде,
Харх этедиле жахилле.
Кери тьююлме ол затдан,
Хоча болмай къалса чотум,
Сёз къутхарады азапдан,
Къарангыдан – тоба отум.

* * *

Уялчакъ назмуларымы
Окъуйдула кёпле эртте.
Аланы махтагъанларын
Навои эшитсе эди!
Олду ёмюрлюк китапда!
Бир соруу барды эсимде:
Бек жарыгъын къалай тапхын
Дуния бла бир гюлден?

Гуртуланы Салих кёчюргенди

Алексей БАЛАКАЕВ

ЮЧ СУРАТЧЫКЪ

(повесть)

Мени юч суратчыгъым барды. Онжети жылдан бери аланы, дуняда бек сыйлы затланыча, асырап турама.

Кёсюл къагъытда ишленген юч суратчыкъ... Ала къагъытны бююлген жеринде онгуп да къалгъандыла, бир-бир жерлери тешилген окъуна этгендиле. Алай ол мени терслигимден болмагъанды. Суратла ишлене туруп да къагъытла алай эдиле. Мындан онжети жыл алгъа ала манга алайлай тюшгендиле.

Мен суратчыкъланы къобюрчекде тутам. Аз чыгъарама. Алай къобюрчекни ачып, аланы къолума бир алсам, кёпге дери, кёзлерими айыралмай, къарап турама. Сора кёз туурамда алагъа жан кирип, къымылдай башлагъанча кёрюнедиле. Жаным тёмей, терк окъуна артха салып, асырап къоярыгъым келеди. Дагъыда, асырап къойсам а, бир багъалы затларымдан айырылып къаллыкъча, кёзюм къыймайды. Манга алай бир сыйлы, багъалы суратлагъа, кёзлериме тутуп не кёп турсам да, къанмай, къарап турама.

Бир-бирде мен ол суратланы къабыргъагъа тагъып къояйым деп да болама. Айхай, алай этсем да, кюн таякълары тийип, бютюн да онгдуруп, бузуп къоярыкъдыла. Алайсыз да кючден кёрюнюп тургъан ызыкълары ёчулоуп, жокъ болуп къаллыкъдыла.

Аладан айырылгъан а манга къыйынды. Ала бош суратчыкъла туююлдуле. Ала мени жаш тенгими аманатларыдыла. Хар заманда тенгичими эсге тюшюргенлей турадыла. Аланы хапарлары... Мен аны сизге бир айтайым, багъалы тенгле.

I

Уруш заман эди. Бир жол мен, ишден келе, къолумда адырларымы – жугарны, гетменни, сибиртгини кереклерибиз туруучу жатмада къюуп, станция таба тебиредим. Узакъдан окъуна поездни бугъасыны ёкюренин эшитдим. Солдатла кеслерини вагонларына чапханларын кёрдюм. Станцияда тохтап тургъан поезд мен алайгъа жетгинчи тебиреп кетди.

Перронда къатыш-къалжа болуп тургъан халкъ, кетип баргъан поездни ызындан тепчий, къызыу къол булгъай эдиле. Бир кесекден а, поезд узакъ кетгенде, къауум-къауум болуп, станцияны къабакъ эшиклеринден чыкъдыла да, элчикни орамлары таба жайылдыла.

Мен артха айланыр чакъда, «Станцияны начальниги чакъырады!», деп, къоду бла билдирдиле. «Нек?» - дейме ичимден. Эсде болмай тургъанлай аны чакъыргъаны сейирди. Бюгюн этген ишлерими эсге тю-

шюреме – тырман этерча бир зат да кёрюнмейди. Сора...

Темир жолда стрелкаланы тазалаучу болуп, мен юч айдан бери ишлейме. Стрелкаланы, не айтырса, бек таза тутама. Алыкба манга аман ишлейсе, былайда бу шубханг барды деп бир адам да айтмаганды. Да не болган болур да? Нек чакырадыла?

Станцияны дежурныйи, поездни ашырып, байракчыгыын кьолтукь тюбюне кысыды да, тегерек кьара бёркюн мангылайына басаракь кийип, дежуркагъа кирди.

Мен, вокзалны эшигин ача, артха кьарадым. Кьалмуькь адетде, эркиши бир иш бла тебиресе, артха кьараргъа жарамайды. Мен эслемей, аталадан кьалган ол иги адетни бузуп кьойдум.

Бир адам да кьалмагъан перронда, аркьасын манга буруп, бир сабий жашчыкь тура эди. Ол, кьайры эсе да кёз кьакьмай кьарай эди. Жашчыкьны мудах халына мен эс бурмай кьоялмадым. Юсюнде узун пальтону, белин жыжым бла кысып, кысхаракь этерге кюрешсе да, жерге жете турады. Онг кьолунда кьайын таякчыкь, жашчыкь анга аз-маз таянады.

Мен вокзалгъа кирмей, жашчыкьны кьатына келдим. Арт жанында сюелип:

-Жашчыкь, нек тураса? Бар юйюнге, кьурушуп кьаласа,- дедим.

Ол тепген да этмеди. Мен айтханны эшитмегенча, тынгылауну басып турду.

-Атынг неди?-деп сордум мен дагыда.

Анда да жашчыкь жауап берирге ашыкьмады. Сора, мен аны, тутуп, кесиме бурдум да, азган, тауусулган бетинде, бурчакьлача, уллу кёз жашланы кёрдюм. Ала, мияла минчакьла кибик, гитче кымпырт бурунчугьуну эки жаны бла саркып бара эдиле.

-Жашчыкь, санга ким тийгенди?

Ол сынташ кибик тура эди.

«Эшта, сангырау не тилсиз болур»- деп, аны кьолуна азчыкь тийдим.

-Тийме манга,-деди жашчыкь, ачыулу, тюз да бусагьатда жукьудан уянганча, жингириги бла кьаты тюртдю.

-Не болганды? Былайда нек тураса?

Жашчыкь, биягы, тынгылауну ийип эди.

Аны башында эсги кьара кьалпагы барды. Ол да угу-жугу болганды,гешилгенди. Пальтосуну уа бетин айырган да кьыйынды – бир жамауну юсюнде экинчи жамау. Кьансыз, жыйырылган бети, сууукьдан жунчугьан гуппур аркьасы – кьарасанг жан аууруча. Башха болмай, тюнкесин тауусхан гитче кьартчыкь.

Мен аны аллында тобукьларыма чёкдюм да, кьолларымы умбашларына салып, жиямуькьладан толуп турган кёзлерине кьарадым. Жаным бек ауруп, сордум:

-Кимни сакьлайса?

-Атамы...- кючден эшитирча айтды жашчыкь. Ауур кючсюндю.

-Кьайдады атанг?

Жашчыкъ дагъыда тынгылап къалды. Эшта, мени сорууум аны ачы жарасын къозгъагъан болур эди, жауун тамычыла мияла бла саркъгъанча, жангъидан кез жашлары саркъып тюшдюле.

- Къайры кетген эди атанг?

- Урушха...

Мен, сорууум бла жашчыкъны жүрегин ачитханымы ангылап, былай сордум:

- Ананг а бармыды?

- Барды.

- Аты неди?

- Айтырыкъ туююлма.

- Нек?

- Къадалма манга!

Олсагъатда бизни къатыбызгъа Феня келди, станцияда юй туюп сыйпаучу. Жашчыкъны кёрюп, тобагъа къайтыргъа къалды.

- Аллах, Аллах, бу неге ушагъан ишди?... Балачыкъ, къурушуп къаласа да...

Алай жашчыкъ, анга да кийиксинип, къачаргъа умут этди.

- Сабыр бол, жашчыкъ, айтчы, кесинги да атынг неди? – дедим мен бютюн да тынгысыз.

- Мени атым жокъду.

- Да агы болмагъан адам боламыды да?

- Мен атсызма.

Жашчыкъ дагъыда къачаргъа умут этди, алай мен аны таягъындан тутуп тыйдым.

- Жибер дейме да. Юйге барама.

- Атынг не болгъанын айт да, иеме.

- Мени атым – Некян идянды!

- Керти атынг а?

Таягъын мени къолумда къоя, жашчыкъ, ычхынып, къачып кетди.

Тётя Феня сорду:

- Кимникиди ол?

- Билмейме.

II

Кире баргъанымлай, станцияны начальниги Михаил Александрович:

- Олтур, Бадма, - деди.

Начальникни жумушакъ къарамын кёргенде, жүрегим жерине келди. Мен жашил ысхарла жабылгъан столну къатында бош тургъан шинтикге чёкдюм.

- Къалайса? Ишинги жаратамыса, - деп сорду Михаил Александрович.

- Жаратама, - дедим мен. Сора, солдатча, ёрге турдум.

Станцияны начальниги ишармиш этди.

- Олтур, олтур.

Къышхыда стрелкаланы ариулап тургъан къыйын ишди. Бютюн да Сибирде, боранла улугъан заманда. Алай мен ишими къыйынлыгъын, къыйналгъанымы айтыргъым келмеди.

-Сора, жаратаса. Ол игиди, - деди станцияны начальниги. Зажигалканы жандырды да, ёчюлюп тургъан папиросун къабындырды. Ичине терен тартып, кёксюл букъуну жиберди.

-Сен сурат эте билесе дейдиле, кертимиди?

Михаил Александрович манга, атам къарагъанча, жылы къарады.

-Билеме. Хазна туюлме ансы.

-Охо, охо, кесинги керексиз сокъма. Сени суратларынгы кёргенме. Ермотик кёргюзтгенди.

Ермотик – станцияда партия комитетни секретарыды. Мени акъылыма кёре, ол бек аман акъыллыды. Адам бла селеше тургъанлай, ары-бери дей, эслетмей, аны акъылында не болгъанын билмей къоймаз. Бир жол мен стрелкаланы ариулай тургъанымлай келип, андан-мындан сора, мени жашаууму юсюнден бир зат къалдырмай билгенди. Ол угъай эсенг, кишиге да кёргюзтмей тургъан сурат альбомуму юсюнден да. Артда мен анга альбомуму кёргюзтгюнчю тынчлыкъ бермегенди. Сора ол аман акъыллы секретарь мени сурат альбомуму юсюнден начальнигибизге да айтхан болур.

Энди уа ма, Михаил Александрович артыкъ селеше турмай, чорт кесди.:

-Тамбладан башлап, суратчы болуп ишлериксе.

-Стрелкаларым а?

-Стрелкалагъа адам тапхан къыйын туюлюдо. Суратчыны уа битеу станцияда да табалмайбыз.

-Мен не зат этерикме да?

-Бек алгъа масхарала ишлериксе.

-Масхаралыкъла уа кимдиле?

-Таня Поскребованы бла Аня Вышивкованы таныймыса?

-Таныйма.

-Ала стрелкаланы кирли тутадыла.

-Билеме. Аны ючюн хар заманда туююшгенлей да турабыз.

-Ма алайды. Алары масхара суратларын ишлерге.

-Ангылайма.

Мен начальникни кабинетинден, гурушха бола, жунчуп окъуна чыкъдым.

Юйге къайтып келе, нек эсе да, начальникни айтханы башыма кирмей эди, тамбладан башлап этерик ишими къалай боллугъуну сэгъышын да эталмадым. Эсимде жаланда жыртыкъ къалпаклы гитче жашчыкъ эди. «Некян идян...», дагъыда «Атамы сакълайма...» деген ачы сёлери, къулакъларымы зынгырдатып, акъылымдан кетмей, жюрегими талай эдиле. Мен аны ёксюз къарамын унуталмай эдим.

Аны керги аты къалайды? Жашчыкъ алай сахиник некди? Манга ышанмады, кесини атын айтыргъа базмады. Алай мен аны алай къоюп къояргъа эркин туюлме. Сёзсюз, табаргъа, таныргъа керекме.

III

Мен къызыл мюйюшде ишлейме. Фанерден манга бийиклиги эки метр, кенлиги метр бла жарым болгъан къанга ишлеп бергендиле. Мени борчум: эринчекден, стрелкаларын кирли тутхан къызланы масхара суратларын ишлеудю.

Тюшден сора бизни станциягъа дагъыда бир аскер эшелон келди. Олсагъат окъуна халкъ жыйылды, юслеринде элли кийимлери болгъанла къарап-къарагъынчы аскерчиле бла аралаш болуп къалдыла. Ала жууукъларыбызны, ахлуларыбызны табарбызмы деген муратда, вагон алларына басынадыла. Кими атасын, кими жашын, кими эрин, къарындашын излейди. Хоншуларын излегенле да аз болмаз эдиле. Алай солдатла кѣп, шагъырей адам а эсленмейди.

Мен да, къыш жукъусундан уянып, жаз жылыууна чыкъгъан гылыу киби, къызыл мюйюшден чыгъып келип, адамлагъа къарайма.

Алагъа къарап турсанг – жанынг ауруйду: къарт къатынла жаш солдатланы боюнларына чѣргелип, эки уууртларындан да бирча уппа этедиле, жибермей, аланы бетлерин кеслерини кѣз жашлары бла жууадыла. Къартла уа, кѣллери толгъанына хорлатмаз ючюн, къолларын аркъаларына салып, бир жанында турадыла.

Къызла бла жаш келинле уа, суйген жашларын эслерине тюшюргенденми болур, - бир - ичлеринден тилек этедиле, бир - солдатла бла бирге харх этип кюледиле, бирде уа - кетип баргъан солдатланы оспар чамларындан ийменип, кѣзден таша болургъа кюрешедиле.

Станцияны дежурныйи чыкъды.

-Была не солдатладыла, - деп сордум мен анга.

-Аскер жашырынлыкъды.

Дежурный сары байракъчыгъын кѣтюрдю.

Эшелон жеринден тепчиди.

Олсагъат окъуна адамла чачылдыла. Мен а, алайдан кеталмай, иги кесек турдум. Артда, къызыл мюйюшге кетип тебирегенимде, биягъы Жашчыкъны кѣрюп тохтадым. Жашчыкъ биягъы жеринде, биягъыча жалында сюелип тура эди.

-Салам, кишичик! – Мен аны бла къолумдан келгени чакълы бир жарыкъ болургъа кюрешип саламлашдым.

Жашчыкъ жауап бермеди, тап, жеринден да тепмеди. Аны азгъан бети, желим киби, къатып эди. Ол мени алайда болгъанымы эслеген да этмегенча кѣрюнеди.

Бир кесекден а, манга угъай, кесини ачы сагъышларына жауап бергенча, азчыкъ эштдирип айтды:

-Атам энтда да келмеди.

Жашчыкъны жапсырыр ючюн таукел айтдым:

-Ол келмей амалы жокъду.

Жашчыкъ мени алай айтханымды эслегенча болду. Кесини къапкъара кѣзлери бла мени аякъ бурнумдан башыма дери сынчыкълап къарады.

Сора бизни кыраамларыбыз бетлешгенде, ачыулу айтды:
-Сен энтдадамы кыадалып башлагъанса манга?
Мен анга жауапха жумушакъ сордум:
-Сууукъ болгъанмыса?
Жашчыкъ, пальтонун ачып, аякъларын кёргозтдю. Чачылгъан чурукъланы бурунларындан кыалай эсе да бир эсги буштукъла кыарап тура эдиле. Ол ахырда сабийге ушамагъан ауаз бла айтды:
-Аякъларым сууукъ болгъандыла.
-Кел бизге, жылынайыкъ.
-Къайда жашайса?
-«Къызыл мюйюшде». Ишлеген да анда этеме.
-Урушхан этерикдиле.
-Ким?
-Начальник.
-Анда мени кесимден сора киши жокъду.
Жашчыкъ мени биргеме тебиреди.

IV

- «Къызыл мюйюшге» келгенлей, ол кесини къайын таягъын кёрдю. Чабып келди да, кыолуна алды.
-Меникиди!
-Печ кыатына олтур да, аякъларынгы жылыт.
Жашчыкъ тюзюнлей юй тюбюне олтуруп кыалыргъа умут этди. Мен таш кёмюрю тауусулгъан ящикни башын тюбюне кыаплап, юсюне газет жайдым. Жашчыкъ аны юсюне олтурду да, чурукъларын тешиди. Кёп кыаты чулгъанган кир быстырланы сыдырып атханлай, аны кызыарып кёпчюген гитче аякчыкълары кёрюндюле. Терк окъуна печни кыабыргъасына басып жылытайым деген умутда, ары басды да, олсагъат артха алды: кыызыуду.
Мен аны аякъ тюплерине кыургъакъ быстырла атдым. От кыатында олтуруп, бир кесек жылынганлай, сёзге ачылып деп кёлюме келе, кыатында шинтикге чёкдюм. Ол манга кыаш тюплеринден кыарады да, сорду:
-Биягъы?
-Угъай.
-Сени атынг неди?
-Бадма.
-Ариу атды.
-Сени атынг а?
-Борис.
-Сора, Боря...
-Мен гитчечик тюйюлме.
-Санга ненча жыл болады?
-Зауаллы!
-Сора кесинге ненча жыл болгъанын билмейсе?

-Билеме. Айтырыгъым келмейди.

-Манга уа онжети жыл болады.

Жашчыкъ бармакъларын бюгюп башлады. Мени жыл санымы санап бошаргъа аны бармакълары жетишмедиле.

-Сен къартса,- деди болмагъанда Боря.

-Санга ненча жыл болгъанын бармакъларынг бла кёргюзт, бир да болмай эсе да, - деп кёллендирдим мен жашчыкъны.

-Да сен миличиямыса да?! -деди Боря. Сора ол кир быстырланы жангыдан аякъларына чулгъап башлады.

-Къайрыса? – деп, ашыгъышлы сордум мен.

-Юйге.

-Бир кесек олтур.

-Анам сакълап турады.

-Анангы аты уа неди?

-Киши да угъай.

-Мени анамы аты уа Байиртады. Сени анангы уа?

-Кёпню билсенг, терк къарт болурса.

Ол сёзле аны сёзлери болмагъаны ачыкъ эди. Алай уллу адамла айтадыла. Болсада аны бла гитче сабийчик бла сёлешгенча сёлеширге болмазлыгъын да ангылады. Алай этерге ол ассыры эсли эди. Экинчи жанындан, эсли адам бла сёлешгенча сёлеширге да ёсюмюню титчелиги да, жыл саныны да азлыгъы онг бермей эди.

Боря кесини жыртылып бошалгъан уллу чурукъларын къаплап, жыртыкъ къалпагъын теренирек басып кийди да, къайын таякъчыгъын къолуна алып, юйден чыкъды. Мен ызындан кыычырдым:

-Станциягъа келсенг, бери къайта тур. Жылыныргъа.

Боря жауап бермедиди. Алай тынгылагъанлай кетди.

Мен терезеден къарадым. Ол гитче адамчыкъ, къатхан къартчыкъ киби, мужурасына таяна, эки жанына ауа баргъанча, ууакъ - ууакъ атлай, эл таба кетди.

V

Ол кюнледе бизни станцияны юсю бла аскерчиледен толуп кёп эшелон озгъан эди. Аланы бары да Кюн батхандан Кюн чыкъсаннга бара эдиле. Ол де-журный айтыргъа унамагъан «Аскер жашырынлыгъы» да акъырын-акъырын ачыкъ бола бара эди. Кюн батханда уруш ахырына таянып бара эди. Аны биз газетлени окъуп биле эдик. Бизни аскерлерибиз Берлиннге жууукълаша, ахыр хорламны бюгюн-гамбла деп сакълап тургъанларын эшитип, аякъ тюбюбюзде чёп сынмай айланабыз. Алай Кюн чыгъышда уа японлула къара кючлерин салып кюреседиле. Бизни станция бла баргъан аскерчиле да ары кетедиле.

Бизни элчикни адамлары уа, тюз да станциягъа эшелон жетгенлей, тутуман болуп алайгъа къуюладыла. Аланы барыны да жалан бир амалсыз умутлары – ахлуларыбызны зат кёрнорбюзмю деген тилек эди.

Мени жангы тенгим Боря уа станцияда кюн сайын сын къатханлай турады.

Алай, энди ол мен ишлеген жерге чакъыртмай келип, печ кьатында олтуруп жылыныргъа тюзелгенди.

VI

«Сабийни кьолунда татлы заты болса, аны эркетген хычыуунду» дейдиле. Алай мени акъылым бла уа татлы зат сени кьолунда болса, сабийни кесинге юйюрсюндюрген тынчды.

Ол заманда уа, урушну заманында, бизге сабий алдарча татлы зат бек аз табыла эди. Бир кюн мен анамдан бир туурагъан гыржын тиледим да, аны биргеме «кьызыл мюйюшге» келтирдим.

Боря келгенде, мен ол гыржынны аны кьолуна узатдым.

-Керек туююлдю манга,- деп, Боря алыргъа унамады. Алай аны аууз сууу келгенин мен эслеген эдим.

-Нек?

-Сен алдагъан этериксе.

-Мен кьачан алдагъанма сени?

Жашчыкъ гыржынны алды. Мен кесими ишиме болдум. Аны бошаргъа аз кьалгъан эдим.

-Кимни суратын ишлейсе?- деп сорду Боря, сора акъырын кьатыма келди.

-Сен танымайса.

-Да аллай адам боламыды да? Тили да, ийнекни кибик, узун.

Мен сейир этдим: ишчиле тургъан элчикде жашагъан жашчыкъ ийнекни тили узун болгъанын кьайдан биледи.

Мен андан айтдым:

-Ийнекни тили кьысха болады.

-Алай эсе сен диммоса, - деп чамланды Боря.

-Ийнекни тили кьысхады, - деп женгдирмедим.

-Узунду!

-Кьысхады.

-Узунду!

-Да сен аны кьайдан билесе?

-Далчи аппа жазгъыда элни ийнеклерин кютеди, мен а анга болушуучума, - деп ангылатды Боря.

-Алай эсе, сен тюз айтаса, - деп женгдирдим мен.

Жашчыкъ бир кесек жарыды. Сунмай тургъанлай айтды:

-Ох, кьалай татлыды!

Мен асыры ишиме болгъандан, Боря нени юсюнден айтханын ангыламадым да, кьайтарып сордум:

-Не зат?

-Бу гыржын.

Аны сёзлери жанымы ачытдыла. Жашчыкъ гыржын ашамагъанлы кёп болгъанын ангыладым.

-Ананг ишлеймиди?

Боря жауап бермеді. Артдаракъ кючсюнюп айтды:

-Батма, сен огъурсузса.

«Сора мен жашчыкъны бош эркелетип, юйюрсюндюрюп кюрешеме да»- деп келди кѣлюме. – Дагъыда сѣге тургъанын кѣремисе аны. Къыйын тийди. Мен Борягъа айланып, къатыракъ да сѣлешип, сордум:

-Нек?

-Адамны хиликгя этесе.

-Къачан? Къайда кѣрюп айтаса?

Жашчыкъ масхара суратны башы бла кѣргюзтдю.

-Сау адамланы алай хиликгя этип ишлерге жараймыды да?..

Боряны сѣзлери сейирге къалдырдыла. Ол биринчи суратны мен битеу хунерими салып ишлеген эдим.

Таня бла Аня, менича, стрелкаланы ариулаучула болуп ишлеучу эдиле. Ишге келселе уа, кюнню узунуна бир бирлери бла шыбырдашхандан, къыл-къыл этгенден бошамаучу эдиле. Иш да аланы сакълап! Бир жол а стрелкаланы кирлигинден авария болургъа да аздан къалгъан эди. Мен ала бла туююшген да этгенме аны ючюн, айып этип да кѣргенме. Бир зат да болушмагъанды. Энди уа ичимде къыйнап тургъан затланы барысын да суратха тюшюргенме: къызланы узун тиллиле этип ишлегенме да, алагъа берилген стрелкаланы жиятып къойгъанма.

Билмейме, жашчыкъны сагъыш этмей айтхан сѣзлери мени жюрегиме алай бир нек жетдиле? Мен ишлеген суратлагъа ол къалай къарады! Адамны жапысыз этип кѣргюзтюрге, аны намысын сындырыгъа, хиликгя этерге жарамай кѣреме. Аны ол гитче жашчыкъ терге санайды, Бюсюремейди. . . Да, ол тюз болургъа да болур, не айтхын. . .

Суратны ёчюлтюп къояйым дедим. Къолумда буштукъну жарашдырылып тургъан тытыргъа сугъаргъа болдум. Ол такъыйкъада арт жанымда къаты кюлген тауушну эшитип тохтадым.

-Ха-ха-ха! Къалай аламат болгъанды!

Аргыма бурулуп, кюле тургъан Ермотикни кѣрдюм. Аны къатында Михаил Александрович да сюелип тура эди. Ол да кюле.

Боря уа, ит кѣрген киштик бала кибик, жыйырылды, шулмус аны жанын алыргъа келген кибик, къоркъуп, эшик къатына шыбыртсыз келип, къачып чыкъды.

-Эй, жашчыкъ, тохта, - деп къычырды аны ызындан Ермотик.

-Не жашчыкъды ол? – деп, билирге сойдю Михаил Александрович.

-Боря. . . Борис, - деп жауап бердим мен.

VII

Таняны бла Аняны ишге уллу кѣллю болгъанларыны юсюнден «планёркалада» кѣп кере айтылгъан эди. Хар жолдан иги ишлербиз, тюзелирбиз деп сѣз бередила, алай ишлеринде уа иги жанына тюрлениу эсленмейди. Ала къарагъан стрелкала къара-къасмакъ болуп турадыла.

Масхара суратланы вокзалны къабыргъаларында, адамлагъа бек туура жерде такъдыла. Олсагъатдан окъуна ётген-сётген да, ишчиле да

ол суратланы кьатларына жокгу болуп, аланы кьалай ишленгенлерин
сюзе эдиле, харх этип кюле эдиле.

Кьызла уа, ассыры жилигъандан, кёзлери да кьызыл шишликчеча
болуп, станцияны начальнигине чабып келдиле.

-Михаил Александрович, биз энди бир заманда да алай этмек! Ийна-
ныгъыз, иги ишлербиз. Шо ол суратланы кетеригиз, - деп жалына эдиле ала.

Ишни алай болгъаны мени, айхай да, таукеллендирди. Алай эсе,
мени суратларым бир затха жарагъандыла. Экинчи жанындан а Боряны
сёзлери да жюрегими эгей эдиле. Адамны эриши этип суратлагъан –
огъурсуз адамды, - жашчыкьны акьылы алай эди. Таня бла Аня уа ариу
кьызладыла. Сора мен аланы табийгъат салгъан ариулыкъларын бузуп
кёргюзтюрге эркинмеми?

«Угъай, Боря, сен тюз тойюлсе, - деп келе эди мени кёлюме. – Ала
тышларындан ариу окьуна болсунла, жюреклеринде чып бар эсе уа? Биз
алада ол тюрлю кемликни кетерир ючюн кюреширге керек туююлбюз-
мю?». Ол оюм мени бир кесек тынчайта эди.

Боря келгенде, мен анга сордум:

-Тюнене нек кьачып кетгененг?

-Уллу адамла – огъурсуздула.

-???

-Вокзалда жылына тургъанымлай, мени бир дядя кьулагъымдан
тартып эшикке атханды.

-Да сен хили этген болур эдинг?

-Угъай. Ол манга гудуса деп окьуна айтханды. Мен а адамладан
жангыз бир картоф да урламагъанма. Мен тилеп алама.

Аны сёзлери кьайгъылы-ачы эдиле, сабий сёзлеге ахыр да ушамай
эдиле.

-Тохта сен... Садакьамы жьяса?

-Ёзге уа? Анам аругъан этеди.

-Къарындашларынг а бармыдыла?

-Угъай, мен анамы жаппа-жангызыма.

-Ол Далчи аппа дегенинг а кимди?

-Анамы жууугъу болады.

-Биргеми жашайсыз?

-Угъай, угъай. Адам кьыйынлыкьгъа тюшсе, ким да аны бла бирге
жашаргъа сюерикми сунаса?..

-Алгъын а биргеми жашаучегиз?

-Хау. Анам, ауруп, тёшекге тюшгюнчю, аны ийнеклерин сауаргъа,
кютерге да болушуучу эди. Анам тёшекге тюшгенден сора уа, ийнекле-
ни аны орнуна мен кютюп тургъанма.

Мени кёлюм жер бла тенг болду. О, ачы кьадар, ачы кюн! Быллай
къарыусуз жанчыкь, кьайгъы деген не болгъанын билмей, топ ызын-
дан чаба, ойнап айланыр орнуна, уллу адамча, жашауну кьыйынлыкьын
айтады!

Ол кюн Боря бла мен бир бирге бош тенгледен эсе жууукь болдукь.
Энди биз, эки туугъан къарындашча, татлы эдик.

VIII

Боряны анасы – Шарка, аркъасына мамукъ жууургъанны тартып, агъач тапчанны юсюнде мугурайып тура эди.

Жашчыкъ анасыны къатына барды да:

-Анам, шай ичгенменг? – деп сорду.

-Ичгенме.

-Ол табакъда картофланы уа ашагъанменг?

-Ашагъанма.

-Анам, Бадма – мени жёнгеримди, - деди ол, мен эсине шо бусагъатчыкъда тюшгенча. – Шагъырей бол.

-Борис сени юсюнгден айтып тургъанды. Аурууунгу алайым, къарындашым, бу аман жашчыкъгъа кёз-къулакъ бола тур. Таянчыгъым жангыз олду, - деди Шарка, ауур ынчхай.

-Жарсыма, эгечим, Боря эсли жашчыкъды, - деп жапсардым мен аны.

Мени махтагъанымы Боря жаратмады. Ол манга сууукъ къарады да, не эсе да бир зат айтырыгъы келгенча болду. Алай жукъ да айтмай, анасыны къатына барды да, шош олтуруп, анга халал ауазлы сёлешди:

-Анам, аркъанг сууукъ болмай турамыды? – Сора аны аркъасына жууургъанны тартып, тап этди.

-Къарындашым, сен къалайданса, - деп сорду Шарка.

-Барунданма.

-Сора биз жерлешлебиз. Биз Ницяндан келгенбиз.

Шарка ауур кючюндю.

-Хау. Биз жашагъан жерлени арасы отуз километрден озмай эди, - деп жауап бердим мен.

-Энди уа къайда жашайса?

-Мында. Козульки деген станциядан кёчюп келгенли юч ай болады.

-Алгъа биз сени станцияда аны себебли кёре болмаз эдик...

Шарка Дагъыда бир зат айтыргъа башлагъан эди. Алай къаты жётел аны сёлерин юздю. Ол жётелден бууулупму къалады деп, жаным кетди. Боря секирип турду да, тапчанны тюбюнден къанжал банканы алды...

Мен Боряны анасы бла саламлашып, тышына чыкъдым. Боря ашыра чыкъды. Мен айтдым:

-Кел бизге барайыкъ?

-Да не этерикме да мен анда?- деп Боря унамады.

-Мен сени анангы таныдым, энди сен да мени анамы таны.

Жашчыкъ сагъыш этип кёп сюелди. Мени акъылым а: «Жашчыкъны юйге элтип, анама аны бу юсюнде эгилерин жуудуруп, жаматып кийдирейим» - деп келди.

-Охо сора, кел барайыкъ, - деп ыразы болду Боря.

Биз да арбаздан чыкъгъынчы, тетя Феня тюбеди. Боря мени артыма ташайды. Феня сорду:

-Ол къалмукъчукъ былайдамы жашайды?

-Къайсы?

-Ма ол...

-Борямы?

-Хау.

-Ма ол. – Мен бир жанына турдум.

Тётя Феня бек къайгырыулу, тюз анача, аны кесине тартды да:

-Мен санга келгенме, - деди.

Боря да, сунмай тургъанлай, жумушады, уллайгъан тишируну къатына эркелеп барды да, мени да кёзлери бла чакъыра, анга кысылды.

Станцияда бир къауум битмей къалгъан ишлерим эсиме тюшдюле. Болсада, ала бла тебиредим. Мен биргесине болсам, Боря аллай бир жангызлыкъны сезмез, таралмаз деп келди кёлуме. Мен анга билек болургъа сую эдим. Бир такыйкъагъа да кёз туурамдан кетермей, аны сабий азапларын унутдурургъа, кёлюн алыргъа, къанатландырыргъа къорешеме. Анга алай билеклик бек керек эди.

Тётя Феня тазгъа жылы суу къуйду да, жашчыкъны ары, зор бла олтуртханча, олтуртду. Аны эсги-бусхуларын тазда кёмюк этип тургъан суугъа атханда, Боря, къоркъуу адыргы этип, сорду:

-Юйге къалай барлыкъма? Кымыжалай...

-Къурусала, киерсе да барырса.

Боря сызгырды.

-Отоуда сызгырма- гюнахды, - деп эскертди тётя Феня.

Сора жашчыкъны солдат шинелге чулгъады. Эшта, ол шинель къарт къатынны жангыз жашындан къалгъан болур эди. Кёзлери толуп, сёлешалмай, жашчыкъны анга чулгъады, ундурукъгъа олтуртду. Боря артылмай биширилген картофну ашай, асыры зауукъ этгенден, кёзлерин кыса, айтды:

-Сууукъ сют бла исси картофла, ух, къалай иги затладыла!

-Бадма, къуйчу анга бир стакан сют, - деди тётя Феня.

Мен, жашчыкъны къатына келип, сордум:

-Ол кюн атынгы айтыргъа нек унамагъаненг?

-Хар адамгъа да ийинанып барыргъа жарамайды.

-Нек?

-Дунияда огъурлу адамладан эсе, огъурсуз адамла кёпдюле.

-Болмагъан затны айтма! Ким юйретгенди алай?

-Далчи! «Адамлагъа ийнаныргъа жарамайды, - дегенди ол. – Жиланны къара ызлыгъы тышында, адамны уа – ичиндеди».

Бизни сёзюбюзню эшитип, тётя Феня ышарды. Мен жашчыкъны гитче арыкъ къолчукъларын къаты кысыдым да:

-Боря, сен тюз айтмайса, - дедим, – адамгъа ийнаныргъа керекди.

-Санга ийнанама. Далчи аппагъа уа энди бир да ийнанмам.

-Далчи аппагъа нек ийнанырыкъ туйлсе энди?

-Ол бизни алдагъан этгенди.

-Не бла?

-Ийнеклени кютюп бошагъанлай, бир машок картоф берирме,

деген эди. Энди уа жаз башы да болду. Далчи аппа уа, биз андан не кѣп тилеген эсек да, бермегенди.

-Аны ючюн кѣлюнго аманнга бошлама. Ол санга картоф бермей амалы жокъду, - деп жапсардым мен аны.

IX

Бир жол Боря былай айтды:

-Мен ишлеп, гыржын мадарыргъа керекме.

-Къалай ишлериксе? Къалай мажарлыкъса, - деп сейирсиндим мен.

-Мен да аны юсюнден сагъыш этип турама. Эрттеден бери...Анам да игиге айланып башлагъанды. Гыржын болса эди, ол тѣшекден турлукъ эди...

Ол сѣзлени эшитип, мен бек мудах болдум. Алай жашчыкъгъа не акъыл юйреталлыкъ эдим мен? Не бла болушаллыкъ эдим?

Боря умутсуз сѣлешди:

-Анам бюгон, шайгъа балтуз болмай, суу къайнатып ичгенди.

«Не бла болушайым жашчыкъгъа? Анга ушхуурлукъ къалай мажарсын?» - деп сагъышлыма. Ол такъыйкъада «къызыл мюйюшге» бизни станцияны агъач устасы Кулаков деген къарт кирди. Боря, от кѣрген киштик кибик, аны кѣргенлей, къачып букъду. Кулаков къатыма жууукъ келди да:

-Жигит! Сен мени суратымы ишлерге кюрешген хапарынг барды, бир кѣрейим деп келгенме, - деди.

Мен къып-къызыл болдум. Анягъа бла Танягъа ишлеген масхара суратларым белгили болгъандыла. Энди ала стрелкаларын бек таза тутадыла. Алай... Бир жол Михаил Александрович, чакъырып, жангы борч салгъанды. Ол: «Агъач уста Кулаков ишни заманында кесине стол, шинтик, шкаф дегенча затла ишлеп, сатхан этеди. Хайда, аны келишдирип суратла» - деди.

Кулаковну суратын ишлер ючюн а мен ол ишлеген жерге барып, къатында жапысына, къылыгъына къарап, суратха тюшюрлюк ызлы-къларымы белгилеп да келген эдим.

Агъая уста мени суратларыма къарап, харх этип кюлдю.

-Хагасы жокъду. Алай, хайырсыз, бурнуму асыры уллуракъ этип къойгъан болурса дейме...Сора, жигит, мени ахчаны ийисгей тургъанлай угъай, ахчаны санай тургъанлай ишлесенг иги боллукъ эди...

Мен къартны кѣп столланы, стол шинтиклени, шкафланы юслерине олтуртуп, къайдан ахча ийис келгенине тынгылатып къойгъан эдим.

Кулаков желкесин къашый, айтды:

-Кертиси бла айтсакъ, алай аман да ишленмегенди. Хы, алып къарасанг, андан тап этерге боллукъ эди. Болсада, къарындашым, мени санга жүрегим къыйналмайды. Бюгоннге дери мени бир адам да суратымы былай ишлемегенди. Бек сау бол! Андан сора да, адамла бу суратха къарап, бютюн кѣп сапариги этерикдиле. Ол аман туююлдю.

Къарт суратха иги ышанлап къарады да, жангы шарайыбын тапды:

-Алай, ма бу столланы аякълары бир кесек къынгыр тюшгендиле. Мен а тюз ишлейме. Бек тюз. Аллахынг бла тилейме, аланы тюзетмей къойма. Ансы адамла кертиси бла да мен къынгыр аякълы столла ишлеген сунарла. Тюзетмей къойма. Жигит, алай этерге сени фахмунг жетерикди. Хар ишни да жанынг, тининг бла этерге керекди. Ишлеген да алай, - соймеклик бла. Ол заманда къол къыйынынга хар ким да ыразы болур. Этген затынгы бети чыгъар. Сурат ючюн а санга бек ыразы болдум, аперим.

Кулаков чубур тонуну этегин кётюрдю да, сырылган кёнчегини хуржунундан газетге чёргелген бир затны чыгъарып, стол юсюне салды.

-Ал жигит, ол мени саугъамды... Санга!

Мен акъыл этгинчи, къарт кёзден ташайды.

Боря стол Юсюнде турган «саугъагъа», ызы бла уа мени кёзюме къарады. Мен чулгъамны алдым. Анда эки туурагъан къара гыржын бла бир кесек тонгуз жау бар эди.

Аланы барысын да экинчи айландырып, къагъытха чёргедим да, Боряны къолуна тутдурдум.

Х

Боря, биягъыча, станциягъа келип, эшелонлагъа тюбей, атасын сакълай эди. Ол аны бир тюрлю мудах ышаныулукъ бла сакълаучу эди.

Бир бирледе уа, поезд кетгенден сора да, ол аны ызындан къарап, бугъаны тютюнчюгю хауада ахыр жутулуп къалгъынчы, турады.

Ол сагъатлада: «ийсагъан муну атасы келип къалса эди», деп мен да термилеме.

Бир жолда Боря былай сорду:

-Бадма, мени атам сау келлик болурму?

-Келмей а?! Келмей къаллыкъ туйюлдю! – деп, ол ышанырча айтдым мен.

Мен алай айтханда, Боряны бети жарыгъанча кёрюндю.

-Бадма, сен кесинги атангы таныймыса? – деп сорду ол.

-Танымай а! Таныйма, - дедим да, ол акъылымы бютюн кючлер мурадта ышаргъан кибик этдим.

-Сен кюлме. Билемисе, мен атамы танымайма. Бизни атабыз аскерге уруш башлангынчы окъуна кетген эди...

-Сураты бармыды?

-Барды. Анда ол манга бек ушайды.

-Хау бир да, анга сен ушай болурса ансы.

Мен хар заманда Боря кесини акъылын тюз айтырын излеучем. Акъылына келген затны терс айтса, мен олсагъат окъуна аны тюзетип туруучума. Бир бирледе аны кёлуне да тиеди, алай болгъанлыкъгъа, асламында, женгдирип, мен айтханны тюзге санайды да, къууанады.

Ол ушагыбызны башхагъа бурду.

-Сен Къалмукъ ёзенни кёргенмисе?

-Кёргенме. Сен да кёрген болурса, баям.

-Мен ол заманда ассыры гитчечик эдим. Бусагъатда уа мен эсима тюзюрюрге кюрешеме. Алай – не файда. Мени анам хар заманда къалмукъ аулакъланы юсюнден хапар айтычуду. Аллахчу, сен да аны юсюнден бир иги хапар айт манга!

Стол юсюнде къолларын бир бирге чалишдирип, сакълал тюзюн да алагъа тиреп, мени хапарыма солууун алмай, тынгылай эди. Алай тура кетди да, былай сорду:

-Сибирден, къалмукъ аулакьдан – къайсында игиди?

Мен не айтыргъа билмедим.

-Ол а юйреннгенинге кёре, - дедим. Тюз жауап бералмадым.

-Ай юйюнге, сен мени сорууума тюз жауап бер, - деди Боря.

-Сибирчилеге – Сибирде игиди, къалмукълулагъа уа – къалмукъ ёзенледе игиди.

-Да сора бизни бери нек келтиргендиле?

Мен андан ары тёзалмадым да, Борягъа ачыуландым. Ол битеу къалмукълуланы тил къыйырларында тургъан сорууну бергенча, манга алай кёрюндю. Алай анга киши жауап бералмайды, нек десегиз, ол заманда аны юсюнден соруугъа да эркинлик жокъ эди. Шо, хар ким да айтхан жауап а бир эди. Хар ким аны терс болгъанын да биле эди. Туугъан жерингден узакъ болгъанлыкьгъа, тёрт санынга иелей къалыргъа сую эсенг, ол ётюрюкню кертиге айландыр, бир да къуруса уа, жашауунга ыразы болгъанча эт да айлан.

-Манга ол магъанасыз сорууланы сормачы!

Буштукьну бла бояуланы алып, мен биягъы ишими башладым.

-Сен а мени сорууумдан къачма, - деди Боря эсли адамча, сора аркъамдан келип, жууукъ тохтады.

Мен аны соруууларына жауап бермей къутулалмазлыгьымы ангьладым.

-Урушну хатасындан кёчюргендиле. Уруш а – ол урушду.

-Сен ачыуланган этме, - деп жапсарды мени Боря. Мен санга сорлукъ да туююлем. Анам сор дегенди. Ол сен билимлиссе, акьыллысса, дегенди.-Мен билимли туююлме, мен телиме, дедим мен, тюз жауап бералмагъаным ючюн кеси кесиме ачыулана. Мен кесим а аны тюзюн билемеми? Кеси кесиме окьуна мен не айталлыкьма?

Боря манга сейирсиниюлу къарап, умбашчыкъларын бирге жыйырды да, кесини къайын таягьына таяна кетди.

-Мен жырларгъа деп турама, - деди Боря экинчи кюн.

-Къайда жырларыкъса?

-Станцияда. Аскер эшелон келгенде.

-Нек жырларыкъса да? – деп, аны ангьламагъаным билдирдим.

-Бир гыржын бурхучукъ берир эселе уа.

Мен ауур кючюндюм. Сора Боря былай айтды.

-Анамы аякъ юсюне салыргъа керекди. Ансы биягъы тёшекге

тюшер да кьалыр.

-Жырлай а билемисе?

-Хау, билеме.

-Бир жырлачы да!

-Къарачы анга! Хиликгя этергеми кюрешесе?

-Да мен сени хиликгя къачан этгенме да?

-Сен хар къуру да мени сёзлериме сакъса...

Мен кьызыл къумачны юсюнде чакъырыула жазгъанлай турдум. Боря мени ишимден кёзюн айырмайды. Аны эринчиклери аз-аз кьымылдай эдиле. Жырларыкъ жырын кеси аллына эсине тюшюре болур, деген акъылны этдим. Боря аркъа жанымдан жууукъ жанлады да:

-Охо, тынгыла огъесе, - деди.

Мен а, хар харфны бютюн ариу этерге кюреше, чакъырыу жазыуумдан айырылмадым.

Ол ёрге турду.

-Тынгыла дейме да!

-Мен аны таба бурулдум.

Боря, эки къолчугъун бир бири юсюне салып, кёкюрегине жыйды да, жырлай башлады;

Налмас кибик жылтырайды

Ханс юсюнде чыкъ.

Кюнден, хансдан да ариуду

Кёзлеринг, кьызчыкъ.

Жашчыкъ куплетни жырлап бошады да (аллай сёзлени къайдан да тапхан болур эди) былай сорду:

-Къалайды? .

-Аман туйюлдю. Алай жырлай туруп, тепсеген да этерге керекди.

-Тепсей билмей эсем а?

-Юйрен.

-Сора сен бир тартыу айт да, мен а тепсеп кёрейим, - деди Боря.

-Мен бир тартыу да билмейме сора уа.

-Ох, тели уа, къайда ёсгенсе да сен?- деп чамланды да, сора, къуш бала учаргъа керилгендеча, эки къолчугъун да кенге жайып, кеси жырлап, тепсеп башлады.

-Осса, осса! - деп, жашчыкъгъа кёл этдиреме. - Аякъ бюк, аякъ бурунларынга тур...

Ермотик кирди. Боря аркъасы бла эшик таба айланып тепсегени себепли, парткомну секретарыны киргенин эслемеди. Мен жашчыкъны тохтатыргъа да бир болдум, алай Ермотик, бармагъын эринлерине салып, тохтатма дегенни ангылатды.

-Къалайды? - деп сорду Боря, тепсеп бошап.

-Алапат игиди! Алапат! – деди Ермотик къууанып, Боряны манга къалмукъча соргъанына да къарамай.

Жашчыкъ уялып, печь артына ташайды.

-Букъма, чыкъ бери, - деди Ермотик. Жашчыкъгъа жууукъ жанлады да, аны башындан эски къалпакъны алып, башын сылады, ийнаялады.

Боря аны къолтукъ тюбю бла къутулуп, къалпагъын сермеп алды да, къачып чыкъды.

Боряны станцияда биринчи оюну жетишимли болду. Солдатла, бири бирине жетдирмей, аны вагонлагъа тарта эдиле. Машокларындан балтуз гыртла, ётмек къатханла чыгъарып, аны къучагъын къарап-къарагъынчы толтуруп къойгъан эдиле. О, къыйынлыкъ кюн адамланы чомартлыгъы къалай огъурлуду!

-Боря, Боря, Боря! - деген ауазла жан-жанындан эшитиледиле. Хар солдат ол жашчыкъны умбашына алыргъа, къучакъларгъа, уппа этерге кюрешеди.

Киши ортасы болгъан болур эди, бир офицер а анга тылпыуда биширилген бир эт банка да берди.

Ашарыкъ затланы тюрлю-тюрлюлеринден Боряны битеу хуржунлары толдула. Бир солдат, Боряны ол консерва этни къайры салыргъа билмей тургъанын кёрюп, кесини солдат келегин келтирди да, андан бир хуржун жарашдырып, Боряны хуржунларында болгъанны ары къотарды.

Поезд кетгенден сора, Боря, кесини хуржунун кётюрюп, ассыры къууангандан, аякъ тюбюнде чёп сынмай, манга, «къызыл мюйюшге», келди.

-Энди анам ёллоук туююлдю? - деди ол къууанчлы.

Хуржунну къозгъай кетип, бир ненча ётмек къатхан чыгъарып, мени аллыма салды.

-Ма, санга да.

-Сау бол, шуёхум, алай ала манга керек туююлдюле. - Мен аны тигимин артха тюртдюм.

- Алгъан а этмезсе, - деди Боря арсарсыз. Сора, кёзлеринги жумчу, деп тиледи.

Мен кёзлерими жумдум.

-Аузунгу ач.

Мен аузуму ачдым.

Жашчыкъ мени аузума бир татлы, хычыуун затны салды.

-Энтда берейимми? - деди Боря хуржунуна узала.

-Угъай, - дедим да, столдагъы ётмек къатханланы аны хуржунуна салыргъа умут этдим.

Жашчыкъ хуржунну юсюне къапланды да, айтды:

-Суююпмю алырса.

-Сен къалмукълу адетни бузма, - дедим мен Борягъа.

-Эркиши кесини биринчи иш хакъын толусунлай юйюне элтирге керекди.

-Алаймыды?

-Алайды.

Боря андан ары къысмады.

-Кетдим юйге. Анам сакълап турады, - деп юйден чыкъды.

Экинчи кюн Боря керти да артмакъ тагъып келди. Къолунда уа биягъы къайын таягъы.

-Ат да къойчу муну!

-Аталлыкъ тюйюлме.

-Сора сен малкѣзсе, - деп аны уялтыргъа кюрешдим.

-Э-э, Бадма, сен жукъ да билмейсе. Ол манга бек кереклиди. Ийне-кленди кютерге биринчи кере баргъанымда, Далчини жюлгючюн тилеп алып, бу таякъны алай ишлегенме. Атарыкъ тюйюлме.

Аны сѣзлери, къалай эсе да, кеслерини акъыллыкълары, ачыкълыкълары бла жюрегиме жетдиле. Аны бла бирча уа къайгъы да этдирдиле. Ыннам, акъыллы адам кѣп жашамайды, деучю эди. Анга артыкъ ийна-нып да тюйюлме, ѣзге уа, акъылыма келмеген а жокъду.

Ол кюн аскерчилени жюрютген эшелон келмеди. Боря ашхам къарангысына дери мени къатымда турду.

Мен къабыргъа газетни, - «Сарыуегими» - жарашдырып бошадым. Анда сора, Боря да, мен да стол юсуне олтуруп, аякъларыбзны ойната, кѣп турдукъ. Сагъыш этдик.

-Акъыл-балыкъ болсанг, ким болургъа сюесе? - деп сордум мен кесими гитче шуѣхума.

-Сенича, суратчы болургъа сюеме,- деди Боря.

-Боря, кергисин айтсакъ, мен алыкъа суратчы да тюйюлме. Алыкъа, кесими сынап кѣре турама. Бир тюрлю окъууну тауусмагъанма.

-Да, ол сен ишлегенле суратла тюйюлмюдюле да? - деп жарашдырылып тургъан къабыргъа газетни кѣргюзтдю.

-Бош, алайдыла ала.

Боря бир тюрлю сейирсинди да, сокъуранган этгенча, айтды:

-Мен а сени суратчы сунуп турама!

-Анга кѣп окъургъа керекди, - дедим мен, кесими башымы жула.

-Аны уа мен да билеме. Анам кѣтюрюлсе, мен да барлыкъма школга. Алай мени не къагъытларым, не китапларым жокъдула.

-Э-э, Боря, баш болса, къагъыт, китап да табылырла! Хайт де! – деп, кесими жаш шуѣхуму таукел этерге кюрешдим.

-Бадма, сен манга жангы жырла юйрете турурмуса? – деди Боря.

-Да ахшы. Алай эсе, тынгыла:

Биз пионерлебиз. Къызыл байракъ

Кѣтюрюлсюн бийикге! Айгъа дери!

Биз пионерлебиз. Бизни бла барып

Туругъуз, къыралыбызны сабийлери!..

-Андан эсе сен манга айгып бир гыржын бурху алырча жырланы юйрет.

Ол сѣзле мени бек жарсытхан эдиле. Мен жашчыкъгъа не айтыргъа да билмей къалдым. Анга къараялмай, башымы энишге ийдим.

Апрель тауусулгъунчу аскер эшелонла Кюнбатхандан Кюнчыкъгъаннга барып турдула.

Боря белгили жырчыгъа санала башлады. Бизни станцияда ишленгле аны узакъдан кѳргенлей окъуна, тохтап, анга бир жылы сѳз айтмай кетмейдиле. Солдатла анга ѳтмек, къыйма, чабакъ, бирде уа балтуз окъуна береди. Борягъа тин кирди. Аны алгъыннгы сазбети толду.

Боря энди кесин жерни керти иесине санайды, жюрюшю аууруракъ, сабыр болгъанды, башын да, эрча, ѳхтем тутады. Алай кесини къайын таягъын бир да къоймай эди. Аны кѳзлерин ауур жарсыу, биягъыча, аулап турады. Аны ол жарсыуун менден сора хазна киши сезе болмаз эди. Ол атасын сакълагъанлай тургъанын мен биле эдим. Атасыны келирине ол толу ийнана эди, термиле эди, аны узакъгъа къарап тургъанын кѳрсем, кѳзлерим жашдан толуп жукъ да айталмай кетгучем. Алай ол энди аны юсюнден манга зат да сагъынмайды. Мен а билеме. Ангълайма, бир зат бла болушалгъан а ѳтмейме.

Сибирни къалын къарыны бети тюрленеди. Ол хар кюн сайын жаз башы кюнню кючюнден эрий барады. Элни орамлары бла суучукъла зынгырдай, саркъып башлагъандыла.

Бир жол Ермотик манга:

-Суратчы шуѳх, бизни жырчыбызны бу сууланып седиреген чурукъларындан сора аякъ кийими иш бармыды? – деп сорду.

-Билмейме.

-Да сиз шуѳхласыз да.

-Ол ахыр да акъылыма келмегенди.

-Ай, жаш къауум а, адамгъа къайгъыра билмейсиз да!

Ол заманда Михаил Александрович кирди.

Станцияны начальниги, мени жунчугъан халымы эслеп, сорду:

-Не болгъанды?

-Ол жашчыкъгъа болушургъа керек эди, - деди Ермотик.

Парткомну секретары не айтханын иги ангъламай:

-Не жашчыкъды ол? – деп сорду Михаил Александрович.

-Артист.

-Хау, тейри... Тюз айтаса. Аны бармакълары ачылып турадыла. Алай бла ол жел ауруулу болуп къалыргъа боллукъду, - деп жарсыулу айтды станцияны начальниги.

-Алышындырыргъа бир къаууму болса эди, чурукъларын жаматыргъа берир эди.

- Мени бла къоншуда чурукъчу къарт жашайды, - деди Ермотик.

-Тохта... Мени кызымы чурукълары бардыла. Эскирекдиле, алай жыртылмагъандыла. Жарарыкъдыла, - деди Михаил Александрович. - Бадма, кел да, ол чурукъланы бир келтир.

Ол чакъда кызыл мюйюшню эшиги аз ачылды. Андан Боряны башы къарады.

-Бадма, санга бир жумушум барды.

Олсагъат окъуна эшик этилди. Мен чабып чыкъдым да, Боряны къолундан тутуп, алып келдим.

-Салам, артист! - деди Ермотик.

Боря, алгъа станцияны начальнигине, артда уа парткомну секретар-

рына кьолун берип, саламлашды.

-Мени кѣргенлей, сен кьачып нек кетиучюсе? - деп сорду Ермотик:

-Мен сенден кьачан кьачханма? - деди да Боря, кѣзлерини кьара гинжилерин секретаргъа бурду.

-Мен «кызыл мюйюшге» кире келгенлей сен, шайтандан кьачханча, кьачып кетесе....

-Аны да сылтауу барды, - деп, Боря мудах айтды да, сѣзню, тауусулгъаннга санап тохтады.

-Не сылтауду ол? - деп Михаил Александрович сѣзге кьошулду.

Боря, сукъланчлы тынгылауну басып, станцияны начальнигине кьарады. Аны юсюнде темир жолчуну ариу кийими, умбашларында жулдузлары бла кюмюш чынлары бар эди. Аллай адамгъа керти да сукъланырча эди.

-Сен урушхан этериксе сора уа.

-Кимге?

-Мени шуѣхума.

-Нек? - деп сейирсинип сорду Ермотик.

-Ол бери тыш адамланы кьойгъаны ючюн...

Алайда тургъан абаданла кюлдюле. Ермотик жашчыкьны кьолундан тутду да, анга биринчи кере кѣргенча, кьарай, жумушакъ айтды:

-Сен артистсе, сен хар заманда да аллай... халал адам бол. Кесинги шуѣхларынгы юсюнден алай кьайгьыргъанынгы иги этесе.

-Бадмагъа не жумушунг бар эди? - деп Ермотик биягъында Боряны айтханын эсге тюшюрдю.

Жашчыкь, аладан букьдургъанын билдире, айтды:

-Аны былайда айтыргъа жарарыкь тюйюлдю. Ол бизни тасха сѣзюбюздю.

-Сора биз кетейик.

Абаданла чыгъып кетдиле.

Боря, нени юсюнден эсе да сагъыш этип, кѣпге дери тынгылап турду.

-Билемисе, Бадма, - деди ол ахырында сагъышлы, - ала алай аман адамла да тюйюлдюле.

XV

Сабий заманымда мен ѳзенледе кызыл гюлле жьыргъа бек сюйюучем. Бизни ѳзенледе гюлханийлени кьалай чакьгъанларын сиз кѣргенмисиз? Гюллени ингирикде оймакьлагъа ушап тургъанларын кѣрюп кетсенг, эрденликде уа таньмай да кьалыр эдинг. Кюн кѣтюрюлгенден сора гюлханийле аны жылыууун кьанып, кеслерини кызыл дарий чапыракьларын жан-жанларына жибердиле. Алай тюрлю-тюрлю кюйюзле бла жасалгъан ѳзен чайкьала, толкьунлана башлайды. Ол айбат кюйюзлеге тумаланып тургъан кьалмуьк ѳзенлени кеф этиучю хауасындан бир солургъа тансыкь боласа.

Энди мени жаш шуѳхум тюз ма ол гюлханийлеча жашнагъанды.

Боряны анасы анга солдатла берген эсги-бусхуладан кѳнчек бла кѳлек этип кийдиргенди. Начальник берген чурукъла да аякъларына жарашхандыла. Алай бла Борячыкъ бир гитче солдатчыкъга ушап къалгъанды. Мен ангылагъаннга кѳре, аны ауазы да кюнден-кюннге ариу, жумушакъ бола башлагъанды, тепсеулерине да жангы амалла кийире, къайдан юйрене эсе да, жангы тепсеуле чыгъара, къысхасы, кесини хунерин кѳп тюрлю этип барады.

Бир кюн станцияга бир кѳккѳз, сарычакъ къызчыкъ чыкъды. Ол оруслу къызчыкъ эди. Перронда тохтап, къалмукълу жашчыкъны тепсе-генине кѳз айырмай къарап турду. Артда, солдатланы ѳтмек эм башха татлы затла бергенлерин кѳрнуп, ауур кючсуне кетип къалды.

Мен: «Эй, солдатла! Бу къызчыкъга да биригиз бир къарагъыз, маржа! Анга да онгугъыз бар эсе, шо бир туурам ѳтмек беригиз», - деригим келеди. - Солдат, эй солдат... Бери бир къара, къара... Къызчыкъ, сен да арлакъга атласанг а... Ол солдатны къатына бар. Солдат сени эслесе, ѳтмек не балтуз бермей къоярыкъ тюйюлдо. Алгъаракъ атла...»

Къызчыгъ а солдатланы къатларына барыргъа базынмай, адамланы арасында тохтап, аууз сууларын жута, мугурайып туруучу эди.

Боря ол кюн жырлагъан да, тепсеген да эте эди. Солдатла, бир бирге ал бермей, аны кычакълайдыла, ийнакълайдыла, къарс да къагъадыла. Боря да, къалай эсе да, арыгъан солдатланы къайгъыларын унутдуруча оюнла таба эди; бирде уа аланы кѳллерине жетерге кюрешип, шиш да тура эди. Солдатла бютюн кюледиле, «хайда, хайда» - деп, жашчыкъны кѳллендиредиле.

Ол кезиуде, къайдан эсе да, бир киши ортасы болгъан майор чыгъып, сейирге къарап иги кесек турду. Сора:

-Нек терилтесиз сабийни алай, - деди. - Сизни аллыгъызда бушуу кеси тепсейди.

Солдатла уялдыла.

Олсагъатдан бугъаны тауушу чыкъды. Солдатла вагонлагъа чабышдыла. Кѳп турмай, поезд тебиреп кетди.

Ол гитче къызчыкъ, бармагъын аузуна салып, Боряга сукъланып къарайды.

Жашчыкъ къабакъ эшикле таба тебиреди. Алай къызчыкъны эслеп, дыркъ тохтады.

-Сен нек жилияй эдинг? - деп сорду Боря, жууукъ келип.

-Атамы сакълайма... – Къызчыкъ, бир да болмагъанча, ауур кючсундо. Нартюх бюртюклеча, кѳз жашлары саз бети бла энишге тѳнгередиле.

-Жилияма. Ма ѳтмек... Ма балтуз да. Ал. - Боря къолун артмагъына сукъду.

Гитче оруслу къызчыкъ бла гитче къалмукълу жашчыкъ эл таба кетдиле. Энди Боря жалан кесини анасы къайгъылы тюйюл эди.

Мен аны бек суйдюм. Биз экибиз «къызыл мюйюшде» олтуруп, кѳп сѳлешебиз. Тынгылашып да кѳп турабыз. Мен а, шуѳхум юйюне

кетгенден сора: “Къаллай адам болур бу жашчыкъ ёсгенден сора? Художникми, артистми, алимми, инженерми, врачмы, устазмы, машинистми, зоотехникми, агрономму? Ким боллукъ болур ол? - деген сагъышланы башымдан къыстаялмай, кёп олтуруучем. Нек эсе да, аны айтхылы адам боллугъуна ийнаныучем. Сора: “Мени шуёхчугъум ким болса да, ол адамлагъа къууанчлыкъны келтиргенлей турур. Ол къызыу жюрекли, огурулу, жигит, кертичи адам болур» деп къууаныучем.

XVI

Биз барыбыз да бирден сакълагъан кюн - хорламны Кюню жетди. Ол кюн адамла бир-бирлерин къучакълап, уппа эте эдиле. Къууанчлы жырланы, тепсеулени айтмай къой! Ол кюн, тап, бизни станциябызны юсю бла ётген поездлени тауушлары да тохтамай эдиле, аланы тауушлары да адамланы къууанчлы аязларына къошулуп, бир деменгили жырны эжиуюча, къууатлы эшитиле эди.

Ма ол къууанчыбызгъа бушуу да къошулады. Урушда жашлары ёлген къарт кишиле бла къарт къатынла, баш иелери жоулгъан, не белгисиз тас болгъан тиширыула, аталарындан къагъыт сакълай къалгъан сабийле - ала барысы да кёп жылладан бери сакълагъан тёзюмлерин тауусуп, ачы жилий эдиле.

Мен кесими тыяргъа кюрешдим. Таукел этип да кёрдюм. Болалмадым. Кёз жашларым кеслери алларына тёгюлюп бара эдиле.

-Жиляма! -Боря мени жапсарыргъа кюреше эди. Къолуму жумушакъ сылай, кёзюме таукел къараргъа кюрешди. Алай жашчыкъны кесини кёзлери да жауун тюбюнде къалгъан баллилеча болгъан эдиле.

Болсада, ол менича жилимады. Боряны мен кесими бек татлы шуёхума санайма. Бир-бирде уа жыл санларыбыз жукъгъа да тергелмей, ол мени кесим бла теппе-тенг кёрюнеди.

Боря назик бармакъчыкълары бла мени бетимдеги жилимукъланы сюртдю да, акырын шыбырдады:

-Жиляма!

-Боря, Боря... – Мен андан ары жукъ айталмай кючсюнеме.

-Не? - Жашчыкъ манга къысылады.

-Мен агамы бир заманда да кёрлюк туйюлме.

Мен солуууму алалмай къалама. Умбашларым къалтырайдыла. 1942 жылны жаз башы эсима тюшеди. Кёзлерими туман этген жилимукъланы чарсында анама келген ачы къагъытны кёреме. Анда: “Сени эринг жигитча...” деген сёзле жазылып эдиле.

Боря мени чачымы жумушакъ сылады. Аны къолчугъу манга бир жумушакъ кёрюнеди. Сабий заманымда мени анам тюз ма алай сылаучу эди! Атам а... Угъай, хайт дерге керекме...

Мени бойнума бир жылы тамычы тамады. Ол Боряны кёз жашы болгъанын билеме. Анга бир зат да сормайма.

Кеси уа былай айтады:

-Мен да агамы не хазна кёрейим энди...

-Кёрлюксе, кёрмей къаллыкъ туйюлсе, - деп, кесими къайгымы унутуп, анга билек болургъа кюрешеме.

-Эндиге дери келмеген...

-Уруш бюгюн бошалгъанды.

Боря кючсунеди.

XVII

Солу кюн анам бла мен картоф саллыкъ жерибизни къазаргъа бардыкъ. Жерибиз элден узакъ туйюл эди.

Юйренмегеннге туйюл эсе, иш бек акъырын барады. Бек къыйыны биринчи кюн эди. Анам да тынгылайды, мен да тынгылайма. Къзабыз.

Анамы бели терк талчыгдады. Ёрге сюелип, аркъасын тюзетип, ауругъанын селейтирге кюрешеди. Алай аны аркъасы къатып къалгъан кирик, бой салмайды. Сора, суу къылыч кирик, эншге бюгюлгенлей, кёпге дери турады...

Ол кюн биз азыкъгъа олтурур заманда да ишни къояргъа кёзюбюз къыймай ишлей эдик. Артдан артха жарауубуз ачылып, ишге иги къызгъанбыз.

-Энтда да бирер тизгин къазайыкъ да, тюш азыкъгъа олтурурбуз, - деди анам.

Ол тизгинни къазып бошагъаныбызлай, мен айтдым:

-Анам, кел, энтда бирер тизгин къазайыкъ.

Бир заманда эл табадан эгешчигим чабып келгенин эследим. Ол къолларын булгъай, не эсе да бир затла айта эди. Не айтханы уа эшитилмейди.

-Аха, Боря... -дегенин эштеме. Жюрегим суууду. Ол сууукъ аякъларыма да жетди. Жугарымы жерге чанчып, эгешчигими аллына чабама.

-Анам, Аллах урду бизни! - деп тёгюлдю эгешчигим.

-Не болгъанды?

-Боря поездни тюбуне...

Кюнюм кечеге айланып къалгъанча болду. Чабалгъаным къадар кесими станциягъа атдым. Алай мен чабып баргъаным къадар жер да созулуп баргъанча, мен жеримден тепмей тургъанча кёрюнеме. Элни къыйырына жетдим. Адамла жыйылып тура эдиле. Тиширыула, сабийле да. Не болуп къалды? Мен чабып баргъанымлай, бир танымагъан къарт къатыннга тюбеп, сорама:

- Кергимиди?

- Не зат? – Тиширыу, тели адамгъача, сейирсинип къарайды. Аны жауабын сакъламай, андан ары чабама.

Темир жолну къатында тиширыула жилай тура эдиле. Аланы айтханларын ангылагъанча болама. Алай сагъыш этерге заман тапмай, бир къауум адамны бир жанына тюртюп, ортагъа киреме. Кёзлерим къарангы этедиле...

- Не къыйынлыкъ эди бу? – Феня тёгюп-тёгюп жилайды.

Мен больницагъа чабып киреме.

- Не болду Боря? – Санитарка кызчыкь башы бла палаталадан бирин кѣргюзтдю. Мен эшикни кючден ачдым. Отоуда акъ халатлы адамла сюеледиле...

XVIII

- Къайдады Боря? – Мен бир кѣзлюкю врач таба атладым.

- Сен кимсе? – деп сорду врач.

- Мен... Мен... Менми?

- Къарындашымьса? – деп сѣз кюшду врач.

- Хау.

- Алай эсе сен ишни тюзюн билирге керексе: жашчыкьны халы осалды. Ышаныу жокьду. Къаны кѣп кетгенди.

- Къайдады ол?

- Кел, - доктор манга акъ халат берди да, къайры эсе да биргесине элтди.

Мени Борям къыйыр палаталаны биринде жатып эди. Кѣзлери жумулуп тура эдиле. Бети сют киби, агъаргъанды: акъ жабыудан башха туююлду. Эринлери аз-аз кымылдайдыла.

Мен олсагъатдан бир тюрлю къарыусузлукъ сынап, тентиредим. Врач умбашымдан тутду.

- Анам! Аначыгъым... Мени... - Боря андан сора жукъ айталмай къалды.

Мен мыллыгьмы аны таба атдым. Врач жибермеди.

- Атам... Атачыгъым, кел бери...

Анга тѣзерге амал жокь эди.

- Бадма, къайдаса?

- Мен мындама, - дедим, алгъа ийилдим. Аны кирпичлери аз кѣтюрюлдоле. Къууанчыкьны отун жибере уруучу кѣзле мутхуз болуп бара эдиле. Ол бир такъыйкъа тынгылап турду. Сора солууу айланмай башлады.

- Сенмисе, Бадма?

- Менме, Боря. - Ол мени танып, ышарыргъа кюрешди, алай болалмады.

- Бадма, мени пальтонум къайдады?

Мен врачха къарадым.

- Берирге жарарыкь туююлду, - деп шыбырдады врач.

- Мени пальтонуму беригиз, - деп къатлады Боря.

-Неге керекди санга пальто - деп сорду врач.

-Анда... Хуржунумда...

Ол кѣзлерин жумду. Тишлерин кыж-кыж этдирди. Къан тамырлары кѣпдоле. Битеу санлары къалтырадыла.

Врач къатында санитар кызгъа шыбырдап, не эсе да айтды. Къызчыкьды да, олсагъатдан къайтды. Ол бир жашил польто келтирип келди. Аны сагел этеклери къаннга боялып эдиле.

Боря кѣзлерин ачып, кесини пальтосун таныды.

-Бери беригиз, - деди ол эштилик-эшилмес.

-Жарарыкъ туйюлдо, - деди врач. - Хуржунунда неси барды?

-Бадма... Хуржунумда къагъытла... Атам келген заманда анга берирсе... - Ол башын жастыкъгъа атды. Алай солууу бир кесек игиге айланганча болду. .

-Борячыгъым, къалайлыкъ бла болдунг былай?...- дедим да, аны ундуругъуну аллында тобукъларыма чекдюм.

Боря ёрге къарады. Ол эринлерин тауушун чыгъармай къымылдатды. Алай мен ангыладым:

-Къызчыкъ поезд тюбюнде эди... Поезд тебиреди... Мен аны... Ой анам... - Боря ачы къычырыкъ этди, эси азды.

Мен башымы кетюрдюм. Палатаны эшик аллында аны анасы Шарка сюелип тура эди.

XIX

Боря, Боря, Борис...

Алай къалай бла болуп къалдынг сен? Къалай... Бу кюнледе мен аны юсюнден сагъыш этгенлей айланама. Орамда барсам, туурагъа къарасам да, бусагъат юйню артындан Боря чабып чыгъарыкъ сунама. «Къызыл мюйюшде» ишлей, терезе тюбюнде сабийлени дауурларын эшитсем да - Боря дейме. Бусагъат ол къайын таягъын да алып, бери кирликди деп турама. Ансыз манга кюн да, хауа да жетишмегенча боладыла.

Боряны пальто хуржунундагъы суратланы манга сестра келтирип берди. Жашчыкъны осуятын ол эшитген эди. Аманатны толтурмай къоялмагъанды. Къагъытла, тёрт бюкленип, газетге чёргелип эдиле. Къатыракъ кёксюл къагъытчыкъла, юч бет. Эшта, эртде бюкленнгенден болур эдиле, бюкленнген жерлеринден ашалып, тауусулгъан эдиле.

Мен аланы бир бири ызларындан тизип, стол юсюне салдым. Ол кёксюл бетледе суратчыкъла ишленип тура эдиле. Аланы Боря ишленди.

Биринчи сурат. Ёзен. Гюлханийле. Туурадан уллу къызыл кюн кетюрюлюп келеди. Кёкде уа къуш къанат керип сююледди.

Туугъан къалмукълу ёзен! Аны юсюнден мен жашчыкъгъа кёп кере айтхан эдим. Алай ол хапарла аны жүрегине алай терен сингиучюлерин ким биллик эди! Кесими уа къолумдан буштукъ кетмей тургъанлай, туугъан ёзенлени суратларын ишлерге бир кере да акъылыма келмегенди.

Бир суратда солдат кёрюнеди. Жашчыкъ аны аллына чабып барады. Арлакъда бир бийик мекям, - аны башында къызыл байракъ жел этеди.

Къалай ийнанып сакълай эди ол атасыны келирин! Аз жашачугъуну ахыр такъыйкъаларына дери сакълагъанлай турду!

Ючюнчю суратда: бир уллубаш адам, эки аягъын да кенгнге салып, сурат ишлей турады. Аны къолунда кистъ, бояула да бардыла. Къатында жашчыкъ. Аны къолунда да буштукъла.

Боря, Боря, Борис!

Керти окъуна, сен художник болургъа термиле кёреем!

Ма ол юч суратчыкны хапарлары алайды. Мен аланы сакълагъанлы онжети жыл болады.

Бир-бирде мен аланы къабыргъагъа тагъып къояйым деп да болама. Алай къоркъгъан этеме. Кюннге кюйюп, суратла онгуп къалырла деп.

Ол, ёле туруп, былай айтхан эди:

-Къызчыкъ поезд тюбюнде эди... Поезд тебиреди... Мен аны...

Ала Боряны ахыр сёзлери эдиле.

Сары чачлы, кёк кёзлю къызчыкъ, ким биледи, энди институтну да тауусхан болур. Не адам болгъан болур ол къызчыкъ? Инженерми, врачмы, устазмы, жырчымы? Иш анда да туююлдо.

Мен тилерик: бу хапарны окъуп, ол, ол къызчыкъ, аны жашауун сакълагъан гитче къалмукълу жашчыкны, адамлагъа битеу болгъанын - жырын, тепсеулерин жүрегин эм жарыкъ умутларын берип кетген къалмукълу жашчыкны эсге тюшюре турса эди деп, олду.

Боря Горяев Чёрнореченская станцияда юч къайын терекни тюбюнде асыралгъанды.

Санга, мени багъалы окъуучум, ол станциягъа иш барыргъа тюшсе, ол къайынланы къатларына барып, мени да, сени да шуёхубузну къабырына гюл къысымла салмай кетме.

Ол жашчыкъ гюллени бек суююучю эди.

*Гуртуланы Салих
бла Тёппеланы Алим
кёчюргендиле.*

ШАУАЛАНЫ Хасан

ЖАЗЫУЧУНУ КИТАБЫ

ПОВЕСТЬ

I

Тюз хапар керекди адамгъа, - 1982 жылны май айыны жетинчи кечесиди.

Сагъат онекиге ишлегенди. Алыкъа жукълар къайгъыгъа уа кирмегенме, - энди жазыллыкъ чыгъармамы сагъышы башымы алып, жашаусуз этген чакъ;

андан къачып къутулур онг жокъ. Акъылыма келгенни олсагъат къагъытха тюшюрюп къоймасам, болжал эрттенликге бир къалса сау кёрейим, акъылынга келген оюм кече къарангысына жутуллукъду. Не бек кюрешсенг да артда аны эсинге тюшюралмайса; драматургну жашаусуз этген затладан бириди ол, - эринчеклик... Тёшегъа этгенингден тутуп, ёрге тургъа къоймайды.

Бир заманда телефон зынгырдады да сагъышларым чач-тук болдула. Аны чолпусун, жунчугъаным таныла алдым сол къолума, сора онг къолума бердим «аманатлыгъын».

– Замансыз заманда не тынгысыз этерге къалдынг адамланы? – дедим, сёлешгенни ким болгъанын ангылап.

– Хо да, тынгысыз болуб а, кьой сюрююнгге жанлымы чапханды?

– Санга уа сёз айтып онгму барды... кече белинде менден излегенинг неди?

– Излесем а башым бла этерсе. Ачах улу Хажибийни жангы китабы къолума тюшгенди да, аны окъуп бошагъынчы кёзюме жукъу кирмегенди. Тюз бусагъатда къутулдум.

– Да санга аллай бир кыйынлыкъ сынатхан китапны хапарын башынгамы ураса?

– Хамзат, Хажибий шуёхубуз залим китап жазгъанды. Аны чыгъармалары не заманда да кеслерине эс бурдуруучудула. Бу жол а театрыбызны юсюнден сермегенди антсыз. Кёплени дыгъылларына къатылгъанды.

– Ол айтханынг?

– Театрны жашауун алай суратлагъанды, тейри, аны баш режиссёру сунарса Ачах улу. Тюзюн айтайым, эртте азап жолоучулукъдан къайытып, туугъан жерими чегинден атлагъан сагъатымда жюрегими тепгенин эшитгеним жангыдан эсиме тюшгенча болдум; элимде ёз юйюмю тапмай, оюлгъан хунала бла ушакъ этген сагъатым да кёз аллыма келип къалды. Ачах улу театрны юсю бла малкъар халкъны келе келген жолун, бюгю-

нюн да суратлайды. Сарынны унутдургъан кюй да барды анда, ташдан ишленген жюрекни окъуна эритирча. Ийнанамыса, чыгъарманы ол жерлерине жетгенимде, ичимден чыккыган хауа арауан болуп, къалын эринлерими кюйдюргенди; кюн чексиз кыздырып, кюл болгъан кырдыкча, ууалгъанды жюрегим.

– Шекспирни трагедияларына ушайды деп кьойсанг а, - дедим шуё-хуму жюрексиннгенин бир кесек шош этер акьылда.

– Хамзат, бош къакъды-сокъду этесе. Жазыучуну жангы китабыны литература жигитлеринде биз таныгъан, - биргебизге ишлеген адамла бардыла. Китапны окъусанг аланы кимле болгъанларын сормай ангыларкъьса. Биз – экибиз, этерик иш – китапда суратланган халны сахнада тюз болушунлай кёргюзтюрге керекбиз. Китапны мычымай кьолгъа ал, андан сора бир оюмгъа келлигизге шексизме: сен – драматург, мен – режиссёр.

«Артда кюе-бише айланмаз ючюн, бюгюн жашауунга сакъ болургъа керексе».

Биз таныгъанлы, литература, театр жашауну орта чыхырында бола келген Ачах улу китабын ол сёзле бла башлап, кимни да сагъайтады. Бек улуу ниет кюч – битеу эсгериулерин, чачмай-тёкмей, акьылында сакълаганындады. Адамладан алгъан къагъытларыны хар бири – бир энчи инсанны жашау сураты. Театрны отун тиргизгенле – халкъгъа туурада, Ачах улу кеси уа ауанада – театрны сахна жабыуну артында. Ачы сёзлери кимни да жашаудан тюнгюлтгенле уа кеслерин алгъа атаргъа кю-решедиле не заманда да. Театрны тутуругъу бола келеген Наурузну уруш да бюгалмагъанды, аман адамла уа аны окъуна тозуратхандыла. Науруз кыйын саусуз заманында гюняхсыз солууу тенгни, жууукъну тынгысыз эте тургъанда да, аны кетерине ашыккыганла, ингир болуп, ай кёлден къарагъанына къууанганча, театргъа жыйылгъан халкъ аланы оюнларына толкъун къарс къагъып тюбегенча, къууанып суюеле эди Сырмахан нёгерлеринден кенгирекде, Наурузда уа жырны къанаты юзюлюрге боллугъу бекден-бек сезиле эди.

– Народный кетсе да, аны аягъы басхан жерден жюрек жылыуу ургъанлай турлукъду манга, – деп шыбырдады Сырмахан аны къатында мудах суюелген Владимир Ахматовичге – театрны директоруна, – театрыбызны оюлмазлыкъ мурдор ташыды народный. Биз Наурузну аты унутулмаз ючюн къарлы аулакылада гюлле чакъдырыргъа, эски да, жангы да жырланы макъамлары халкъны кёлон таматаны ауазы жарытханча жарытып турурча этерге керекбиз. Искусствону адамларыны кьолларындан келмезлик не барды?! Оюнларыбызгъа керти жашауну болумунлай кёргюзтсек, ол Наурузну аты театрда ёмюрден ахыргъа жашап турлукъ кюч боллукъду.

– Аланла, была сау адамгъа не къабыр къазып кюрешедиле? – деди Зурият – сыйлы актриса, – Науруз герман огъундан сау къутулгъан кишиди, бу ауруудан да къутулур, Аллах айтса.

«Сёзлерингде кьонгуроу зынгырдагыны сабий ауазыча эшитиледи, ол тазады, гюняхсызды. Алай кёзлерингде уа хыйлалыккыны сураты, аладан элия атылыргга хазырча кёрюнеди кимге да, – деди директор Га-жаланы Владимир, кеси, Сырмахан таба кьарамай, акъылында. – Ненча кере келгенсе манга Наурузну – кьарт тонгузну, ишден кыыста, ол сахнада не айтханын, кьалгыанын билмейди, халккыны аллында бетибизни жояды», – дегенни айтып. Бюгюн а сылтаусуз юрген ит кибик юресе».

– Владимир Ахматович, жулдузну кёз кысханын кёргенмисе? – деп сорду Сырмахан Гажа улуна, кёпчюген эринлерин аны кьурта кьулаклярына тиреп.

– Не затла жаркьмалайса, ачыкь айт акъылында болгьанны.

Директор толу ангылай эди – жашауда не да Сырмаханга тап тюшсюн ансы, театр тюп болуп окьуна кьалсын, – жабып кьойсунла, миллет культура, миллет сезим ёчюлсюнле, – ол затланы Сырмахан кьара шайына да санамайды.

– Народный бизге кёз кысханча кёрюндю манга, аны ючюн айтдым ол оюмну, – деди Сырмахан, аз жётел этип, тамагын ариулай, базыкь хырха ауазын кючден чыгьара. – Мен хыйла сёз айтмайма, театрыбызны жулдузу ёчюле баргьанына жарсыйма.

– Терсликни кесине алыргга ким сыйген сунаса, – деди директор, – Наурузну ахыр жолгга атланыргга сени кибикле ашыкьдырдыла. – Ол кеси сёзлерин кеси кючден-бутдан кьулаггы уа эшик таба сагьайды.

– Мени бош терслейсе. «... Ашыкьма, сени аллымда аякь бюкдюрмесем, мен да адам тьойюлме. Кёремисе аны сен?!» – деди Сырмахан кеси акъылында. Ол директор кёзю кьарагьан тиширыуну аллында тобукьланыргга хазыр болуп тургьанын ангылагьан кызыды. Тюзю – Сырмахан, адамланы тили бла сынсытханлыкьгга, эр киши эс бурмазлыкь «кьыз» тьойюлдю. Агьачыны ишленнгенине, бет сыфатына да танымагьан эр киши чурум табарыкь тьойюлдю. «Кёзлерингде тау шауданны саркьгыанын эследим, тюз биринчи кёргенлей окьуна», – дерикди не хайт деген эркиши да.

Ол багьасын да ангылайды Сырмахан. Танымагьан адамыны кьатында кьубулуп тебиресе, сахнада кимни эсе да сыфатын кьуаргга кёл салгьан сунарса. Башын кётюрмей, кьарамын аякь бурунларына тиреп сюелир, «жунчугьаны» таныла. Теренден терк-терк солуп, кёкорегин алгга этип, аны хар заманда махтандыргьан ёшонлерин бютюнда уллула кёргюзтюрге кюрешир.

Театрда ишлерча окьууу жокь эди муну; башханы кьой, кесине берилген гитче рольчукну жигитини сёзлерин кьагьытха тюшюрюрге окьуна кьолундан келмегенди. Театрны режиссёруна бла анда эрттеден ишлеген адамлагга жаны кьурман болсун. Мухарбий бла Тана улу да – халкь поэтге, халкь жазычугга саналгьанла Сырмаханны ариулугьуна жан атыпмы, огьесе Уллу юйде ишлеген жууугьуна кокаланыпмы, ким билсин, байрым аланы кёмсюн, жаш артистге жакь басардан кьалмагьандыла. Ала театрны кьууанчын, жарсыуун да ёз боюнунда жюрютген Адырайны да кьолгга алгьандыла. Тейри, бара баргьан дунияда Адырай

Сырмаханны кьолгъа этерге боллукъду, ол эки народныйге эришип кюреширик эсе да алайды.

Науруз, бир жол Сырмаханнга, жыйылыуда ауузун тыя билмеген таулу тиширыугъа, ата юйюню терезеси кюн нюрюнден ишленген сунган адамгъа, къатыракъмытда сѐлешди.

– Сизни кибиклени хаталарындан, палахладан къутулуп, тынчлыкъ жашаугъа абызырап жарашхан биз харипле, – деди Сырмахан, Науруз таба бурулуп да къарамай.

Кѐзлери жана тургъанлай, басдыракъланганча болду Науруз. Бир кесекден ѳрге ауур кѐтюрюлдю. Сора, кишиден эркинлик ала да турмай, сабыр айтды:

– Дунияда нени да ахыры болады, къартлыкъ жетер, ѳлѳм заманында жол тапмаса да. Тѳрени бузарбыз да, озуп кетген затха кимден да бек жарсырбыз, бетибиз саргъалып, чархыбыз тынгысызлыкъны тузагъына тюшюп. Жаш адам фахмусуз да, бетсиз да болса уа, жюреке мудахлыкъны жаратады. Ол заманда сыбызгынгы не жарыкъ сокъсанг да, кишини тепсеталлыкъ тюйюлсе.

– Сени акъылынг, сѐзюнг жашауну кѐз туурабызда тутаргъа болушады, тамата, – деди Владимир Ахматович, олтургъан шинтигинден кесин аз ѳрге айыра. – Къайгъы чарсы окъуна бийлеялмайды бизни сени къатынгда. Жылыусуз сѐзлери къан бузгъан адамланы айтханларына эс бурмай къояйыкъ.

– Эки бетлилик иги тюйюлдю, – деди Сырмахан, Науруз бла Владимир Ахматович айтханланы «аякъ тюпге» малтап. – «Хычыуун ышаргъанынг къууанч келтиреди манга. Сѐзюнг чий алтыннга тенг. Сени кѐзлерингде кесими кѐре жашарыкъма мен», – дегенди манга биреу кѐп болмай. Энди уа мен аны ролонда артталлыда башха адамны кѐреме. «Баргъан сууда сагъыш жокъ», – дегенлери кертиди.

– «Тилде сюек жокъ», – деп да айтадыла таулула, – деди Науруз, сол кѳлуу бла шинтик къулагъына жабышып, кесин олтурургъа хазырлай. – Адамгъа заянынг жетмегенден игиси жокъду.

Алайда адамла не Наурузну, не Владимир Ахматовични бек артда айтхан сѐзлерин эшитмедиле, барысы да Сырмахан айтханланы тузакъларына тюшюп тохтадыла. Сюймеклигин анга алай чомарт ангылатхан ким болур экен? Тейри, Науруз а тюйюлдю, заманында тиширыуланы ийнакълаудан эрикмеген эсе да, бюгон ол затха кирлик тюйюлдю. Бирге ишлегенликге, Сырмахандан жол ташлай айланган Владимир Ахматович да базынырыкъ тюйюлдю ол ишге. Сора кимди да муну жюрегинде сюймекликни отун жандырыргъа кюрешген? Аланы сагъышларын Сырмахан бузду:

«Мен бир бек сюйген ауазымы эшитдим эрттенликде кюн таякъла бла бирге, – ол сени ауазынг эди, ѳмюрден-ахыргъа биргеме жашарыкъ ауаз...»

– Ол сѐзлени уа ким кимге айтхан сунасыз? – деди Сырмахан.

– Тейри, мында санга аллай сѐзле айтырыкъ адам хазна болсун, – деди театры директору, къоркъа-къоркъа, олтургъан жеринден тепмей, кѐзлерин къысха-къысха къагъа. Ол алай айтханында, бир ауурлукъ юсюнден кетгенча бола.

Сырмахан жууапха хазырлады кесин. Алай жыйылыуу ишин жюрютген Адырай андан ары кишиге сёз бермеди. «Бюгюн бери нек жыйылгъаныбызны унуттурду Сырмахан, – деди ахырында. – Терслик тёзюмнү хорласа жашау ачыуун эсинге тюшюрюр. Аллайланы сыфатларын да къуаргъа керекбиз сахнада, ачыуларын башларына сыйындыралмагъан адамлагъа ол да дерсди. Искусствону адамы кесини башхаладан энчилигин ангыларгъа борчлуду. Сырмаханнга сюймекликни поэзияны кючю бла ангылатхан адам а бек фахмулу инсанды, мени ангылаум бла. Сырмахан насыплады – аллай сёзлени жаратылыуларына себеп болгъан. Ма чынтты искусство десенг! Сахна оюнубузда аллай сёзле кёбюрек эшитилселе аяз желледе хауа айланнганын сезер ким да. Ол заманда къара булутла думп болурла кёкден. Жарсыуу жыры да керекди сахнагъа, боракъаны ауазы, желлени улугъанлары да – жашауу кёп тюрлю илишанлары.

Бюгюн бери жыйылгъаныбызны бир магъанасыды ол да. Драматургну ишини бетин чыгъарлыкъ бизбиз. Театрды пьесагъа жан салгъан. Хамзатны жангы чыгъармасында жагъаларын талай-жалай баргъан черекни, жүрек къыйынлыкъны чачхан къууанчны, таудан келеген ырхыны желин, саякълыкълыкълыны ишин этген бетсизлени сыфатларын да кёребиз – ала бек залим суратланнгандыла; анда директорну театрны ишинден, суратлау сёзну магъанасындан уллу хапары болмагъанлыкъгъа, къызланы жылыуларын излегенин тышындагъыла да биледиле биз угъай. Хыйла сёз айтмайма, тюзю уа былайды: «Не къыйын кюнюнде да сенден аямам жанымы. Ол сёзюме табылмасам, къыйын ауруп ёлгеннге сана мени. Кюннге къол кётюргенден башха тюйюлдю сени кибик мелекге къол кётюрмеклик...»

Ким айталлыкъды Хамзат фахмусуз адамды деп...

II

Бу китап, эртте, кеч болса да, жазылыргъа керек эди. Ачак улу санды этген сунмасын киши, бу китапны къолуна алгъан инсан олсагъат окъуп башларыгъына ийнанама. Мен окъуна сейир этмейме ол ишге; ким да таныгъан адамыны жашауун игирек билирге сюеди. Сырмаханны бла аны шүёхларыны юслеринден жазып тебирегенимде, къаламым бла къара булутланы жыргъанча къууандым, жауурунларымы керип, тау тёппесине олсагъатда ёрлегенча, солуууму теренден ала. Тау ауузланы къызартхан тангнга да ол заманда тюбегенча болдум. Да, ойнагъанмы этесиз, мен Сырмаханны ачы сёзюн эшитгеним сайын, тилим артха тартылгъанча болуп, жукъ айталмай, аз сюелмегенме жеримден тепмей, къапханнга тюшген жаныууарча, кеси акъылымда жан-жанымы талай. Бюгюн а, хар ишни халкъгъа туура этерге къолумдан келгенин ангылап, тейри къылычны тюбюнде ат чапдыргъан сунама кесими. Ол обур тиширыуу жүрегинде адамлыкъ кесине жер тапмазлыгъы бютюнда бек базындыргъанды мени жангы повесть жаргаргъа. Тереклени жалан этген кюзге да, жаз башыны биринчи гюлюню

– жанкѳозну чакъгъанына да кѳп кере тюбедим, кечени танг жарыгъыча, агъартхан сѳймекликни да сынадым; кѳууанчланы бюкген жылланы кючлерин да кѳрдюм, алай Сырмахан бла аны нѳгерлери халкъ арасында бола келгенликге адамлагъа жалгъашалмагъанлары, (харамлыкълары хорлап) мени бек сейирге кълдырады. Алагъа тюбегеним сайын кюз чарсы табийгъатны тюрлендиргенча, тюрленмей кълмайма. Литература жашаудан ангылаулары чубур адамла айтыргъа болурла: Ачах улуну бу китабы суратлау чыгъарма тѳйюлдю – документледен кѳуралгъанды – эригиулю затха ушайды деп. Повестьни окъугъан эсли адам ол оюмдан кенге боллугъу кѳууандырады мени. Эсгериуле китабы окъуна сунунла, автор искусствону ѳмюрлюк жетишимлерине жолну артистледен, аланы оюнларына кълараргъа келгенледен излейди, кеси уа ташада-ауанада кълады деп окъуна айтсынла.

Угъай, повестьни лирика жигити литература, театр жашауну ара чыхырында келгенлей тургъанын ангыларыкъла кѳпдюле. Сырмахан жыйылыуда ачыуундан адеп-кълылык деген затны чотха алмай сѳлешгенликге, Владимир Ахматовичге кишен салгъанын а кеси кимден да иги ангылайды.

Адамны эсгериулерини хар бири бир энчи инсанны жашаууну суратларыдыла; адам улуну келе келеген жолу уа ызындан кълйгъылы жел сюргеннге ушайды. Кѳгюрчюнле жауун сууда жууунганларына кълрап зауукълук алыргъа окъуна заман тапмайбыз бирде...

– Санга тюбегеним сайын, кюн нюрюн эрттенликге жайгъанча, хычыуунлукъ сынайма, – деди Тана улу бир жол театргъа келип, Сырмаханни кълчакълап, жаягъын жаягъына кълсып, кѳзлери, эринлери да бирча ышара, кълзны кълтында алашалыгъын билдирмезге кюрешип, ауурлугъун аякъ бурунларына жюклей.

– Ол сѳзлени кертиликлерине ийнанмай эсем да, халкъ жазыучудан аллай затны эшитмеклик хычыуунду манга, – деди Сырмахан, кѳкюрегин Тана улуну кѳкюрегинден айыра.

– Сѳймекликни бетин тырнаргъа бош базынаса, – деди Тана улу, Сырмахан бла эртден шуѳхлукъ жюрютген тиширыуу бла сѳлешгенча сѳлеше. – Сѳймеклигибиз кюнлени биринде кѳк кенглигин жилтиннге алдырыр.

– Эй маржа, ол «жюрек сѳзюнгю» адамланы кълтларында айт да, мени деберими кѳгюр, – деди Сырмахан жазыучуну керексиз кокаланнганын кѳзюне тута. – Алай мени жарсытхан бир зат барды: бизге кюз арты киршилени заманында тюберге нек тюше болур?

– Кюз артында агъач, таш да кюмюш бет аладыла да, андан.

– Жарсыу болуп кирирге кюрешесе жюрекке, – деди Сырмахан бу жол Тана улуну, сора аямай кюдю. – Кѳресе да, хайт десек, сѳймекликни жырлаталлыкълбыз. Аны юсюнден бир иги пьеса жаз, анда баш рольладан бирин ойнаргъа сѳз береме.

– Насыбым тутса, ол ишни да этерме. Сууукъ кечеледе жукълусузма, суху боранны тауушуна тынглай атдырама тангъымы... Санга тюбергим эсеме тюшген сагъатда уа эрттенликде кюн тиеригине ийнанам.

– Акбылында болганны кыгытха тюшюрсенг, пьесанг хаппа-хазырды, – деди Сырмахан, жазыучуну бу жолгъу сёзюн да чамгъа буруп, – эрттенликде кюн тиерине ийнанган сен болмаса адам кёрмегенме.

– Уллу ишни алай сансыз этерге жарамайды, – деди Тана улу.

– Билеме пьеса жазган тынч болмаганын, аны алайлыгын ол бери келе турган кимден да иги ангылай болур, – деп, Сырмахан Владимир Ахматович бла бирге театры туюп этажындан ёрге кётюрюле келген драматургну кёргозтдо. Тана улу, ала таба бурулду да:

– Ким не да айтсын, кызыны кёзлеринде соймекликни жулдузу жанмаса, бушуу кыйынлыкны кезиунде окьуна, суратлау чыгъарма жерин табарык туюлдо, – деди, – Тана улу ол сёзлени Хамзат бла Владимир Ахматович эшитгинчи айтханына кьууанып.

– Атам ёлмесин, керти соймекликни азабын сынаганса, – деди Сырмахан Тана улуна. – Театрда ишлеген кызыларыбызгъа оюнла кёргозте турганындан да хапарым барды.

Ол заманда жазыучуну уллу бурунуну сыртына тер кыакды, кыалын эринлерине аякь бюкдюргенлей турду ол келгенле аланы кыатларында тохтагынчы.

– Соймекликни кючу тенгизни теренлигин унутдурады, – деди Сырмахан, Владимир Ахматовичге бла Хамзатха эшитдирип.

– Тюз айтаса Сырмахан, – деди драматург, – кенг ёзенде от ышыргъан кызыулукьну кезиунде жангыз шауданны кьуругъанына кырагъандан башха туюлдо соймеклик жерин тапмаган чакьда сынаган кыйынлыкын. – Соймекликсиз жашау кыанатсыз кыанатлыгъа ушайды. Насып кьадарданды деп турганлыкьгъа, ол жюрекlege ышаныулукь, жапсарыулукь бермейди.

– Сахнагъа аллай суратлау сыфатла, сёзле керекдиле, – дейди Владимир Ахматович, Тана улуна бла Хамзатха кезиу кыарай, аллай затны чыгъармачылыкь иш бла кюрешгенледен кем билмегенин ангылата. – Азладанмы эшитгенди ол директорну театры ишинден хапары жокьду, партия кьуулукьну жюрютген адамны бери обком жибергенди. Аллай адам а кыайры барса да, коммунист болганын сезип, боюнуна салынган борчну айыпсыз толтурлукьду. Кимге да кеси болумун ангыламакылыкь игиди деп жаншагъанланы сёзлерин кьулагъына алмайды. «Сиз айтханнга бой салыр амалым жокьду», – деп кыойганды аллайлагъа, ахырында обком аны жанына боллугъун ангылап.

Жанибек суу башына баргъандан башха туюлдо адам билмеген, ангыламаган ишинде тохтамакылыкь. Кыачан эсе да бирде Атасы тутулган эгенди, кеси уа партия школну бошагъанды, обком берген дерсен суусабын кыандыргъанды деген оюмла кёплеге жарык жол ача келгендиле, футболчуну аягъы профессорну башындан кёп да багъалы кёрюннген кыралда. Театрда уа директоргъа не жетеди? – артистлени оюнларына хакьсыз кырагъанына кьууансын, спектакльлени ахырына дери шинти-

гинден кьопмай туругъа тѣзюмю жетерик эсе. Алай Владимир Ахматович атын иги бла айтдырыр ючюн а кѣкде учхан жулдузну ызындан кьууаргъа базынырыкъды.

Артдан-артха Сырмахан директорну кабинетинден чыкъмай тебиреди. Режиссѣр да алай хычыуун адам тьойюлдо, тѣзюмюню бучхагъы да бошланьыр бир кюн бир. Сора халкъ бедешлиги болур театр. Солтанмурат да жюзеди бусагъатда ары-бери, Сырмаханнга чамланып; аны сылтауу да барды: къартлыгъына бой салмай, тиширыулары жашыракъларына кѣз кьарата келген адам Сырмахандан умутсуз тьойюл эди, аны тьыгъычсыз тиширыугъа санап угъай, ариулугъуна кѣзю кьарап. Ол затха Сырмахан айтычу саякъ жырла кѣллендиргендиле. Театрны фахмулу артистлеринден бири, алай таматаланы ауаналары бола, алларында тѣрт бюклене, алагъа сенден, менден сѣз «ташый» жашагъан Солтанмурат ич сѣзюн айтхынчы, кесине башха «ыстауат» тапхан кьызгъа кьалай тѣзсюн?! Мындан оза эсе, ол, директорну кабинетине кирип: «Кюн сайын сизни бу былхымсыз лахоругъуз суугъа секирлик этгенди мени», – дерикди. – Владимир Ахматович, иймансыз адамса! Мындан озсанг, къарт ананг кьабырынга бауурланып жилирча этерме, тейри».

– «Мени бла ишинг жокъду сени!» деген ауаз эшитилди олсагъатда Солтанмуратны кьулагъына. Ол Сырмаханни ауазы эди.

– «Билеме сен бери манга бир палах сынагайым деп келгенинги. Сен угъай, атам, анам кьабырдан туруп келселе да, айыраллыкъ тьойюлдоле мени бу мѣлекден».

Ол а Владимир Ахматовични ауазы.

Бу тиширыуну юсюнде режиссерну, директорну, Солтанмуратны да акъыллары бир эди – жарыкълыгъын бетсизлиги хорлагъанын да биле тургъанлай, артдан келирин чыртда чотха алмай, аны бла жашырытын жашау этерге. Алай алыкъа Владимир Ахматович болмаса анга ич сѣзюн киши да айтмагъанды. Бир Тана улундан сора. Саякълыкъ не залимлени да кьалтыратхан кюч болгъанын ангыламайдыла алыкъа ала. Диммо да (Нѣгерлери атагъан атыды ол аны – тюзю – Тембо, алай чам атына асыры юйреннгенден, «Диммо» десенг, жанына тиймейди), ортагъа кириу акъылдады, алай аны акъылы башхады – директор жанлы болуп, Сырмаханни сайлагъан жолуна кѣллендириге.

Мухарбий, Сырмахан эгечим болады дегенликге, ол да умутсуз тьойюлдо кьыздан. Анга атап суймеклик жыр жазгъанын а алыкъа кишиге билдирмегенди. Кеси акъылында болгъаны уа: ол неда бу спектакельде суймеклик жыр айтылыргъа керек сагъатда келтирир назмуну ары; режиссѣр бу зат бла байламлы бу поэтни аз излемегенди.

Ма сахна оюн!

Диммону иши бирди: театрны литература бѣлюмюню таматасы болгъан кьадарында, кѣзбау бла, тил бла да ишин кьолундан ычхындырмазгъа керекди. Ким кимни зийнагъа жюрютгени бла не иши барды! Алай, пакъыр, бир затны ангыламайды: аны ишден кьыстарыкъ директор угъай, баш режиссѣрду, олду Диммо сайлагъан пьесалагъа багъа бичерик. Аллах алай кьурасын, пьесаладан ол ангылагъанны сизге береме. Алай директор

бла Сырмахан бир болсала, кишиге оноу жетдирлик туюлду. Диммо аны да англайды. Сёз бла, бетсизлик бла театрда Сырмаханны хорларык жокьду, директор а – обкомну адамы. Аны театр искусстводан ангылау чубур болгъанлыкьгъа кимни къарыны ауруйду. Сырмахан репетициягъа сыйесе барады, сыймесе бармай тебирегени уа кёплени сагъыш этдиреди.

Науруз, бу ишни юсюнден сёзню ачыкь салыргъа кёлленип, директорну кабинетине жол тартды. Иймейди секретары, анда адам болгъанын ангылатып.

Фахмусу да, сыйлы ат жюриютгени да базыныурукь берген Науруз, директорну кабинетине суху ташайды. Анда болгъан хал таматаны ол ишине сокьурандырды. «Сиз таулула ушайсыз да, неди бу бетсизлик?!» – деди Науруз директорну узун билеклери Сырмаханны акь бойнуна чулгъанып, безгекден ауругъан адамны эринлерича, кёгерген эринлери уа аны эринлерине «жабышып» тургъанларын кёрген сагъатында. «Мени жюрегим санга жашау жылыу берсе, – мен насыплыма», – деди Владимир Ахматович Сырмаханнга, отоуда экисинден сора адам болмагъанына толу ийнанып. Алай Сырмахан, тозурагъан чачын артха жыяргъа кюреше, Науруз таба бурулуп: «Ачыуланмаз жерингде ачыуланнганынг бек кюйдюрдю жюрегими, – деди. – Биз искусствону адамларыбыз. Владимир Ахматовични сахнагъа чыгъарыргъа хазырлайма. Хамзатны пьесасыны баш рольларын биз экибиз ойнарыкьбыз, сора Кусиба. Зуриятны бла Барисбийни да кьошар акьылдабыз. Солтанмуратха да табыллыкьды роль. Кесинги тап жюриютсенг, сен да кенгде кьаллыкь туююлсе.

– Театрны оноуу сангамы жетди ахырында?! – деди Науруз, къаны къартыкьгъа сыйынмай. – Энди мен сангадамы аман болгъанма, – театр искусствогъа кёзюнгю мен ачхан ушайма да!

– Кёзлерими керти жашаугъа ачханла хорларыкь болурла, аначыгъым ёлмесин. Сора, Дездемонаны ролюн манга тийишли кёргенлеринде, сен чырмау болгъанынгы унутма. Агъачы келишмейди деп сюелген эдинг ачыгъындан.

– Шекспир ол рольну сени кибиклеге деп жазмагъанды. Айыпды этгенин айтхан, экинчи кере кьайтарама, мени кьыйынымы унутхан – сен адам эт да ашарыкьса.

«Сёзюнг да, кесинг да тонгуз сыфатлысыз», – деди Сырмахан кеси акьылында, бу жол Наурузну кёзюне жютю къарап. – «Арбазында къара парий улугъан кюнню кёрейим... Бир-бирде искусствону бла жашауну араларында кыяма ёр болгъанын ангыламаймыса, сылхыр?..»

«Эй-а таланган, сен таулу тиширыу ушайса да, атанг тенгли кишиге алай эриши сёзлени къалай айтаса? – деген ауаз эшитилди Сырмаханны кьулагъына. Ол аны анасыны – эл устазны ауазына ушатды. – Айтхан сёзлеринги магъаналарын бек алгъа кесинг ангыларгъа сюе эсенг, ол эки деменгиле кюнню – искусствону бла жашауну араларында болуучу кюрешни (ала ахырында «бир акьылгъа» келиучюлерин да унутма) магъанасына игирек тюшюн. Чыгъармачылыкь ишни – суратлау сёзню кьыйматына тюз багъа бичерге юйрен. Башханы кьой, кёп болмай сахнада сен ролюн ойнагъан Маралхан инсанлыкь борчун унутуп кьояды

кѣп жерде, искусствону бла керти жашауну байламлыклары иги кѣрюн-мейди. Аллай затда уа биринчи устазынг Науруз кирик фахмулу сынаулу адамла боллукларын унутма. «Науруз, мен сахнада этген биринчи атлам ол жолну андан ары бардырырга ышаныулук беремиди?» – деп сорган кюнюнгю, ол айтхан кѣллендириу сѣзлени да унутма. . .

Диммодан кенгирек бол; ол кзулукчуланы ауаналарыды, – ол демклик, аллай адам кесине тап тюшген сагатда атасын да сатарыкыды кыра шайга – кырысузуну сахна сыфаты. Санга айтхан кока сѣзлерини жашаулары кысхады – бир-экикюнлюк. Бир-бирле жашау кѣргюзтген жолну агаларындан кыалган энчи мюлкюлери сунуп кыоядыла. Жашау кѣргюзтген жолну тюз боюнлу адам сайласа, емюрюнде чалпырык тюйюлдю. Ёлюм а не заманда да келсин – хакыды кимге да. Терс сезим бийлесе башынгы, аны оту кюйдюрю сени, хар кюнюнг тентирер, излерсе, тапмазса ышангылы негер, жалкытыр жангызлыкны азабы. Ол заманда кѣз жашларынг состав ташны эки жарырла.

Мени бу сѣзлерим сахнада айтылган сунуп серленме. Искусствода санга кыйын салган адамны намысын, ата-анангы намысларындан бийикге салырга юйрен!»

«Не жаншау этдинг ким эсенг да. Аначыгым а алай жаншак болмаучуду. Ол эсе да, анга айтырыгым да бирди: «Школга бар да, элни суубурун сабийлерине юйрет акыл. Мен а сени лекциянг керекли кызычык тюйюлме».

Сырмахан, башын ерге кѣтюрдю да, кеси шинтигинде олтуруп турган Владимир Ахматовични мудахлыгын эследи, сора Науруз таба бурду кырамын. Ол да терен сагышлы эди. Урушда сюйген тенглеринден ол кюн айырылган сунар эдинг аны. Москвада биргесине окыуган, театрда да биргесине ишлеп турган жан тенги Алийханны сыфаты уа кѣз туура-сындан кетмейди. «Ауур жаралы болуп, ахыр кюнюню батханын кѣрген насысыз; кюнню нюрюм ахыр кере кѣрген жан тенгим. «Обамы ким табар кѣп жылдан сора», – дегенинг унутмаганма; атымы да киши сагынмаз...»

«Бююн-бюгече да сагынама атынгы, – деди Науруз, кеси кеси бла ушак эте. – Бу бетсизле дуниясында жашамаганынг окыунамы иги болур эди. Башханы кый, ата-ананы сансыз этгенле бардыла. Аладан айырылган кюнлеринде уа кеслерин сынсыгырга кюрешгенле. Ким ийнаналы аллайла-га! Баям, жашау тереклери ол кюн ауганына да ийнанмайдыла мынафыкыла. Не узак емюр сюрселе да, кѣплени сарнатхан заман тарыхы алагы да кечмез ол затны. Тиллери тутулганча болуп жашарла емюрден-ахырга, ананы кѣз жашлары ауузларындан келген кызыл кыан болуп».

Науруз, орта ёсюмлю, бекем санлы адамды. Бетсизликни кѣрюп болмаган кѣзлери уа не заманда да огурлулукдан толудула. Эслиле алада дуния кертилигин кѣредиле: тынгысызлыкны, кыуанч сагатны да. Адамны адам этген а – ниет тазалыкны кючюдю. Аллай илишанлары

болгъан инсан а – огъурсузлукъну, чамланыуну кесини юсюнден кеси билмей, сезмей тургъанлай атады бир жанына. Наурузну мангъылайыны кенглиги тѳппесине жете кетген эсе да, ол кеси жыл сандан иги да жаш кѳрюнеди, былай къараганда. Къоллары добарла, – элде жашагъан иш ахлусу адамны къолларына ушайдыла. Ауазы сахнада, радиода, телевиденияда сѳлеширге ишленнген сунарса. Бир жол, мен ангъылагъандан, Тана улу, Владимир Ахматович кибиклеге айтылгъан сѳз болур эди, Науруз былай айтхан эди: «Биргенге жашаган адамны кѳлѳнг бла сѳйсенг, жашау къыйынлыгъынг кѳзге артыкъ бек кѳрюнмейди. Аны ангъылагъан – насыпшыды. Дунияда адамга сѳймеклик сезими болмагъан бир кишиге игилик этмез».

Науруз, сагъышларындан къутулуп, сѳелеген жеринден тепмей, терезеден тышына къарады. «Я ахшы Аллах, – деди, ауазын тышына чыгъармай, – бу не сейир, бусагъат заманда Кюн да, Ай да, ауур жаралы болгъанча, жарыкълыкъларын мутхуз иедиле жерге».

Режиссѳргъа жангы оюнну сахнагъа чыгъармакълыкъ жангы юй ишлегенден башха тѳйюлдѳ. Ол мурагына жетген сагъатда ишлеген «юйюню» башы барып кѳкге тирелгенча болады. Оюн башланыр сагъатда сахнаны жабыуу ачылса, театрны ичине Тейри жарыгъы ургъан сунады. Ол заманда режиссѳр жангыдан жулдузул жоллагъа атланады. Аны алайлыкъын ангъылагъанла режиссѳрдан сора да бардыла. Режиссѳрну насыпшы этген артистле болгъанларын ангъылагъанла уа бютюнда.

– Сырмахан, Дездемонаны рѳлюн сайлагъанында санга чырмау болгъаныма энди сокъуранама, – деди Науруз, къарамны терезеден айыра, шургулу халы, жукъусуз кечелери, къайтып келгенча, кѳзлерин уууп, сора кирпиклерин терк-терк къагъа.

Ол сагъатда Сырмаханнга жан кирди, – Науруз андан кечгинлик тирегине ишексиз болду.

– Мен акъылсыз адамма, – деди Науруз (Сырмахан бютюнда керилди), ол заманда сени Отеллогъа буума къойсам эди, бюгюн халкъ къайгъысыз жашарыкъ эди.

Аны эшитген Владимир Ахматович, жесирлик къуршоууна тѳшгенча, амалсыз болду. Суусапдан бууулгъан адамча, узун боюнун ѳрге созуп, богъурдагъы тамагъында билине, теренден ахтынып, къургъакъсыгъан жукъа эринлерин тили бла жалап, айтыр сѳзюн тышына чыгъарыргъа баязынмагъанлыкъ этип, иги кесекни тынгылады. Ёмюрюнде аскер кийимле киймегенлигине хар атламында, тизгинин жыйыуунда менме деген офицерни ышанлары таныладыла. Шинель кийдирсенг, ёсюмюне иги да къошулуп, тенгиз теренлиги этеклерин жибитмезлигине кеси кимден да алгъа ийнанып тохтарыкъды. Бир-бирде эссизлиги хорлайды ансы, ызындан къарап, «къантулукъ» деп киши айтмагъанды. Ахматовични тынгысыз этген зат – Сырмахан Науруз бусагъатда айтхан сѳзлени жутуп къоймазлыкъыны сагъышыды. Ол иш директорну хатасындан бола тургъанына ангыларгъа сѳймейди. Ангыларыкъ да болур эди, акъылына кыялса. Алай ол къоркъгъан къоркъуу болмады Сырмахан:

– Жаш бла къыз бир бирлерин кѳллери бла сѳймеселе, ийнаныулу сахна сыфат къурайлыкъ тѳйюлдѳле, – деди да, айтханымы жаратды-

ламы дегенча, директоргъа бла Наурузгъа кезиу къарай кетип, эшик таба суху атлады!

– Суйгенле алай болмайдыла – кабинетледе сиз кѣргюзтген оюнланы кѣргюзтмейдиле, – деди Науруз.

Наурузну бу жолгъу сѣзон Владимир Ахматович да жаратмады. «Тамата, от жандыраса», – деди ичинден.

«Жырыны» ённо къаныкыгъанын Науруз кеси да сезди. Басхан жери оюлуп баргъаннга санады, баям, мудах болду, тынгылады, сѣз айтмай. Эсли сѣзню ёмюрю узакъ болургъа керек эди аны ангылауунда, бюгон а ауузундан чыкыгъаны жутулуп баргъанча кѣрюндю таматагъа. Жаланда алагъа жан салгъан Сырмаханни жуабы сунду ахырында. Бу жол ол да тынгылады. Алай Науруз сѣзюню ол тазалыгъын энтта да кѣп кере къайтарлыкъды. Намыс, сый жюрюген арбазгъа эрттенликде кюн бирси жерледен эсе алгъа тийгенин ангыласын жаш къауум. Тѣлоле бир бирни тюз ангыларгъа керекдиле. Алайсыз миллетлик къалмаз халкъда. Сабаннга от тыошген кибикди намыссызлыкъ. Артда аны къара кюлюню юсюне соелип жыляrsa. Андан а чыртда хайыр жокъ. Нек айтмайды Науруз уруш жылладан хапар, жаш тѣло сагъыш этерча? Ол заманлада артистле кеси жашауларыны юсюнден сагъыш этмегендиле, музыка, жыр, сахна оюн ушок тауушну тунчукъдурур ючюн ёлмюню кѣзюне кѣп кере къарагъандыла. Науруз шагъатды ол затха толусунлай. Хорламны эрттени келген кюнюн да кѣргенди народный киши жеринде. Аны хапарлары Сырмахан, Тана улу, Владимир Ахматович кибиклери да кѣзлерин ачар дунялыкыгъа, ол заманда миллет сезим алагъа терс атлам этдирмез. . . Нечик иги эди ол, ахшы къууум бетсизликни хорлагъанын кѣрмеклик.

III

Кѣп затланы кѣре келгенди Науруз: театрда уллу иште бир оюмгъа келип тохтамакылыкны къыйынлыгъын да сынаганды ол. Бюгон да драматургну бла режиссёрну араларында даулашны чеги болмаучуду кѣбюсюнде. Аллай кезиуледе да сурачудула Науруздан оюм. Хамзат жангы пьесасында сахна оюнну биринчи суратын табийгъатны ариулугъун кѣргюзтпюден башлауну тийишли кѣргенди. Театрны адамлары солургъа чыкыгъан жерде бир къулакъ суучукъну эслеп, алайда тохтайдыла. Ол суучукъ, сууукъ дѣрдени бла бирде жугъурбет ташчыкъланы жалай, бирде жагъада ёсген кырдыклагъа кѣмюклерин чача баргъанына кѣз къакымай къарайдыла, бир бирге сѣлешген болмай. Баргъан суучукъну юсюне тѣгюлген кюн таякыла тѣгеректе кенден-кенг жайылып, суудан озуп, алайда агъачлы талачыкны да ийнакылайдыла. Иги да арлакыда уа бийик къаяла ёшонлерин чоелтип соеледиле. Арлакыда – тау этегинде эки ат – бири къара къашха, ёсюмлю ажир; экинчиси да андан хазна алаша туююл, – тор алаша, кишенлери эки атларгъа къоймай, секиргенлери сайын бут шауотлери къалтырай. Отлаудан хайыр алалмай кюрешгенлерин да эследиле артистле.

– Аначыгъым ёлмесин, – деди Сырмахан, бир заманда бети иги да тюрленип, чалдишге тыошген жаныуар андан къутулургъа кюрешгенча, къолларына ары-бери узалыргъа эркинлик бере, – атха кишен салгъан адамгъа бугъоу салгъандан башха туююлдю.

Алайда ол сёзлени эшитгенле бир бирлерине кьарашдыла. Баям, ала Сырмаханни оюмуна сейир этдиле. Сырмахан а нёгерлерини халларында ол затны ангылады да, директоргъа аралды да кьалды; кеси акьылында режиссёргъа артыкъ ыразы болмай тынгылагъан драматургга да жан кирди. Сырмаханни адам жаны ауурча бир кьыйынлыгъы болуучусу да эсине тюшдю ол сагъатда: жай айла башланганлай, буруну тунчугъуп, солууу тыйылып, тау ауузларындан бирине, неда тенгиз жагъасына кьутулургъа кьорешуочю. Сырмахан аллай кезиулеринде кёз жашны ачыуун да сынар, алай тюз жашаугъа тюз ёкюл болургъа кереклисин а аллай кезиуледе да акьылына алмаз; кёзлери кюле турганлай, тиширыулада аз эсленген кьалакъ тишлери бла, ит чибин кьабып кёпчютгенча, кьалын эринлерин чайнагъанлай туруп, кесин талашыргъа хазырлагъан гатча ит кибик. Кёрюп болмаулукъ бла кёзбаулукъ андан жаратылгъан сунарса.

Аны ол тюрлю халлары алдыргъандыла директорну кьолгъа бек алгъа. Бюгюн уллу Аллах Сырмаханни жаз узуну жашаусуз этген ауруун Владимир Ахматовичге кёчюрсе, кьууанып кьоярыкъды – эр киши тьююлмюдю, кётюрюр тиширыуну кьыйынлыгъын. Директорну ол затха таукел этген шартла: ол кесинден жыйырма жыл кичи тиширыугъа тюбегенине кьууанады, кёлю бла сьюгенинден бла кьалгъанындан хапарыбыз жокьду. Дагъыда башха зат: Сырмаханни эри жокъ, сабийи жокъ, эгеч, кьарындаш кенгде, ата, ана да ол кьайгъылы тьююл. Алайгъа болушлукъ этерик а таматады – кьуллукъчу. Режиссёр да кьараргъа керекди быллайлагъа уа – фахмулугъа багъа бичген олду. Да не этген эсе да, Сырмахан директоргъа кишен салгъанды...

Адырай – театрны режиссёру, суу жагъада олтуруп, хар кимни сёзюн, кьол, аякъ кьымылдатуун чотха алып турду да, артистледе болуучу бек кьууанчлы сагъатла кёз аллына келдиле, – аллай кезиуле театрны оюнуна кьараргъа келгенле артистни фахмусуна бюсюреп, толкьун кьарсла жюрек тарлыкъны тунчукьдургъан заманда болуучуду. «Мен а бюгюн Сырмахан кишенленген атха берген багъагъа кьарс урама, – деди Адырай кеси акьылында. – Бу жерде кюнлерин тауусхандан башха тьююлдю атлада биз кёрген хал. Алай анга тюз багъаны уа жаланда Сырмахан бичгенди».

Науруз а олсагъатда ат, театр кьайгъылы да тьююлдю, кеси аллына жер бла ушакъ эте келди да, жан тенгини – Алийханни ахыр кюню кёз аллына келди да кьалды. Ёлюмню хакълыгъына кеси да тюз олсагъатда ийнанганча болуп, туугъанларына, туудукъларына осуят этерге хазырланганча, тегерегине кьарады. Киши кёрмеди. Алайда нёгерлерин окьуна кёрмеди, сокьур адамча болуп кьалгъанды. Таулу ожакла башында сууукъ желе улугъан сагъатла кьайтып келгенча болуп, аркъа жиклери кьалтырадыла. Жашлыгъы кёз аллына келди да, бир кьууанды, бир жарсыды; «эр кишиге артха тургъан адет жокьду» дейдиле, жашлыгъында ол таукеллик да жунчутур ючюн кьоймагъанды. Артдан келлигин ким билген сунаса?! Науруз кесине кёп соруу берди алайда, биргелерине

кыйынлыкты алып айланган сагъышлары жашау толкунларында чайкыла кетип, биягы Алийханга келип тохтадыла.

Ол кюн Алийхан жолга Наурузну хатасындан атланган эди. Да аллай иште Наурузга да ышангылы негер керек эди; бютюнда сайлауну аны кесине бергенлеринде ол затны юсюнде. «Мени бла тебире», – деп кюйду Науруз Алийханга, сабийликден бирге ёсген, школда, Москваны театр институтунда да биргесине окыгъан тенгине. Анга ол сёзлени айтырға баяндыргъан зат – Науруз тамата лейтенантды, анга берилгенди буйрук: кюншу элни колгъа этип, алайда аякъ тиреп тохтаган душманны болумундан хапар алырға; биргенге уа кимни керсенг тийишли, аны элт. Энди уа кюеди Науруз, Алийханны душман огъу угъай, аны огъу жыкыгъан сунуп. Ох, шашмай да къалай жашайды андан бери? Жол тапмайды кесин жапсарыгъа, Жагъафарны чам пьесаларыны оюнлары окыуна чачмайдыла кыйгыларын. Миллет адетден терен ангылауу болгъан Науруз, аллай пьесалада баш рольадан бирин ойнагъан заманында халкъ, кюлюп, дуня заууклугъун алыучуду, ол кеси уа аллай кезиуледе окыуна бош ышарып окыуна кюймаз. Угъай, Науруз кзуруда къаш туйгенлей турса, народный артистге саналмаз эди, ол биледи адамны кыйгыларын чачхан, аманлыкыгъа чамландыргъан, игиликге келлендирген, табийгъатны суратын тюз болушунлай ишлеп кергюзтген да сахна оюн – миллет искусство болгъанын; жыры бла да жыйынны ыйнагъыды ол. Владимир Ахматович театрда иште тохтаганында, аны кесин жорютоуюн иги жаратмай, тесе турду да, байрамладан биринде Корней Чуковскийни къысха хапарчыгыны баш жигити – тёртжыллык Оля аппасына айтхан сёзлени Ахматовичге келишдирди да, жыйылгъанланы чегисиз этди:

– Аппа, башында жангыз бир туюнг жокъду сора, аллай баш неге керекди санга? – деп сорганды Оля.

Ахматович ол кезиуде башын эки кюль аязы бла кезиу-кезиу сылады. Сора, ёрге турду да, эшикден кирген жерде агъырыкыгъа тагылып тургъан къалпагын алып, башына кийди. Ол заманда адамлагъа кюлюк бютюнда бек къабынды.

Директор тышына чыгып кетерге да бир болду, алай, кеси да кюленге къошулуп, шинтигине олтурду.

Науруз айтхан сёзлени мағаналарын тюз ангылагъанла болдула, тейри, Ахматович да къарамын халкъдан букъдуругъа кюрешгенине кёре, кесине сёгюм салыннганын а ангылагъанды. Аллай сёзлени кечип къоярыкъ киши туюлюду. Науруз сёз берсе, ол алгыш этерге керекди.

Былай – артисти, режиссёру, драматургу да жыйылгъан жерде селешип, кесини ким болгъанын таньтырға эрттеден къаст этип хазырланганды. Бюгюн а айтырын артха саллык туюлюду. Бир заманда къалын къашлары къалтырай къарады адамлагъа. Сора, ёрге турду да, къалпагын башындан тешип, биягы жерине такды. Бир-бирле кюлюде. Науруз а, директорну къаны бузулгъанын ангылап, кеси салгъан ёртенни ёчюлтюр акылда былай айтды: «Оюн бла да, чам бла да искусствону адамына жетген жокъду. Ол аны жашауду, ишиди. Алай айтылгъан сёзню кётюре билиу а бютюнда уллу фахмуду адамгъа».

Бир кесекден Ахматович ёрге кётюрюлдю да, жыйылгъанланы байрам бла алгъышлады. Сора, Науруз таба бурулуп: «Къарындашшым, – деди (директорну адетиди ол сёзге эки «ш» салып сёлешген), – адамны бек уллу борчу – адамлыкъны от жагъасында жылына билмекликди. Мен ангылайма, суху саркъгъан черек ташны билеген этеди, оспар сёз а, ол чам окъуна болсун, жүрек тамырланы эгейди. Кертиди, искусствону адамы ол затладан кеси энчи оюм этерге тийишлиди. Театрны ол, бу оюнун кёргюзтгенлей турайыкъ, – аллай чамланы халкъ бек жаратады, дейбиз бир бирлерибиз (ол былайда Наурузну чимдиди), аллай оюнда да керекдиде, мени акъылыма кёре, бек алгъа оюн миллетни искусствосуна не хайыр бергенине эс бурургъа борчлубуз. Ёмюрю узакъ болургъа тийишлиди сахна оюнну».

– Владимир Ахматович, бюгюн былайгъа кимни эсе да жангы пьесасын сюзерге жыйылмагъанбыз, – деди Солтанмурат, сёзюню кыйматына кеси иги да бюсюреп, къатындагъылагъа кезиу къарап, къалын акъ чачын терилери жыйырыла баргъан къолларыны арыкъ бармакълары бла «тарай».

– Къарындашш, роман, повесть, неда пьеса болсун, суратлау чыгъарма миллетге ёмюрден-ахыргъа къуллукъ этерге керекди. Аны алайлыгъын менден эсе сиз иги ангылайсыз. Ол бири, экинчиси, искусствону адамы тойда, оюнда да, жолоучулукъда да, юйде окъуна кесини ким болгъанын ангылагъанлай турургъа борчлуду, искусствону, литератураны юсюнден даулашла быллай жерледе бютюнда хайырлыдыла...

«Тейри, шуёх залим сермеди бу жол а, – деди Науруз кеси акъылында, – жаратдым директорубузну. Сырмаханла бузмасала, театрда керекли адамды бу».

– Бусагъатда, насыпха, фахмулу жазыучуларыбыз бардыла, – деди Ахматович, бир кесек сагъыш этгенден сора, – бек иги пьеса жазаргъа къолларындан келликле да аз тройюлдюле. Ол ишни барыбыз да бюсюрерча этгенлегеди ыспасыбыз. Аллайланы гонорар бла да къууандырайыкъ. Алай пьеса жазгъанла менденми игидиле деп, къолларындан келмеген иш бла кюрешгенлеге жол бермезге. Не сейирим, обкомда ишлегенимде да кёре тургъанма, аллайла, тегерекге-башха чабып, кеслерине жол излеп айланадыла. Фахмусузгъа бет этеме деп, жол берсек, сау миллетни культурасына уллу хата этерикбиз. Аны эсден кетермейик. Жашаудан ангылаубуз барды; литератураны бир жанрында болалмагъан экинчисинде къууандырымы дейсиз? Бир заманда да угъай!

Директор, къол жаулугъун хуржунундан чыгъарып, аны бла мангылайыны, буруп сыртыны, ызы бла уа къол аязларыны терлегенлерин сюртдю. «Халкъны кесине кюлдюрмеклик – беишлик ишди». – Директор, ол сёзлени айтып, олсагъатда олтургъан жеринден ёрге кётюрюлюп, тышына чыгъаргъа хазырланды. Ол мында андан кёп турургъа амалы болмагъанын айтырыкъды.

Ол сагъатда аны акъылында болгъанны ангылагъан кыйын

түйюл эди: Ахматович сёз айтып бошагъандан сора, жерленген атха минип, ахшы умутлары сакълагъан жерге жолоучулукъгъа атланганча, къыш-къанат битди анга.

Жер анача сарнагъан сагъатда, Наурузгъа бла Алийханнга кеслери-не тап заманны – ингир къарангысын, сакълар онг жокъду; командирни буйругъу да алайды. Наурузлагъа олсагъатда эс тапдырлыкъ жаланда таукелликди. «Къан жолда» болгъан кюйсюз урушну да сынагъанды миллетибиз, андан хорлам бла къутулгъанды, – деди Науруз, къачан эсе да бирде таулуну жеринде болгъан къанлы къазауатны эсгере, – бу къыйынлыкъдан да къутулурбуз хорлам бла, эндиге дери сынагъан бушуубузну да кётюрюрбюз эр киши къадарында, къан къайнагъан жүреклерибиз сабырлыкъ ала, кёкню къара булутлары чачыла, Минги Тауну эки тёппесини бузларында кюн таякъланы учалагъанлары бизни сейирге къалдыра.»

Урушну бек ачы кюнлерин жаланда кесине сынаргъа тюшмегенин англагъан Науруз, душманны хорланырыгъына, юйюне къууанч бла къайтырыгъына толу ийнанып атланды жолгъа.

Науруз тасхагъа баргъан сагъатында быллай къыйынлыкълагъа тубей тургъанды, алай бу жолча огъурсузлукъну уа ким кёргенди! Элни чегинден ары атлагъанлай, Алийхан, жерге бауурланып, къалын къамишни теренине ташайды. Ол сыйдам жүлюннген башын къамишни жүтю къаууралары (чапыракълары), кесип къанатханларын да сезмеди бир ауукъну. Бёркюн тешип, къоюнуна сукъмаса, алай боллукъ түйюл эди. Ол студент жылларында окъуна башын сыйдам жүлюп айланыучусун айтычуду Науруз; чачы бал бетили, къашлары бла кириклерни уа къапкъарала. Ёсюмо, узун бойлу борбайлары. Сатмай сёзюн бермеген, сабыр акъыллы, жууукъ-тенг жокълагъан, энчи багъасын бичген, фахмулу, билимли жаш. Сур къадар театрдан айыргъанлыкъгъа, ол фахмусун кёргюзтюрге керек эди аскерчилеге, – тенглерине. Аллай кезиуде Алийхан чамы бла хар кимни да сейирге къалдырлыкъды.

Уллу Ата журт урушну кезиуюнде Къызыл Аскерде бла партизан жыйынлада, артистлени санамай, жаланда жазычуладан окъуна мингден артыкъ адам сермешгенди фашистле бла. Урушха бармагъанлары да битеу чыгъармаларын совет адамны жигитлигине атагъандыла. Тёрт жүз онжети жазычу жоюлгъанды душманны къолундан. Искусствода ишлегенлени Ара юйлерине отуз жылгъа жууукъ заманны башчылыкъ этген белгили жазычу Борис Филиппов эсгериулеринден биринде мудахлыкъны жыры хорлап, жүрекклени жыратхан сагъатны юсюнден жазады. Ахшы къуу-умну дуниягъа жаратхан музыка болгъанын да ачыкълай, агъарып атхан танг жарыгъына къарап къууаныргъа онг берген да олду дейди Филиппов. – Жаныбыз саулай дунияны къарангы болууун хорламай къалай жашарбыз! Артистлени сёзлери: «Тангыбыз, кёз жарыгъыбыз да – жыр! Олду душманнга къоргъашип окъдан эсе кёп да къаты тиерик».

Борис Михайлович, Къзыл Аскерни Баш политика управлени-ясына телефон бла сѣлешип, биз фронтха не бла болушаллыкъбыз деп сорады, артистле бла кенгешген да этмей... Кѣп да турмай артистледен энчи жыйын къуараргъа кереклиси тохташдырылады. Биринчи жыйыннга Борис Филипповгъа башчылыкъ этерге тюшеди. Аны биргесине болургъа сыйгенлени саны жокъ. Ала кѣп тюрлю жанрны адамлары. Эстраданы фахмулу чамчысы Илья Набатов бла аты айтылгъан фельетончу Н. П. Смирнов-Сокольский Октябрь революциядан сора агитпоездде ишлеген артистле, бек алгъа келип къошуладыла Филипповну жыйынына. Была жолгъа хазырланып тамам болгъунчу, Москвин башчылыкъ этген Художестволу театрны артистлери Минискеден къайтып келе, душманны къолуна тюшерге аздан къалып, ёлюмден кючден къутулгъанларыны хапары жайылады искусствону адамларына. Алай ол къайгъы артистлени жолларындан тыймайды; аны къой, партизан къауумлагъа къошулгъан артистле окъуна бар эдиле.

Борис Филипповну тилегин толтура, чам хапарлары, жырлары бла сахнаны чолпан жулдузча жарытхан, жыл саны келген Владимир Яковлевич Хекин да ыразы болуп къошулду фронтха атланганлагъа. Аны ызындан Л. Русланова, М. Гаркавин, Е. Калашников, И. Гейдрой, Г. Кипиани, Т. Ткаченко, дагъыда-дагъыда атлары къыралгъа айтылгъан фахмулу артистле. Борис Михайловични жыйыны кесини фахмусун Запад фронтну аскер бѣломлеринде кѣргюзтюрюгю белгили болгъанды. Была Можайский шахаргъа жетгенлей, радиону тынгысыз ауазын эшитедиле: «Бу тийреде битеу жолла фашист самолѣтланы контролундадыла». Къарт, жаш демей, халкъ, башын алып, Москва таба жан атады; жаяулай, хапчукчукълары сыртларында, къолларында, сабийчиклери къоюнларында. Артистлени ол хал да жунчутмады. Биринчи концертге кѣп адам жыйылмагъан эсе да, ала фронтну азабын унутдула аз заманнга.

1942 жылны август айыны ичинде артистле отну, топ атылгъан тауушланы ичи бла бир аскер бѣломден экинчисине бара, мен ёлорме деген къоркъуудан кенгле этедиле ишлерин, ёлгенлени кѣрюп, кѣз жашлары жибите бетлерин.

Артистле 15-чи августда Совет Союзну Жигити Мишулинни танк дивизиясына барып, анда бир бѣлек концерт кѣргюзтюрге керекдиле. Былагъа жол башчылыкъ этген капитан Демченкоду. Вязьма шахарны тегерегине айланыр ючюн къалмайдыла, алай ичине уа киралмайдыла... Ахырысы-къысхасы, къутулдула шахаргъа. Совет Союзну Жигити полковник Лизюков командирлик этген аскер бѣлом мындады. Науруз бла Алийхан да артистлеге тюбереге ашыгъадыла, была таныгъан адамла бар эсе уа. Къалай уллу къууанч эди ол жашлагъа!

... Концерт башланады. Русланова кесини биринчи жырын Лизюковха атайды. Экинчи жырын Къзыл Байракъны ордени бла саугъаланган врачха – Нонна Тимофеевна Якушевагъа жоралайды. Чырайлы, адамлыкъны ышанларындан бай Нонна Воронежде медицина институтну бошагъанды, уруш башланган кюн кеси ыразылыгъы бла кетгенди фронтха. Ол, онеки жаралы солдатны къайгъысыз жерге ашырып бара

тургъанлай, фашистлеге тюбеп къалады. Алайда атышыу башланады. Нонна, кероху бла атып, немецли офицерни ёлтюреди. Ол жаралы-ланы къуршоудан сау къутхарады. Андан арысында уруш отундан чыгълалмай, алайда чач-тюк болгъан совет солдатланы – жаралыла-ны бирге тийишдире, жюз жарымы адамны алгъадан белгиленген жерге жетдиреди. Женгил жаралы Алийхан ол кюн, Ноннагъа болу-шуп, таза кишилигин кёргюзтгени ючюн Къызыл Жулдузну орденине тийишли болгъанды. Концертде экиси да бир жерде олтурупдула. Русланованы журындан сора Нонна, къарамын Алийхан таба бурду да: «Ёлюмню сууукъ къолларындан сен къутултханса мени», – деди кеси акъылында.

Аны айтханын ангылагъанча, Алийхан да кеси акъылында былай айтады: «Къазауатсыз ёлген айыпды. Алай ёлюмге къажау тургъан а оюн тийюлдю».

Хенкин, чам хапарларын окъуп, аскерчилени кюлдюрюп, дуняа зауукъ-лугъун сынагды.

– Товарищ Хенкин! Прочтите, пожалуйста, рассказ «На даче», – деп тиледи Алийхан, олтургъан жеринден ёрге туруп, бёркю бла сыйдам башыны терлегенлерин сюрте. Нонна, Алийхан жерине олтургъунчу тёмей, ёрге туруп, жаягъындан уппа этди. Олсагъатда алайда къызын кёзюне Алийхандан сора жангыз бир адам кёрюнмеди. Жокъ эди алайда жангыз жан.

– Да окъугъан алай тынч эсе, сен да окъусанг а бир зат, – деди Хенкин. Аскерчилеге, артистлеге да кюлкю къабынды, – ол да Хенкинни чамларындан бири болгъанын ангылап. Алийхан уллу жаудан къачып, олсагъатда къутулгъанча, терк-терк да, къысха-къысха да солуду. «Мен да артистме!» – деп къычырды Алийхан. – Кюлкю бютюнда бек къабынды. Науруз да халкъ бла бирге кюлдю, Алийханны сёзюне хазна магъана бермей. «Лидия Андреевна, нам бы – саратовские», – деди бир жаш солдатчыкъ, жеринден ёрге туруп, къоллары, эринлери къалтырай, баям, кеси Саратовдан болур эди. Алай ол Хенкин башха солдатны тилегин толтургъунчу, аны аллына чапмазлыгъын ангылата, онг къолу бла ол артистни кёргюзте. Алай «сахнагъа» Алийхан чартлап чыкъды да, концертге келгенлени да, артистлени да сейирге къалдырды. Науруз а биледи жашны фахмусун, аны ючюн къайгысызды, Нонна уа Алийханны кёзюне къатханлай турады.

«О безымянны поюты моей древней земли, простые и великие! Я, знающий сегодня Данте и Шекспира, Пушкина и Мицкевича, удивлённый и восхищённый, склоняю голову перед силой вашего таланта...»

Алийхан ол тизгинлени Къайсын айтханын, аны ким болгъанын да ангылатды.

Сора Къайсынны бу тизгинлерин кёлонден окъуду:

*Поэзия – разве это слово?
Радость и Горе – вот она.
Лицемерие, лесть не известны ей,
Как солдату, принявшему бой.*

*На горы и на ребѣнка похожа она,
На дерево и на облако,
На речку, сверкнувшую на заре,
На огонь, что пылает зимой в очаге,
Нет, Поэзия – не слово,
А подсолнух, едва освящённый луной,
Поэзия – разве это слово?
Жизнь и смерть – вот она!*

Къарсла бир кесек шош болгъандан сора, Къайсынны башха назму-
сун айтды дунягъа сахнагъа деп жаратылгъан жаш:

*Сегодня стих мой – беспощадный бой,
В строках запекалась человечья кровь.
Он горьким порохом насквозь пропах,
В нём гул орудий, жаркий стук копыт.*

*Сегодня стих мой – раненый боец,
Вот пошатнулся он, за штык схватясь,
Вот падает он, кровью исходя,
И поднимается, от боли зубы сжав.*

*Сегодня стих мой – беспощадный бой,
В нём люди погибают. Кони в нём
Со ржаньем падают. Горят дома
И ворон опускается на труп.*

Нонна Алийханны къучакълап, жаягъындан уппа этген сагъатда кѣз-
лери олас-булас кѣрген Лизюков бу жол «сахнагъа» терк атламла бла ёрлеп,
таулу жашны къучакълап, фахмусуна уллу багъа бичгенин ангылатды.
Нонна уа ёре сюелгенлей турду, къарс тауушла тунчукъдургъан къулакълары
н чыммакъ-акъ къол аязлары бла жабып. Науруз да ёрге сюелипди, аны
къарс тауушу башхаланы къарс тауушларындан эсе узакъгъа эшитиле.

– Быллай солдатланы хорларгъа умут этген Гитлер башсызды, анала-
ны, жаш келинлени сарынлары сау къыралны адамларын сарнатыр, кеси
уа жаны саулай дунягъа салгъан отунда кюер...

Русланова, Филиппов, Хенкин да сѣлешдиле, Алийханны фахмусуна
баш ургъанларын ангылатып, Къайсын сау къыралны ёхтемлиги бол-
гънын энчи белгилеп.

Керти суймеклик да тууду алайда. Ноннаны сабий заманы эсине
тюшдю. Тенглери суймеклик хапар айтсала, аны кертилигине ийнанмай,
кюлкю къабыныучу къыз, энди уа аны, къара булутланы жыра келип,
ёмюрден бери да башларын акъ къар басханлай тургъан таулары тѣппе-
лерине коннган кюн таякълагъа ушатды. Кюнден, Айдан да ариу эди ол,
чексиз чууакъ кѣкню тазалыгъы.

Къыз сыфатчыгъы ийменчиклигин жангыдан кѣзге туура эте, эндиге
дери бир кере да сынамагъан сезимини тузагъына тюшдю да къалды,

кьанат кьагьар, сёлешип, акьылын ангылатыр онгу да болмай. Кьыз, Аскер кёлегини баш тноймесин тешип, теренден алды солууун. Халкь олтургъанда да, ёрге сьоелгенлей турду, Алийхан келип, онг билегине жабышып, энишге олтуртхунчу. Кьыз, Алийханны кьолун тутуп, кесини бармакьларын аны бармакьларына чалишдирип, дунья зауукьлугьун сынады. «Жюрегимде сейирлик тангла атдыла», – деп шыбырдады Нонна кеси акьылында, Алийханнга кёз кьыйыры бла кьарай. – Дунья жарыгьы кьалай тазады бюгюн. Муратым толса, кьууанчыбызга ахшыланы жьярма. Иги жаш, сен ол кюн манга жалгъан махтау берген эсенг, тобагъа кьайт, – тырмансыз болсун манга берлик саугъанг – жюрек сёзюнг».

Алийхан, халкьны кьарс таушу жунчутхан эсе да, Ноннадан келген жылыуну уа сезгенлей турады.

Лизюков да тынгьысызды, Ноннадан бла Алийхандан кёз алмайды, – кьыздан ол да умутсуз болмагъанын ангылатханды. Алай добар акь кьолларын уууп, сора кьол аязларыны терлегенлерин тобукьларына сюртюп, халыны амалсызлыгьын башхалагъа билдирмезге кёрешгенликге жашаусузду. «Совет Союзну Жигити, полковник Лизюковну сансыз этип, бир солдатчыкьны сайларгъа базынган сен этмезлик жокьду», – деп шыбырдады Лизюков, Ноннагъа кёл ашауун алыкьа тышына чыгьармай.

«Адамлыкь бла фахму политикагъа окьуна бой салдырадыла. Кёк чууакьды. Мен эки жол айырылгъаннга жетип тохтадым. Санларыма бир кесек солуу алдырайым да, сора кьайсы жол бла барлыгьымы сагьышын этерме...»

Ол – Лизюковну тынгьысыз этген ауаз, Ноннаны ауазы эди. Былайда Алийханны уа кьарамы, акьылы да «сахнададыла» – ауазынгы энтта да бир эшитдир деп кьысалла ол соруусуз чыгьарыкьды халкьны аллына Есенинни назмуларын кёлюнден айтырыкьды. Дианаланы Юзлой согьуучу тепсеу тартыуланы сокьган адам болса уа, ол затда усталыгьын да туура этерикди халкьгъа, тойлада аякь бюгюп, тюзге тепсеп да тенглерини арасында Алийханнга жетген болмагъанды. Ол сагьышла жашны узакь жолоучулукьгъа ашырдыла кьысха заманны ичинде. Школну бошагъан кюнлеринде айырылыу кьыйынлыгьы жашны, кьызны да сагьышха кьалдыргъан сагьатда биягьы Алийханны кьатына келип, онг кьолун жашны сол инбашына салып (кьыз жашдан иги да ёсюмлюдю), кьына сюртюлгенча, ариу кьызаргъан эринчиклери кьалтырай, иничке ауазы андан да бек кьалтырай, башхала угъай, Алийхан окьуна кючден эшитген сёзлени шыбырдады: «Билеме окьургъа Москвагъа барлыгьынгы, кьайда да бол, сен мени кьууанчымы дууасы болгъанынгы унутма», – деген эди Афужан.

«Бу суу жагъада ёсген эки терек. Аладан бири – сен, бири уа – мен, – деген эди башха кьыз а – Фаризат. – Атанг, ананг ыразы туююл эселе барма Москвагъа, мында сен тийишли кёрген жерде окьуюкь экибиз да...»

«Сени манга сюйдюрген атангы ариулугьуду», – деген эди Фаризат Алийхан Москвагъа атланган кюн.

Ол сёзле артыкь хычыуун кёрюнемеген эселе да, айтымны ариулугьу хорлап, Фаризатны айтханы хычыуун тийди Алийханнга.

... Школ – тенг жашла, кызла бары да жокъладыла олсагъатда Алийханны. Баям, Нонна барын да хорларыкыгъа ушап турады, аны жаш алыкъа артыкъ бек сезмей эсе да.

IV

Ол кюн, артистле келген кюн, соймекликге келечилик айтыргъа жаратылган сунар эдинг; жашдан кызгъамы, огъесе – кыздан жашхамы. Соймеклик оту Ноннада да къабынды; ариу кылыгына, ариу санларына тамата да, кичи да сукланган врачда. Ай да, Кюн да салам берген сунду ол соймекликни жаратылыуна. Алийхан саулукъда дунияда аны мудах этер кюч жокъду. Аллаи ийнанылукъ бийлеген кыыз, татлы жукъудан олсагъатда уянганча, эки кюлу бла чолпан кёзлерин кезиу ууа къарады тегерегине. Душман огъу ачы улуду олсагъатда. Артистле уа бардырадыла ишлерин; аскерчиле да юйренгендиле окъ, топ тауушха. Алай бир заманда полковник Лизюков секирип ёрге турду да, артистлеге алайдан ташаракъ жерге кетерлерин тиледи. Болсада Хенкинни эсгерилерине – 1906 жылда патчах аскерде къуллукъ этгенини, артда империя урушха къатышханыны хапарына кёз къакъмай тынгылагъан халкъ жеринден тепмеди.

– Ёмюрден-ахыргъа жер тюбюнде жатхандан эсе бир кесек заманны ташаракъ жерде букъгъан онглу болур! – деп кычырды Лизюков, – ол тилек туююлду – приказды!

Аскерчиле кеслерини борчларын толтурлукъ жерлеге къуюлдула, артистлегоспитальгъажыйышдыла. Алаандаэсдеболмагъанкъыйынлыкъгъа тюбедиле: жаралылары бир-бири ызларындан келтире эдиле ары. Уруш Смоленск тийресинде барады... Бир заманда совет аскерчиле душманни кёкде, жерде да окъ, топ тауушларын тунчукъдурадыла. Артистле да жолгъа атландыла. Аланы андан ары барыр жерлерине дери капитан Демченко ашырлыкъды. Баргъан а Совет Союзну Жигити Мишулин командирлик этген танкчылары дивизияларына этерикдиле. Болсада тынч туююл эди ол къыямада муратларына жетмеклик. Фахмулу артист, поэт Гаркови аты кенг белгили жигит врачха, уста спортчугъа – Ноннагъа атай жазгъан назмусун кеси къурагъан макъам бла жырлап, артистлени кыйгъыларынын чачады бир кезиуде. Бара эдиле ала, туугъан жерни ташына, агъачына къор бола, душман отунда кюймей, аскерчилерибизни да куююп кетер жерлеринде аланы жырлары, оюнлары, музыкалары сакълагъанларына ийнанып, сабанлагъа жауун жаудургъан да кеслери сунуп, искусство жашауну Тейри кылычы болгъанына ишексизликлери алгъа кёллендире.

Эндиге дери да кёп жолоучулукъну сынаи келген эселе да бу жол а тансыкылы таралтхан хал эслене эди хар биринде. «Адамны жашауу туюшча кысыхады», – деди Хенкин, башын кётюрмей, къарамын чурукъ бурунларына тирегенлей. Кесин таныгъанлы, анга жаланда фахмусу бийлик эте келген адамны ол кёлсюзлюгюн жаратмагъанла болдула. Алай киши жукъ айтмады, – тынгылап къойдула. Артистни уруш кыйынлыкы сагъышха къойгъанын ангыласала керек.

Къачан эсе да бирде душман аскер атасын, жесирге алып, бугъоугъа салгъан хапарын эсгерди Науруз Алийхан сынаргъа боллукъ палахны къайгъысындан кесин къутхарыр акъылда; алай жокъ эди ол сагъатда сынай тургъан къыйынлыгъын унутдуруп кюч. Алийхан, терен къамыш «бахчаны» ичинден тегерегине сакъ къарай чыкъды да, бугъунур жер излей, бир таш артындан экинчи таш артына секирди. Уллу Аллахдан уллу жел жиберип, тегерекни бораннга алдырырын тилейди, олсагъатда киши аны къайгъылы болмаз ючюн. Науруз аны ызындан чабарыкъ эди, жеталса. Тарас анга тюберге керек эди, тирменден чыгып. Анга билдиргендиле аскер бёлмонден адам келлигин. Думпду олд а, тирменни эки ташыны ортасында табылып эсе. Неда совет солдатла бла байламлыкъ жюрютгенин билип, тунчукдуруп къоймагъан эселе? Ол бабассакъал сен жанынгча керген Алийханынг ёлгенди деп къычырса, Наурузгъа болур болукъду. Тегеректе сакъ къарайды Науруз, коммунист болгъанын унутуп, Аллахха жалынады хыйсапсыз.

Тарас, бир заманда тирменден тышына чыкъды да, ушкок тауушлагъа сагъайды. Ол – жетмишден иги да атлагъан адам, узун сакъалы кенг кёкюрегине иелик этген, чал чачы хар заманда ариу таралыпды. Бет орамыны, санларыны ишленгенлерине чурум табарыкъ туюлсе. Жыл саны келгенликте, борбайлы эр кишиди. Инсан урушну заманында да тирменчи эди ол, алгъын тирмен аны кесиники болгъанды. Артда, Совет власть келгенден сора, къыралны къолуна тюшгенди. Суу тирмен. Къызыллагъа къуллукъ этгенди жаны-къаны бла, дин китаплары акълагъа ишеклик туудурмагъандыла, къызылла уа билгендиле аны ол хыйласын. Немецлиле бла «шуёхлукъ» жюрютюрге да болушадыла ала. Ол, кёзлюклерин къолуна алып, аскер келегини этеги бла сюртоп – тазалап, кёзлерине салды да, тегеректе жангыдан ышанлап къарады. Ол ангылагъан жокъду, урушда ушкок атылгъан тереде. Алай анга тюберик адамла уа айтылгъан замандан кеп да кеч къалгъандыла, алагъа керекли билдириуну уа хазыр этгенди Тарас.

Бу адамны – Тарасны, кёзлерин терк-терк къакъгъан къылыгъы барды. Узун къалын сакъалы, чачы, чойре айланган къашлары чыммакъла, тап ишленген бурунуны эки жаны. Ырхы талагъан индекча, къырыкъ болупдула; чачыны бла сакъалыны арасында къурта къулакълары бютюдн гитчечикле кёрюнедиле. Эринлери къыз эринлеге тартаракъдыла – къызгъылдымла – къына жагъылгъанча; аз-маз кёксюлерек кёзлери не арсарлы жолоучугъа да таукеллик берликдиле, фахмулу артистибиз Кючок улу айтыучулай – атыллыкъ ушкокга ушайдыла мыйыкълары, къол тырнакълары ариу ишленипдиле. Къартны кёз тюплери бир кесек кепчюпдюле.

Бу жигит адамны бек жунчугъан кезиулери да болгъандыла: кече сайын терк-терк жокълаучу патеген чырагъы бар эди, кечегиде анга жол кергюзтген. Бир ингирде – отузунчу жылланы экинчи жарымында эшикден тирменнге киреме дегенинлей, босагъагъа абынып, жерге баууру бла тиеди – тирменнге от тюшеди.

Тирмени сыйырлгъанын – колхозгъа берилгенин кетюралмай. кеси от салгъанды деп, беш жыл тутмакълыкъ сынатхандыла. Ол да андан къайтыргъа, уруш да башланнганды. Алай Тарас къыралгъа кел ашамагъанды.

Алийхан жесирге тюшмегенин да биле тургънлай этеди Науруз аман къуум. Кёрюп турады аны къалайгъа жетгенин, къалайгъа ташайгъанын.

Ариулугъу бла айгъа, кюннге эришген Нонна, чыртда ыразы тыйюл эди Алийханны бюгюн жолгъа атланганына. Анга бир зат болгъандан Аллах сакъласын ансы, къыз Наурузгъа ёмюрде да черчик тыйюлдо бюгюнню ишин. «Тамата лейтинант, Алийхандан сора адам тапмаймы эдинг бюгюн биргенге элтирге? – деп чамланады Нонна Наурузгъа кеси акъылында – Ала сау болсала, эндиге дери турлукъ тыйюл эдиле...»

Да не этсин, быллай иште кенгеш къурау изленмейди. «Къоркъма, Науруз, – деген эди Алийхан къалын къамишни теренине ташайып тебигенинде, – фашистлени уяларын къуш тюгюнлей чачарбыз!»

Бола тургъан ишлеге кёз къакъмай къарагъан жаланда чууакъ кёкню жылытхан кюндю.

Быллай ишле алгъын да бола тургъандыла, алай бу жолча огъурсуз-лукъну ким кёргенди! Алийхан чабалгъаны къадар чабып бара тургъанлай, къалын котурну тюбюне бауурланып, аны марлап тургъан фашистни илишаннга алды. Алийханны къачханына къууанган фашистни, кюлген сагъатында жукъа эринлери бла дуппур буруну бир кибик жыйырылдыла. Сора ол кёксюл шинелини сол женги бла мангъылайыны терлегенин, эринлени шытыларын сюртдю да, кёк кёзлерин кезиу къагъа, совет солдатны жангъдан илишаннга алды. Аллах анга онг берсе, Алийхан, энтта да бир-эки секиргенлей, хуна артына ташайырыкъды, андан сора уа фашист Алийханнга этерин юйюне элтсин. Болсада Алийханны халал тенги, не заманда да аман къуум бийлик этген Науруз, аны халал къаны къара жерге тегюллюгюне ишексизди. Алайда – орус килисаны тегерегиге не иги да бёкем къаланган хуна жашха къучагъын кергенча кёрюндю, солуун кючден бла бутдан ала, бауурундан жатхан Алийханнга. Ол бирде, ёрге кётюрюлюп, гуппуракъ болуп тебиреди алгъа, абына да жыгъыла, – жерге тобукълары бла тиеди, дагъыда мычмай кётюрюледди ёрге. Немецли аны илишаннга алып тургъанын а сезеди. «Я Аллах, сен къарыу-кюч бер. Бу жол да бир къутхар палахдан», – деди Алийхан.

Ёллом ызындан къуууп келген сагъатда ол сёзлени эсине тюшюргенине кеси да сейир этди жаш. – Килисагъа жюрюгенлени да, бизни да аллахыбыз бирди, – дуняны: Кёкню, Жерни жаратхан да олду, тюз адамлагъа тюзлюкню жолун кёргюзтген да олду.

...Алийханны тенгленини хазна къалмай барысы да урушдадыла. Ала саумудула, ёлгенмидиле – жашны хапары жокъду.

Ушкок атылды. Алийханны къулакълары сангырау болдула да къалдыла, кёзлери уа жукъ кёрмейдиле. Хуна ташха тийген окъ къайры чартлагъанын ким билсин. Алай ол ташха тийген сагъатда андан чартлагъан жютю жаркъачыкъ а Алийханны мангъылайына тийип, добар бетин, кёгерген эринлерин къызыл къаннга бояды да къойду. Жаш, ташаракъгъа ташайыр акъылда, килисаны хунасыны ол жанында терен илипиннге

секирди да, жерге бауурундан кыапланды. Ким чыггарлыккыды аны ёллюгюн мындан? Ёлгенден сора да соймей эди Алийхан адамгъа хатасы жетерин. Алай эсе, жаны саулай мыллыгын тышына атсын, аны кёрген адамла юсоне топураккы кыуоп кетерча. . .

Олсагъатда ушкок тауушла жашны бютюдн элгендирдиле. Фашистле, Алийханны ёлмегенин билип, ызындан кыуууп келгенлерине ишексиз болду жаш. Кыургъаксыгъан эринлерин жалай, – башындан кыуюлуп келген кыанын, бёркюн кыолуна алып, аны бла сюртдю. Дагъыда сюртдю. Коммунист кыйда кыйын эсе да, анда болургъа кереклисин эртте ангылагъан Алийхан кёлсюзлюк этмезге керекди не кыйын сагъатда да. Кеси акылында этди ол оюмну жаш.

Бир кесекден тегерекни шошлуккы бийледи: ушкок таууш, адам таууш да жоккы. Алийханны кыуандырмады бу зат, бютюн бек элгендирди. Аны узаккыдан марагъан фашист, олсагъат алайда жетип, арт жанындан бугъа келип, ушкок кыалагъы бла желкесине уруп, жашаусуз этерикди. Алайда мурдарла кеп болсала керек ансы, жангыз бири кесин алай базыныулу бюрютюрюк тыйюлдю киши жеринде, не кыйсюз, не батыр эсе да.

Науруз, башын ёрге кётюрюп, тегерекке тынгысыз кыарады. Кесин уруш аулагъында сунду, Алийхан ташайгъан кыалын кыамиш кез аллына келип тохтады. Дагъыда эс жыйып, анга тынгылап тургъанлагъа кезиу-кезиу кез жетдирип, аз ышарады. Ала ол айтхан хапаргъа кез кыакмай тынгылагъанларына ишексиз болду. Алай эсгериулерин андан ары созмаз акылыгъа келди. Болсада театрны адамлары Науруз хапарын жартылай кыймазын тиледиле кезлери, башлары бла, ауузларындан а сёз чыггармадыла. Олсагъатда Науруз кепню кёрген огъурлу кезлерин кыаты кысыды да, добар кёлларына эркинликни кезиу-кезиу берип, ала да бир бирлерин ууа тургъан чаккыда хапарын кыысха айтып бошады.

Дауумхан Алийханны танымагъан адам тыйюлдю – Москвада бирге окыгъандыла, Нальникде бирге ишлегендиле. Аны ючюн эди Наурузну хапарына тынгыларгъа кимден да бек кыйгени. Алийханны ёлгени, Дауумханны бюрегине кыара тамгъа салды, ол, башын кётюрмей, теренден ахтыннган сагъатында кезлери кыарангы этдиле, жён этлери юзюлген сунду кыарыны бургъан сагъатда. Алайда ол Наурузгъа да кёл ашады – Алийхан аны хатасындан жоюлгъанына ишексиз болуп. «Чырмау болма сёзюме, – деди тиширйу кеси акылында, айтырымы артха саллыккы тыйюлме». Дауумхан башын ёрге кётюрген сагъатда кыысха кыырккыылгъан кыалын чал чачы сыйдам бетине, мудах талгъыр кезлерине тегюлдю, иничке узун бармаклары бла аны артха сылады да, кезлерин уллураккы ачып кыарады кыатындагъылагъа. Сора, биягъындача, солууун теренден алды. Бу жол бюрек тамырлары ачыдыла. Кёл бармакларын кезиу-кезиу ийлей келип, ёрге кётюрюлдю, кыызыл огъары жанындан келген ауана ариу жуккы жаяклары кыына бюрсюнлю этди. Бу не этеди дегенча, кыарайдыла Дауумханны нёгерлери. Аланы эслеринде болмагъан хапарны башларыгъына уа ишексиздиле.

– Науруз, – деди Дауумхан, шош, сабыр, кишини кезюне кыарамай, – сен урушда Алийханны жоюп кыйтханлыккыгъа, кыолубузда сауут-саба

жюриотмегенликге, мында биз да этгенбиз уруш. – Адамла сагъайдыла. Дау-умхан а бардырады, ёно къарыла, хар сёз айтханы сайын тамагъын ариулай. – Уруш жылла жашаусуз этген эллерибиз кюл болуп, жангъыдан кючден бла буддан тирилдиле. Бюгюн да сейир этеме сау къалгъаныбызгъа.

Театрыбызны артистлери эдиле халкъгъа эс тапдыргъан, хорламгъа кёллендирген. Сахнада керек боллукъ затларыбызны эшеклеге жюклеп, кеси аркъабызгъа да алып, сабийлилени сабийлери къолларында бир тау аууздан экинчи тау ауузгъа жаяулай ётюп, халкъгъа сахна оюнла кёр-юзтгенбиз тохтамай.

IV

Хамзатны жангы пьесасын окъургъа жыйылгъанда даулашны алай къаты башладыла, къычырыкълары театрны къабыргъаларын къалтырата, бир бирге тынгылагъан болмай. Ауузларындан сёз чыгъармагъанла: Науруз, Кусиба, Зурият, сора Барисбий. Владимир Ахматович чакъдан бир сёз айтады ауузларын тыймагъанланы «тизгиннге» жыяр акъылда. Алай анга эс бургъан жокъду. Ол да терлемез жеринде терлеп, – алай жерде оноучугъа къыйынлыкъ кёбюрек тюшгенин ангылата. «Мен харип адамма, – деди ол кеси акъылында, – быллайлагъа оноу этер баш къайда манга?» – Сырмахан мында болса, директор аллай бир къыйналлыкъ тыйюл эди, ол ишни къолгъа алса, барысыны да ауузларын тыяргъа къолундан келлик эди.

– Не кёп къалды бу, – деди Владимир Ахматович. – Сора Кусибаны кёзю-башы бла билдире, къатына чакъырды да, къулагъына шыбырдады. – Телефон бла сёлеш да Сырмахан къайда болгъанын бил. Бери мычымай жетсин.

Кусиба инчиклери ашыкъ таууш эте къууулду тышына, – эти тыйыпмы къаллыкъ эди! Сырмаханны бла Кусибаны шуёхлукъларыны татлылыгъына ким да сукъланырчады. «Кечелери, кюнлери да биргеди», – дерге бек сыйюучюдюле таулула аллай шуёхлагъа. Бир кезиуде Сырмаханны бла директорну татлылыкълары Кусибаны тенгинден бир кесек кенгирек этген эсе да, сыймеклик сезимге къажау сюелип, ол эталлыкъ зат болмазлыгъын ангылап, кыз экисини да къуллары-къарауашлары болуп тохтагъанды. Не хатасы барды аны – театрда факмусузлугъун кёзюне алгынча тутхан адам жокъ, уллу, гитче роль жетсе да, оюнуна киши сёгюм салмайды. Энди анга: «Ангыламагъан ишинг бла кюрешмеклик – жюзе билмей, тенгизге чанчылгъандан башха тыйюлдю», – деп киши айтмайды. Жаш сыймезча кыз да тыйюлдю Кусиба, алай «Къууанчынга ахшыланы жыярма», – деп киши айтмагъанды алыкъа.

Болгъанды дейдиле бир сыйген жашы, таксиде ишлеп, ахча къобарып жашагъан адам, – Билял деп. Кусибаны хайырындан театрны терк-терк жокълап тургъанды. Тенглери бла келип, сахна оюнлагъа да къарар керекли да къалмагъанды. Кусиба элгендиргенликге, театргъа сыймеклиги бюгюн да уллуду. Алай, театрны босагъасындан атлагъанлай, Кусибаны айтханы къулагъына эшитилмей а къалмайды: «Адамлыгъынга сылтау тапмайма, алай сёзюнде жылыу жокъду».

Не сылтауу да сау миллетни жангыз театрыны артисти шофёр жашха барса, халкь тийишли кёрмез деген акьыл хорлагъан болур эди, баям. «Туугъанлы да сангады жолум», – деп да кюрешгенди жаш. Къалай жокьду ол сёздеде жылыу?!

Сырмахан бла Кусиба бирге кирдиле эшикден. Олсагъатда кёп заманы тынгылап тургъан Науруз, ёрге кётюрюлдю да, сёз айтды:

– Хамзатны жангы пьесасында огьурлулукь бла огьурсузлукь бек тап суратланадыла. Ол экисини арасында кюрешни не бла ахыры бошалыгъыны тынгысызлыгъы терен сагъыш этдиреди бизни; халкьда миллет илишанланы седирей баргъанлары уа бютюнда бек. Жаланда биркюнлюк жашаугъа кёл салмактьлыкь насыпсызлыкьды. Ол затны кертилигин Хамзат теренден ачыкълайды. Пьесада суратлау сыфатланы сёзлеринде, къылыкьларында; аякь алыуларында, къол къымылдатыуларында окьуна жашау кертиликни ачыкъ кёребиз. Пьесаны аты да сагъыш этдиреди бизни – «Атамы жомагъы». Аны терен магъанасы барды, – дуниялыкь жомакьгъа ушагъан заманда жашайбыз... Аталарыбызны жолуна тюшерге керек болуп тургъанын ангылатады Хамзат бизге. Угъай дечигиз: тилибизге, адет-тёребизге тамбла не кюн келлиги белгисизди: бешик жыр айта билмейдиле бюгюнню тиширыула, сабийлерине жомакь айта билмейдиле атала, аппала окьуна, ийнекни къайсы жанына олтуруп сауаргъа кереклисин, атха къайсы жанындан минерге тийишлисин да билмейдиле аланы кёбюсю; ырысхыны ызындан тюшгенле миллет культураны, ёз тилибизде басмаланган китапланы, газет-журналланы, жууукьну-тенгни окьуна сансыз этдиле, ниет байлыкь не болгъанына багъа бичмейдиле.

– Тамата, бу жол а кесинги профсоюз жыйылыуда сёлешген сунуп кёйдунг дейме, тейри адамы, – деди Диммо – Тебо. – Черек да бирде таркбая, бирде къутура келгенди, дуния жаратылгъанлы. Сен айтхан затла бары да бир кюннге жокь болуп къаллыкь эселе, сора неден да не бизге, кёзлерибизни къысайыкь да ахыр жолубузгъа атланайыкь...

– Мен сени таныгъанлы, бу жолгъу сёзюнг бир затха ушады, – деди Науруз Тебогъа, къол жаулугъун хуржунундан чыгъарып, шонтукь бурунун бла добар эринлерин сыйпай. – Театрда артистни къадары бла пьесаны жигитини къадары бирдиле, Тебо! (Науруз Тебону чам атын бир заманда айтмагъанды). Келигиз, ол затны эсен кетермейик. Артист андан башха жашауну билмейди, башха жашауну сайларыкь да тойюлду, аны къый, ёлюмню да башха тюрлюсюн. Ма ол сайлауду бизни ишибизни бетин чыгъарлыкь. Къайда да ишлесин адам, аны бек уллу борчу – адамлыкьны от жагъасында жылынганлай турургъа керекди. Халкьны кесинге кюлдюрмез ючюн а, къолунгдан келлик ишни эт. Экинчи кере къайтарабыз бу затны. Тамблагъа жашау халны къаллай боллугъун ангылап, анга кёре сёлеширге керекбиз; оюнубузну мурдору да ол болургъа керекди... Ойсуз къаугъалагъа жол бермезге, харам къан адамгъа кючсюнюп жилигъан сагъатында окьуна тенгсиз, жууукьсуз къалгъан сагъаты жетгенин ангылатыргъа. Миннген атыбыз киши арбазында кишнерге тюшмесин. Жазыучу, драматург да башхамыды, критикагъа жууапны сёз бла угъай, иги чыгъармасы бла берирге керекди. Сора ол заманда жазыучу жангы

чыгъармамы иегилерин ууатхандыла деп айталлыкъ туююлдо. Кесини ишин кеси махтамакълыкъ а бетсизлик ишти. Мени тюз ангылагъыз, профсоюз жыйылыуда селешмейме, искусствуду миннген атыбызны жюгенин кьолубуздан ычхындырмалыкъ.

Хамзатны пьесасында бир пакъыр адамны халсызлыгына эс бурганма. Ажалны кеси кесине излеп турган жазыкъгъа. Аямай тютюн ичеди, аракыны да алай. Ол кесине сынатхан кыйынлыкъны не менме деген борбайлы адам окъуна кетюраллыкъ туююлдо. Жууукъ-тенгнге жууабы уа бу: «Мен сюрген жашауну бир хайыры, – менича бир адам телевизоргъа къарап турганлай ёлюп кьалгъанды, ауруп, кишини да кыйынамай, кеси да, тешекге тюшюп, дуня азабын сынамай».

– Аракъыдан айырылмай эсенг да, тютюнню кьой, – дегендиле жууукълары.

– Тейри, алай этсек, иги болур, – деп, жаш, олсагъат окъуна бир жанына бурулуп, тютюн кьабындыргъанды.

– Ким да адамны юсюнден хапар айтырдан алгъа аны ким болгъанын иги билирге керекди, – деди Сырмахан, – сен а, тамата, бу пьесаны не ючюн махтагъанынгы кесинг да ангыламайса.

– Бюгюнлю селешген сёзюм зырафхамы саналды сора?

– Угъай, тамата, биз сенден юйреннгенбиз жашауну сюереге, – деди Диммо. – Алай искусство кёзбауну кёрюп болмагъанын ангыларгъа керекбиз.

– Терс даучула бузукълукъ этерге айланадыла, – деди Науруз сёзю бир башха адамланы юслеринден айтылгъаннга ушап, – тюз сёз – керти сёз жыйынны бирикдирген этеди, жалгъан сёз а – чачхан.

– Жаш адамланы оюмларына магъана бермейбиз, – деди Владимир Ахматович, – тохтамай аланы ишлерине, кылыкъларына чурум тапханлай...

Директор ол сёлени Наурузну борбайларындан чёкдюрюп акъылда айтды.

– Артист партия кьуллукъчу туююлдо, – деп кьойду Науруз.

– Тамата, къарайма да, арабызда жарашулулукъ болмазгъа ушап турады, – деди директор.

– Сени кибик кеп директорну кёргенме мен, – деди Науруз, халында бир тюрлю тюрлениу болмай, – жарашмасанг кесинге аман.

– Дорбунда таулу эр киши таулу тиширыуну тешиндиргенине къалай къарайса? Ол зат керекмиди пьесада?

– Керекди, – деди Науруз, бу жол секирип ёрге туруп, – жолдаш директор, драматруг сени кибик эр кишилени хапарларын айтады жангы чыгъармасында. Намысха жетгенде, таулугъа артха турган адет жокъду. – Науруз, бу жол асыры ачуланнгандан айтмаз затын айтханын ангылап, шинтигине шош олтурду. Сора, къарангы чегетде кюн жарыгъын сакълагъан адамча, сагъышлы болду. Бир кесекден жюрегинде кеси ангыламагъан тынгысызлыкъны сезди. Кеси кеси бла ушакъ эте кечиннген бир харип адамгъа ушады, эринлерин терк-терк кымылдатып. Олсагъатда Науруз озгъан заманларын эсгергенин ким да ангыларыкъ эди. Фронтха

тебиреген кюн анасы жылы жилямукълары мудах кѣзлерин ауана эте, элден чыккыгынчы аны ызындан баргъанлай тургъаны олсагъатчыкъда болгъанча, аркъа жиклери къалтырадыла. «Анам, сен жилясанг, жолум боллукъ туююлду, – деген эди Науруз. – Жарсыуунгу теренде букъдур-масанг, бизни жиляуубуз душманнга окъ болмаз».

– «Душманнга эрлигинги кѣргюзт ачыгъындан, – деген эди ана, сакъал туюю къалтырай, жилямукълары шаудан сууча сюзюлген чолпан кѣзлерин ал бота къанаты бла сюрте, жюрюшюн терклендире, жашы бла тенг атларгъа кюреше. – Мында къалгъан нѣгерлеринге уа айтырма: «Ою-нугъуз халкъны къазауатха сюесин деп. Хыйлалыкъгъа байланмаз ючюн театрны суйгенлени жүреклери, душманны мурдарлыгъын ачыкъласын сахна оюн...»

– Науруз, биз Москвада окъумагъанлыкыгъа, театр искусстводан ангылауубуз барды, – деди Сырмахан, иги кесекни тынгылап тургъанына кеси окъуна сейир эте, – билеме, жашла таматаны оноууна тынгылагъан адетди, арабызда шуѣхлукъ къалын болсун.

– Дауур болмагъан жерде дауурла уясын къурайсыз, – деди Науруз Сырмахан не айтырыгъын эрттеден ангылап, – миллетлени бир бирге юс-гюресиз, ѳз халкъыбызны адамларын игиге, аманнга юлешесиз. Кязимни сѣзлерин унутмагъыз:

«Буслийман, гяуур деп кюрешмейик,

Аманнга, игиге юлешмейик», – дегенди ол.

Сырмахан къысха къыркыылгъан, тозурагъан чачын артха жыя кѣтюрюлду ѳрге.

– Жыл саны келген адам пенсиягъа кетерге керекди, ахырысы-къысхасы, – деди ол. – Партия ол затха тюз оноу нек этмейди?

– Сырмахан, партия бла ойнама, – деди Владимир Ахматович.

– Не айтдым мен партиягъа?

– Партия бла бир киши да ойнамасын. Олду бизге къууанч жашау къурагъан. Олду бизни коммунизмге элтген, – деди Владимир Ахматович экинчи кере да.

– Бек тюз айтаса, жолдаш директор, – деди Науруз, сансыз сѣлеше, – алай туююлду деп бир киши даулашалмаз. Былайда барыбыз да ангыларгъа керекли зат барды: жалгъан сѣзде жан жокъду. Уллу иште жашау жомагъыды ол, – атала балалагъа айтыучу жомакъ...

– Ким не да айтсын, партияды бизни жол башчыбыз, – деди Сырмахан, директоргъа коколанып, бягъы хыйла ышарыуун этип, онг къол аязы бла чачын артха, ызы бла уа ѳшюнлерин сылай. – Ол этген оноугъа тынгылайды халкъ. Мен айтхан олду: адам, къарт болуп, айтырын, къайтырын, не этерин-къалырын билмей тохтагъан сагъатында пенсиягъа нек ашырмайды, дунягъа оноу этген партиябыз дейме ансы.

– Къызчыкъ, искусствону фахмулу адамы ѳлюп кетгинчи, пенсиягъа чыкъмайды. Бек билимлиге санайса кесинги, алай ол затчыкъны уа ангыламайса, – деди Хамзат. Андан сора жукъ да айтмай, эшикге чыгъып кетди. Артха уа къайтады.

Экинчи кюн театрга Тана улу да, Мухарбек да келдиле. Таулулада таматагга берилген хурмет башха миллетледе жокъду, адамлагга акъыл юйретирден болсала, ол сёзлени айтадыла, кычырыу белги да салып, суратлау амалланы да хайырланып. Тана улу бютюнда бек ёчдю алай айтыргга. Науруз аны бери келгенине ыразы болмагганы ол зат ючюндю. Пьесада суратланган затла жашауну кёзбаусуз шартларыдыла. Ала фахмулу ишленген, сёзлери, жанлары да болган суратларыдыла. Бир кишиге жакъ басмайды драматруг, хар нени да болушунлай кёргюзтеди бизге. Режиссёрну тынгылагганы уа кьанын бузады Наурузну. Диркторну иши белгиледи, аны ангылауунда бу оюн кёргюзтюлсе, ол олтургган шинтикни тартып аллыкъдыла да, башы бла кьуйругуу жерге бир жолгга тиерикдиле. Сырмахан да аны ючюн кюрешеди кьан кьазауат этип; Владимир Ахматовичге сёз жетсе, аны да кюню кьарангы. Бюгюн Тана улун театрга чакьыргган да Сырмаханды, анга кьанат кьакъдырлыкъ кока сёзлени айтып, аныча фахмулу жазычу, драматруг, поэт болмагганын да ангылатып.

Бюгюн да бияггы даулашла башланырыкъларына не сёз; директор туруп тынгылап, терлегенлери бара, чакъдан бирде даулашха кьошула. Ол хар заманда, боюнун созуп, башын ёрге кётюрюп, билимли, окъуулу болгганына кьууанып айтычуу сёзю уа буду:

– Бир биригизге тынгылагган этигиз. «Тынгылай билмеклик да уллу фахмуду», – дегенди Владимир Ильич Ленин.

Солтанмурат даулашлагга чыртда кьошулмагганлыкъгга, бюгюн да театрга бек алгга келгенди. Фахмусуз артист туююлдю, алай чамы бек чубурду. Кимден не эшитеме, кимни кимге кьозутама деп жашагган адам. Назмучукъла жазаргга да кюрешеди. Алада терек бла, кырдык бла, Кязимни кьабыры бла ушакъ этерге болуп, поэзияны орамы бла окъуна озмагган тизгинлени жаратады дуниягга. «Мен насыплым, аллай назмула жазаргга кьолумдан келген», – дерге уа ёчдю. Алай фахмулу адам тилчи болмазлыггын а унутады.

Жыйылыуда аны тынгылагганына уа сейир этерча туююлдю. Хар кимни айтханын чачмай-тёкмей жетдирликди керекли жерге.

Жерни ырахатлыкъ бийлеген заманда да ичер суубузну бокьлагганла тилчиледиле. Огьурлулукъ кесинден жаратылгган сунуп олтурады Солтанмурат, хар сёлешген адамгга кёз кьыйыры бла кьарай, бирде ариу ышара, бирде таматалагга чамланганнга да кёз кьыса. Уруш отун кьабындыргган да тилчиди – аны отунда кюеди халкъ.

«Эсиздеди, – деди Адырай кеси акъылында, – театрны алггынны директору Аслан ишден кетип тебирегенинде айтхан сёзлени эсгере: «Ол этерин бир этсе, не бек аякъ да тире, тилчиге ышаныулукъ уллуду. Солтанмурат бла бир жерде ишлемеклик азапды. Мында кьалгганлагга жаным ауруйду. Ол, мени ызымдан тюшюп, юйренген кьылыггын этгинчи тынчаймады. «Урушну заманында атасы элге немецилени алларында келгенин кёзюм бла кёргенме», – деп, ариу борбайларымы кьыйып

кьойду да, ауузумдан сёз чыгъаргъа кьоймай. «Къайда эди ол заманда мени атам?» – деп соргъанды Аслан.

– Къайда боллукъ эди, Акъ къая сыртындан тигелеген эди элге, немецлиге жол башчы болуп.

– Мени атам тутмакъда эди ол заманда.

– Аны тутмакъдан башына эркин немецлиле этгендиле, айтдырмай кьоймай эсенг!..

Режиссёр Асланны хапарын Солтанмурат таба къарай кетгенде тюшюрдю эсине.

Асланы бла Солтанмуратны даулашларына тынгылагъанла уа кьысха айтхан эдиле муратларын:

– Солтанмурат айтханла бары да терс эселе да, ол бедишлик хапардан сора Асланнга аллай кьуллукъда ишлерге жарарыкъ тьойюлдю.

Асланда даража уллу эди адамла арасында: арыкъсуу, бийик ёсюмлю, кенгмангылай, къалын кирпичкери бла къашлары тауда ёсген таулуну илишанларын бютюнда бай этген, кюлгенинде окъуна бир уллу ышаныулукъ эсеннген, сабийде болгъан жюрек тазалыкъ биргесине жашагъан.

Жашау неден да кючлюдю, къаяны ойгъан, бизни кёкню жети къатысына атландыргъан да олду. Сора тилчи ёлюм хорлайлмагъан жашауну къалай хорлады?! Тилчиле, жалгъан даугъа кёллери бла ийнанганла окъуна бюгалмагъандыла жашауну белин. Аны элия къаралтхан бутакъларынын жангыдан чакъдыргъан да жашау кесиди.

Халгъа кёре, эки жанына да даур этерге хазырланганлары ачыкъ сезилипди.

«Алыкъа аналарыны эмчеклеринден айырылмагъанланы оноуларына къарап къалдыкъмы ахырында? – деди Науруз, театргъа жыйыла келгенлени хар бирини бетине энчи къарап чыкъгъандан сора. Бир жол Солтанмурат Наурузгъа да айтханды: «Тамата, башхаладан эшитген заглаарымы санга билдирмей тёзалмайма», – деп. – «Угъай, – дегенди Науруз, – тилчиге жашауну агъы, къарасы да бирди, аны юсюнден бичимим бирди – дуния анга тарды...»

– Тамата, арабызда сууукълукъ кюнден-кюннге кесин таныта барады. Аны великден болгъанын ангылаймыса?

– Билеме, экибиз дуниягъа ардаллыда башха адамла болуп жаратылгъанбыз. Аллаиланы бирикдирирге, – бир ниетли этерге онг жокъду.

– Мени атамы иги таныгучумединг?

– Бек иги. Къаншау кеси да, атасы да ажир эдиле, халкъ уялталмагъан.

– Мени атам аты айтылгъан коммунист эди!

– Аны юсюнден айтханымы ангыладынгмы?

– Ол сёзонгю ёмюрде кечмем. Таматалыкъ бетинги этерик сунма.

– Атангы аман кёзюне жолугъайым, эталлыгъынгы аяма.

Науруз уста биле эди Солтанмуратны атасы Къаншау ким болгъанын. Ол туугъан къайын кьызы бла зийна жюрюп, халкъ бедишлиги болгъан адам эди. Аланы жашлары хайт деген заманында да тенглерины арасында башын ёрге кётюрюр онгу болмай жашайды, жалынчакълыкъ жунчутуп.

Артыкъ сёз айтыудан да тыяды кесин. Биреуню жанына тийсе, эшитириги бирди: «Сен кимилдисе, кесинги тыйып тур...» – дерикдиле.

– Хамзат, мен сенден тилерик буду: пьесаны эркинлигин Адырайга бер, аны оноууна сыйынайыкъ барыбыз да, – деди Науруз, ёрге кётюрюлюп, чабып, желни озаргъа хазырланганча, кёлек жагъасын бошлап, женглерин аз ёрге къайырып, белибаууну тогъайына онг къолу бла тийип, аны ажымсыз къысылгъанын ангылагъанча, къолун артха кетерип, къалын чал чачын эки къолу бла кезиу сылай. – Адырай фахмулу режиссёрду ол пьесаны айыбын толусунлай боюуна алсын. Жашауну ариулугъу, ауурлугъу да бардыла пьесада.

– Партия келтирген жашауну учуз этерге кюрешгенле бла жарашалмакъ, – деди директор.

– Сизни кибикле саулукъда сёзюм жалгъан болгъанын толу ангыладым, – деди Науруз, бети къылыкъсыз тюрленип, – тюшюбюзде да термилип жашагъан жерибизде да бири бирибизни ангылаялмайбыз.

Олсагъатда кёзлерин къаты къысып, олтургъан жеринде ары бла бери керилген Владимир Ахматовични кёрсенг, тенгизни сагъышлы жагъасында олтуруп, этин кюннге къыздыргъан адам сунар эдинг. Бир кесекден а, кёзлерин ачып, кесине къонар жер излеген къанатлыча, тегерегине тынгысыз къарады.

– Сиз билемисиз, – деди Диммо, ёрге кётюрюлюп, сёзюм жартыкъурту ангылата, тамагъын экинчи кере да ариулай, – кёкден юзюлген жулдузну жерге тюшгюнчю кюйгенин кёргенме. Ол алай къаты келиуоу бла жерге тюшсе, сабанлагъа от тюшерик эди.

Театрдагъылагъа кюлкю къабынды. Директор да къошулду алагъа, Диммону айтханын ангылагъан да этмей.

– Тебо айтханнга нек кюлгенигизни ангыламадым, – деди Адырай. – Суратлау чыгъарма аллай оюмладан къуралады. – Кюлкю жангыдан къабынды.

Адырай кеси да кюлдо. Диммону пьесагъа бир тюрлю жетежагъы болмагъан, башы-аягъы да болмагъан хапары кишиге керек туююл эди. Алай Адырай адамланы акъылларын башха жанына бурур оюмга келди, баям.

– Бир жол, жаш заманымды, къыйырда жатып тургъанымлай, тейри, кече бели бола болур эди, башымы жамычы тюбюнден чыгъаргъанымлай, кёкню шибиле алай жарытды, асыры къоркъгъандан, сауларымы угъай, ёлгенлерими – атамы, анамы, жарлы эгечими сыфатлары кёз алыма келдиде да къалдыла. Кеси акъылымда бушуу къаралтхан арбазыбызгъа да тюшдюм бир чакъда. Алайда сехлерибизни башы бла секириур умут этдим, тобукъларым къалтырап, болалмадым. Мени ёлюм марап тургъан сундум ахырында. Дерт этип, кесиме кюч-къарыу алдым да, мен да марадым танг жарыгъын. Алай, мен ашыкъгъанлыкъгъа, ол замансыз кемезлигин да ангыладым. Болсада, кёзлерими кече къарангысы салгъан «тотларын» эки къолум бла кезиу ариулай, ыстауат таба кёл салып къарадым. Элия тегерекни жангыдан жарытды да, сюрюуню къайгысызлыгъын кёрюп, бош кёлсюзлюк этген сундум кесими...

– Да Диммону да, сени да хапарларыгызга суратлау чыгъармада жер берилсе хатасы жокъду, – деди Солтанмурат.

Ол махтау Адырайны сабий жылларында жайлыкъда эрттен чыкъ жалан аякларынын кюйдорюучю заманда ала кылай ачыучу эселе да, бюгюн жюрегин тюз алай ачытды. Тюзлюгюн ангылагъан окъуна кюркъады тишлерин ача ышаргъан кезбауладан, терсле ёкколлери болургъа кюрешгенледен да. Адырай иги ангылайды терсле терслик эте туруп, эслини сёзон эсге алмагъанларын.

– Да, Солтанмурат, – деди Адырай, – иш сен айтханча болса, бизни сёзюбюз пьесагъа жангы кюч берликди, баям, къара сёзге айбатлыкъ да. Адырай Солтанмуратны къакъды-сокъду этгенин кёпле ангыладыла. Режиссёргъа быллай деп сюеллиг’а жокъ эди жыйылгъанлада.

– Таулуну хар хапары миллетни жашау жолуну шагъатыды, – деди Науруз, – быллайда къайсы бирибиз да эс бурмазча сёз айтылмагъанды. Ма быллай бир шарт: 1865 жылда чыкъгъан «Живописная Россия» деген деменгили илму ишинде Радде, Кавказ томунда къарачайлыланы юслеринден сююмлю хапар айта келип, Минги Тауну башына биринчи болуп, къарачайлы Хачир улу Хилар чыкъгъанды деп чертеди. Ол китап айтылгъан алим, тау тёппесини илячини Семёнов – Тянь-Шанскийни редакциясы бла чыкъгъанды.

Быллай затланы сахнагъа чыгъарыргъа нек жарамайды?!

– Не затла жаншайсыз?! – деп, Владимир Ахматович ёрге секирип турду. – Науруз, сёзюнг шашхан адамны сёзюне ушайды. Ол затны юсюнден тюз хапар ташха, темирге жазылыпды, ёмюрлеге сакъланырча этилгенди. – Алайда Владимир Ахматович бек къалтырады, ким эсе да аны ол бир зат урлай тургъанлай тутхан сунар эдинг. – Биз, коммунистле, сер жаншакълагъа жол бермезге керекбиз.

– Товарищ директор, ишинг сёзюнгден эсе кёп да алда барыргъа керекди, – деди Науруз.

– Сени оноунг керекли туююлме, – деди Владимир Ахматович.

Ол, андан сора сёз айтмай, иги кесекни тынгылады, бир такыйкъаны ичинде мудахлыгъы къалын туман малтагъан элни адамларыны халларына ушады.

– Адам жашауда бек кёп палахлагъа тубейди, – деди Науруз. – Аланы ёле туруп да унутмагъанла бардыла. Ахырында кетедиле ол дуниягъа, аулакъ чарсына ташайгъанча ташайып.

Директорну жауурунлары жия жыйылгъаннга ушадыла, бир бирге тартыла, узун боюну энишгеден-энишге чёге.

– Иги оноучула, эсли сёз айтып, адамланы ахшы жолгъа сагъайтадыла, – деди Науруз.

– Бюгюн бери мени оноууму этергеми келгенсиз, огъесе пьесаны юсюнден оюмугъузну айтыргъамы? Науруз, сени тилинг жаныгъан сёз айтхандан ёзге жукъ билмейди.

– Сени бла Сырмаханны тили да бир да тот этерик туююлдюле, – деди Науруз.

– Мен кишиден жаншакъ туююлме, – деди Сырмахан.

– Алгъын уяла, буюгъа сѣлешуочю эдинг таматала бла, кѣзлеринги къашларынги тюбуне букьдуруп. Директор бузду дейме сени.

– Науруз, огъурсузгъа огъурсуз, бетсизге бетсиз болургъа нек жарамайды? – деди Владимир Ахматович. – Жарыкъ жашаубузну юсюнден жазылган кир чыгъармагъа уа жол бериллик туююлдо. Хамзат, пьесаны мен айтхан жерлерин кырып кетермесенг, ол сахнагъа чыгъарыкъ туююлдо.

– Пьесаны бир сѣзюн да тюрлендирлик туююлме, – анда айтылган хапар жашауну керти шартыды.

– Аллаий терсбюн драматруг керек туююлдо бизге. Мен саулукъда «Атамы жомагъы» сахнагъа чыгъарыкъ туююлдо.

– Тейри, Ахматович, сен былайдан кетгенден сора да театрыбыз мени бек кѣп пьесамы кѣргюзтюр халкъгъа.

– Башханы кююгъуз, – деди директор, алгъындан эсе кѣп да базыныулу сѣлеше, – пьесада урушдан къачхан адамны юсюнден хапар айтылады. Энди аны жашы кюуллукъчу кибик болганды да, анга кокаланады драматруг.

– Чыгъармаларынги юсюнден мени оюмуу билесе, Хамзат, – деп башлады сѣзюн Тана улу, – бек жаратама аланы.

– Тана улучукъ, мен а сени жазганларынга чыртда бюсюремейме, – деди Хамзат аны не айтырыгъын эрттеден ангылап.

– Сау бол, туугъанынга туура айт дейдиле. – Тана улу ѳрге кѣтюрюлген сагъатында да ѳсюму олтурганладан хазна бийик болмады. – Ол сѣзле бла окъуна ангылатханса кесинги ким болганынги. Жазыу иште сен – ким, мен – ким. Китапларымы бирге жыйсам, сени ауурлугъунг тенгли бир боллукъдула. Былайда сен айтхан сѣзлени къара шайгъа да санамайма. Алай бюгюн биз сюзген пьесаны ол халы бла бу театрда кѣргюзтсенг, мыйыкълы кишисе! Владимир Ахматович, фахмулу артистибиз Сырмахан, башхала не къадар эсли сѣзле айтадыла былайда! Аладан акъыл алмаган адам бла даулашып, сѣзюмю зыраф этерге суймейме.

– Жазылган затха тюз багъа биче билмегенибиз туююлмюдю литературабизны эшигин жапхан! – деди Хамзат.

– Бир да къоркъма, мени кибикле саулукъда литературабизны эшиги жабыллыкъ туююлдо. – деди Тана улу.

– Къайтарып айтама, пьесаны эркинлигин режиссѳргъа бер, – деди Науруз.

– Мен да сени жанлыма, – деди Юзлюй, театрны эрттеги артистлеринден бири.

– Мен да, – деди Зурият, эндиге дери Сырмахан жанлы болуп турган адам.

– Ашыгъышлы оноу этмейик, – деди Мухарбий, – театрны ишине къатышыргъа суймейме, алай пьесаны алгъа басмагъа берсегиз тюз болур, баям. Ол дуня жарыгъын кѳрсе, бюгюнню даулашха жол кесилликди.

– Аны киши базынып басмаларыкъ туююлдо, – деди кесин кимден да акъыллы да, билимли да сунган Солтанмурат. Сѣзю хар кимни да таукеликке сабийнича терилтиригине толу ийнанып, ѳмюрюнде бучхакълары

борбайларын жапмагъан адам, базарчы жашы эригип тешген костюмну кийгенине кесин бир тизгинли да, омакъ да сунуп, аны тюймелерин теше, жагъасын артха сылай. – Бюгюн сиз айтханлагъа тынгылап турама да, пьесада барыбыз да эслемеген дагъыда бир шарайып барды. Тейри, анга уа, башхаланы билмейме, Владимир Ахматович а эс буургъа керек эди. Ол барыбыздан да жютюдю аллай затха. (Былайда Солтанмурат алай керилди, тенгиз толкьюларында жюзген сунар эдинг, аны чайкългъанын кёрсенг).

– Къарындашш, айт маржа, не зат эслегенинги, – деди директор, Солтанмуратны сёзю жюрегин жарыга.

– Жашлыгъыбыз боранча кетди, дуня азабын сынатып, – деди Науруз, Солтанмурат директоргъа кокаланнганын жаратмай, айтыр сёзюню магъанасызлыгына да ишексиз болуп, – сынсыгъан жюрекленни жапсарыр, азатлар кюч а жокъ, къыйынлыкъ жашау жорукъ эди бизге. Иш, оюмсуз сёз тюгендирген жазыкъларыбыз. Бушуу сынагъан да бизни тёлно, сабийлигин сыйыртхан да бизни тёлно. Не иши бар эди ёлномню тохтамай бизни жаныргъа?!

Аны Солтанмурат, Сырмахан, Владимир Ахматович кибикле бла ишлеген кёре келген бар къыйынлыкъларын хорлагъан азап болгъанын ангылатханлыгы эди жаз тил бла айтхан хапары.

– Мен барама жай кече шошлукъда деп, суймеклик терилтген заманларынгы эсгерсенг а, тамата, къуруда жилиу-сыйытны жангыртып турмай, – деди поэт.

– Дагъыда айт былай, – деди Тана улу да: «Тенгиз даууруна тынгылай, аны жагъасына биринчи кере чыкълганча, сейирсиниюм къучагъыма сыйынмай сюелеме».

– Сау болугъуз, – деди Науруз, – кёл этдирдигиз. Кесигизни толгъан айны бутагъы бла бирге бийик тауну тёлпесине келип тохтагъан сунасыз. «Жашлыкъ – эмилик ат», – деп аны ючюн айтадыла таулула, жашауда хар не да бизге бир кезиуге дери берилген хаух затладыла. Дунясын тауусмазлыкъ бир киши да жокъду.

– Айтырыгъыгъызны айтып бошадыгъызмы? – деди Солтанмурат. – Алай эсе, манга тынгылагъыз. Пьесада, сагъына келгенибизча, партияны ниетлерине келишмеген затла кёлдюле. Анда Абусалам деген адам Совет властыны жаны кибик кёргенин, ол буюргъан ишге жаны-къаны бла берилген инсан болгъанындан хапар айтылады. Аны уа партия тюргеге сукългъанды. Сабийлерин-юйюрюн «къара чёлпге» салгъанды. Бек уллу терслиги не деди бу адамны? Хамзат жазгъаннга кёре, хайт деп ишлеп, махталып тургъан Абусаламны, – ферма башчыны, къуллугъундан къыстагъандыла. Ол а: «Мен къуллукъчу боллукъ туююл эсем, партиягъа атамы башына депми киргенме?» – дегенди. Неге ушагъан ишди бу хапар? Партияны башсызгъа нек санайды драматруг? Абусаламны ол сёлзлери ючюн тюргеге сугъаргъа боллукъ эдиле Сталин бла Берия.

– Драматруг эски адетлеге жан салыргъа юрешгенин да айт, Солтанмурат, – деди Сырмахан, къыркъма чачын сыйдам мангъылайындан артха эте.

– Ол да алайды, тейри, – деди Солтанмурат. – Эски адетле: жаш келин къайынларыны къатында сѣлеширге, аш ашаргъа, суу ичерге эркин туйюлдю, сабийине ёшюн салыргъа да алай, олтурургъа да эркин туйюлдю... Кѣпдоле аллай хапарла пьесада, коммунистический идеалгъа чыртда келишмеген затла.

«Жаш келин эрин урушха ашыргъан сагъатында, жиляргъа къайындарындан уялып, къыйынлыгъын ичинде жашыра сѣеле эди», – дейди пьесаны жигитлеринден бири, нѣгери бла ушакъ эте келгенинде. Магъанасыз сѣзле бла халкъны башын бездирир кереги жокъду.

Пьесаны бир башха персонажы уа былай айтады: «Ныгъышда безиреучю заманла кетди. Бюгюнлюкде уа ёксюзлени кѣзлерине къарап, алагъа кесибизни борчлу болгъаныбызны сезе жашайбыз».

– Жалгъан дауну жашау кеси элек бла сюзгенча сюзер, – деди драматруг.

– Мен ангылайма, – деди Диммо, – кимни да аты аманнга бир чыкъса, ол хапар алай тынчлыкъ бла унутулмайды.

– Не затла айтыргъа кюрешесе? – деди Адырай, – айтырдан бир къалсагъыз, сагъыш этип сѣлешмей тохтамайсыз. Кимни аты чыгъаргъа керекди аманнга, не ючюн? Ёз сезимлерине сѣзню кючю бла жашау береди фахмулу адам. Хамзат жашау гъа кенгирекден тутдуруп къарагъан адамды, башхала кѣрмеген, эселемеген затланы элейди, – табийгъатда, жашауда аны оому кенгликни излейди. Актѣр а кимни ким болгъаныны башхаладан эсе иги ангылргъа керекди. Сырмаханнга, Зуриятха неда Кусибагъа нек жарамайды намысы, сыйы болгъан, ол башда сиз сѣкген адет-жорукъланы тынгылы жюрютген келинлени сыфатларын тынгылы къурап, театр гъа келгенледен ыспас алыргъа?!

Бери бир эс буругъуз – эрттегили таулу элни сурагы къалай бериледи пьесада: «Гитче таулу элчикни бийик къаяла къуршалапдыла. Аланы этеклеринде къалын агъач. Элни жашауун ачыкъларгъан затла: кюнлюмледе, чегетледе, тѣшледе да картох, нартюх бохчала, алаша топуракъбаш юйлени ожакъларындан чыкъларгъан къалын боз тютюн, элден бир жанында халкъгъа жашау берген гитче суу тирменчик. Уллу ташны тийресинде чойке, боккабар ойнай тургъан, арлакъда бирге жокку болуп, таматаракъланы хапарларына сейирсинип тынгыларгъан жашчыкыла. Гитче школчукъну арбазында заманда сурагъан ачыкъларгъан кийимчиклери бла ары-бери чабып айланган жашчыкыла бла кызычыкыла. Энди аланы къл сырталарына балакыла бла киши урмайды...»

Барамыды драматругда фахму?! Аны ызындан келген суратха да эс буругъуз. Анда уллу тюрлениуле, ёсю кѣринедиле. Андан сора бюгюнню жашау. Миллет бек къарангы заманында окъуна ниет жаны бла бусагъатдан эсе иги да бай болгъанын, миллет сезим кѣп да кючлю болгъанын ангыларыкъды пьесагъа къарагъан адам.

Бу чыгъарманы баш жигити элде ол гитче школчукъда окъугъанды, анда тѣрт классны таууханды, энди уа бийик билими барды, фахмулу журналистди, жашауда иги муратына жетген адамды.

Драматруг болмаз затланы кюсейди дегенлени кѣрдюм бюгюн бы-

лайда. Ол айыпды – кесини сёзюне багъа биче билмеген. Пьесада кече къарангысында ажашхан соймеклик хайран этген адамла да бар, зарлыкъ, тилчилик, уллу кёллюлюк да бар, миллетим ючюн къан тегерге хазырма дегенле да бар... Барысыны юсюнден да сахна оюнубузгъа къарагъанла кеслери оюм этерле. Кесамат сёз а, биз кесибиз ким болгъаныбызны кезюбузге тутарыкъды. Адамгъа уа багъа аны не зат этгенине – терслигине, тюзлюгюне кере берилмейди, аллай затлагъа эс адамгъа сюд этилген заманда бурулады. «Сен жаланда кесинги юсюнден сагъыш этесе» демеклик да кеп затны излейди. Аны ючюн биреуге айып салыргъа жарамайды – хар ким да Аллах берген акъылы, къылыгъы бла жашайды. Бирлеге харам ниет тутхандан эсе, жангызлай къалгъан кеп да игиди.

«Жан къоратмагъыз мен ёлген кюн», – деп, пьесада биреу осуят этеди юйюрюне – мал соймагъыз деген магъанада. Ол а миллетни ырмах этген къыйынлыкъны юсюнден айтылмайымды?!

Таулулада таматагъа берилген хурмет башхалада жокъду. Пьесада ол затха да эс бурулады.

Ахарында айтырым, - пьесаны сахнагъа чыгъарлыкъма.

Асыры базынаулу селешесе, – деди Владимир Ахматович, – сени оюунгда туююлду ол иш.

VI

– Мен ангылагъандан, чыгъармачылыкъ ишни юсюнде режиссёр бла демлешир кереклиси болмаз, – деди пьесаны сюзюу башланганлы да театрны кюн сайын жокълагъан журналист Азиза, олтургъан жеринден ёрге шош кетюрюле, ариу ингиликчиклери къызара, узун кирпичлерин терктерк къагъа, – ким биледи мен сизни ушагъыгъызгъа къошулуп, кесиме жетмеген зат бла да кюреше болурма, алай Хамзатны жангы чыгъармасыны юсюнден оюмуу басманы юсю бла айтыргъа уа эркинлигим барды. Пьесаны окъугъан сагъатымда драматург суратлау сёзню кючю бла жашауда тубеген ол сейирлик къадарлары болгъан адамланы къайдан тапханды деп сагъыш этерге тюшеди. Къылыкълары, фахмулары, ниетлери, этген ишлери бла да бири бирине ушагъан эки адам жокъду анда. Хар биринде да – терсбоюн персонажлада окъуна, жюрек кючю, сахна оюнну магъанасын иги ангылагъан инсанла бардыла. Аллайла да бардыла: адамлагъа игилик излеп жайылгъан сагъатда Прометейден окъуна болушлукъ излемезликле.

Театр искусствода жашауну тамбласы кюзгодеча керюннгенин эсге алсакъ, Хамзатны пьесасында Абатны, Махтини, Барисбийни, Фариданы, Лямийни литература сыфатлары бизге ол затны юсюнден толу хапар бердиле. Миллетни арасында даулашла, бир бирге кекюрек тиреу дегенча къылыкъла да жашауда кеслерине жер таба баргъанларын да ачыкълыйдыла ала. Партия уа ол затха жол берлик туююлду...

... Азиза, нек эсе да эшмелерин седиретип, бал бетли чачын тозурагып, башын ары-бери чайкъагъан сагъатында чачы суу толкъунлагъа ушады. Къызыны ол ишине хар ким да эс бурду. Азиза театрны терезесинден

тышына къарады да, кюн таяклары бийиклеге ёрлей барып, кызыарып, тау артына ауар чакъгъа жетишгенлеринде, ол халны жаралы солдат бизге къан ыз къойгъаннга ушатды. Аллаи суратлау да барды пьесада. Айны сураты кёк кёлге тюшгенин да биринчи кере кёргенча сейирсингенди Азиза, пьесаны окъугъанында. Не уа тау сууну акъ шорхасына кёмюле да, чыгъа баргъан жаралы солдатны сагъыш этдирген къадары уа?

– Пьесада художник жаш – Шамил ишлеген мудах суратха эс бургъанмысыз? – деди Азиза сёлешгени сайын жарыкъдан-жарыкъ жана баргъан чолпан кёлзлерин бирде ёрге тутуп, бирде къарамын къатында-гъылагъа бура, – кертиди биз суратны кесин кёрмейбиз, алай драматург аны юсюнден айтхан хапар суратны да, аны ишлегени да кёз аллыбызгъа келтирип кюяды. Хамзат бу сюжетни кёкден алмагъанды – дуняда бола тургъан ишле – даулашла, кюрешле, сермешле сагъыш этдиредиле аны. Жангыз бир сурат ачыкъллагъан жашау халланы ат башындан атып кюяллыкъ тюйюлсе. Художникни фантазиясы керти оюмлагъа жол ызлайды. Адамла кеслерине кеслери къажау сюеллик заманла келирге боллукъдула. Ол шарт жалаңда бизни кыралны юсюнден угъай – дуниялыкъдан хапар айтады.

Алай Хамзатны чыгъармасында адамны багъасы – адамлыкъ даражасы бир зат бла да тенг этилмейди. Биреу кыйынлыкъны тежейди халкыгъа, башхасы уа ол затдан кюруулайды халкыны. Бу кёп затны бирикдирген эпикалы чыгъармады, искусство адам улун палахладан кюрууларгъа кереклисин ангылатхан кюрешге чакыргъан суратлау сёздю.

История теренликге да узалгъанды бизни драматругубуз, халкыбызны ёмюрледен бери жашай келген жерине киши сугъанаклыкъ этмезине ийнандырады, аны къачан да уллу онгу, билими, акъылы, ырысхысы да бола келгенин ачыкъллайды, къалыубаладан бери да адет-тёресин, тилин сакълай келген халкъ болгъанын суратлайды пьесаны автору. Мында жыр да, жырчы да бардыла.

– Азиза, бек тюздю хапарынг – деди Мухарбий, сёз жырны, жырчыны юсюнден баргъанында кесини ким болгъанын ангылата.

– Мурдарлыкыгъа, дерт жетдириуге чек жокъду, – деди Азиза Мухарбийни сёзюн бёле, – аллай ишлени этгенлени кёлзлерине къан чапханлай жашайдыла. Пьесада мурдорлукыгъа кирген коммунистни юсюнден да айтылады.

– Коммунистлеге тийме! – деп кыгычырды Владимир Ахматович.

– Нек тиймейбиз коммунистге? – деди Азиза, чачын, биягъындача, ары-бери чайкъай, – ол адам тюйюлмюдю?

– Тейри, корреспондентчигибиз сейирлик хапарла айтырыкыды, – деди Сырмахан, директорну кёзуне аралгъан халын тюрлендирмей. – Палахны ызындан палах туудура барлыкъдыла была, къарайма да.

– Коммунист ниетли болмагъан адам мен коммунистме деп кыгычыр-гъандан не магъана?! – деди Азиза.

– Жолдаш корреспондент, мен коммунист тюйюлме, алай ниетим а сени кибиклени ниетлеринден кёп да тазады, – деди Сырмахан, секирип ёрге туруп, ачыкъ сермеширге хазырлана, кёлзлери от чагъа. Олсагъат Вла-

димир Ахматовични бети кѐп тюрлю болду; бирде, бек арыгъан жолоучу жолну ахыр атламын сакълагъанча, теренден ахтынып къарады Сырмаханнга, кѐзлери алас-булас кѐре.

– Жолдаш журналист, санга тынгылап турама да, мени къанымы бузаргъа боллукъса, алай башым бла уа ойнатырыкъ туйюлме. Къарайма да, менде болгъан жашырынлыкъланы ауазын эшитирге излейсе. – Жыйылгъанла шум болдула. Баям, бусагъат директор журналистни керегин берликди деген акъылгъа келген болур эдиле. Алай директор сагъышлары арыгъан чакъгъа келип тирелди. Ахырында жукъ айтмай тынгылагъаны да аны ючюн болду.

Былайда Науруз да кесини ѳтгюр – эмилик жашлыгъын ийнакълагъан жылланы эсине тюшюрдю, алай нек этгенин кеси да иги ангыламады. «Не этейик да, артха зурнукла къайтханлыкъгъа, жашлыкъ къайтмайды, – деди кеси акъылында. Сора, башын ѳрге ауур кѐтюрдю да, къарамын директор таба бурду да: – тюшлени сейирлерин энди кѐрлюксе, – деди кишиге эшитдирмей. – Къаныбызны кѐп кере буздунг, экиге-ючге юлешдинг театрны адамларын, биз эндиге дери сынамагъан бетсизликле къолгъа этдиле намысны-сыйны».

– Керекли, керексиз жерде да коммунист деп къычырыуну тохтатыр-мек?! – деди Науруз, халына кѐре, иги кесек заманны тыгъылагъанын чыгъарыгъа ушайды.

– Коммунистни аты керексиз жерде бир заманда да айтылмайды, – деди Ахматович, къалайда да Науруздан эсе кеси кѐп да онглу болгъанын ангылата. – Сен бери келген кюнюмден берисинде да мени эниш этерге кюрешгенинги къой, ушата эсенг... Алай болмаса, ортабыз аманнга кетер.

– Тейри, Владимир Ахматович, адамлагъа ишекли болгъанлай жашагъан оноучуну иши алгъа барып билмейме. Ол бир жаны; экинчи жанын тутдуруп айтсам, мен париягъа сен туугъунчу алынган кишиме. Къарап турама да, онгуз хыйлаларынга кесинг да сыйынмайса бир-бирде. «Акъыл сѳзюнде» да азды магъана. Эртте-кеч болса да, театргъа келгенли эте айланган оюмсуз ишлеринг кесинге дау айтхан чакъгъа жетип тохтарыкъса. Сабийлеринг атабыз, айыплы ишлеринги къой деп сюелирле бирде. Ол заманда жан-жанынги таларса, дертчилеринг ызынгдан къуууп келгенча, кѐзлеринг от чагъа къайры барырынги ангыламай тохтарса. Ол заманда да тобагъа уа къайтырыкъ туйюлсе, мен дуниялыкъдан жукъ ангылай эсем... Къызларыбызны терилтме. Адамланы бир бирге этме!

– Не затла айтаса сен?! – деди Сырмахан, чачын-башын тозурата, – директор къайсы къызны терилтгенин кѐргенсе? Сырмахан къычырыкъдан къырып жиляды.

Владимир Ахматовични тили тутулду да къалды. Сырмаханни жапсарыр къарыу жокъ эди анда. Солтанмурат бла Кусиба, Сырмаханни къатына барып, аны зугул хыяргъа ушагъан башын кѐкюреклерине кезиу-кезиу къысып кюрешедиле, дунияны ариуун айтып, Диммо да къошулду алагъа, сѳзюн жарты-къурту ангылатып. Директор а олсагъатда бир зат да эшитмейди. Алгъаракъда Сырмахан бла этген ушагъын а эсине тюшюрдю, баям, Наурузну айтханлары сагъыш этдирди аны.

«Сен жашаууму тейри жарыгысы, – деген эди директор Сырмаханнга ачыкдан. – Жашауну жол жингиригинде тубесек, бир бирден айырылмазча чекге жетип тохтадык. Сора уллу кьол аязы бла кесини башына узалып, аны сыйдамлыгыын Сырмахандан биринчи кере букьдуртургьа кюрешди. Сырмахан а, чач кьалпагыын кьолуна алып, аны бла жубана эди. Аны ол халын жаратмады директор, – кесин хыликкя этген сунду. Кызда уа ол акьыл жокь эди, директоргьа омакьланганлыгы эди.

– Байрам жетди, не саугьа сюесе, жаным?

– Кесингден уллу саугьа керек туйюлдю манга.

– Угьай, тюзюн айт, – жашлыгымы кьайгардынг сен манга.

– Кёрюне барсанг, атама-анама этерсе не уллу саугьаны да...

Владимир Ахматовични тили тутулду да кьалды: сабийлери – эки жашы, бир кызы, жууукьлары, кьуллукьлагьа сала айланган кьатыны. Не баргьан, кёрюннген хапарды ол?! Таулары сууукь желлери жетгенча, кьалтырады Владимир Ахматовични аркьасы. Жашаууну ол сагьатын бирде уясына ташая баргьан кюннге, бирде таудан аууп келген кьара булутха ушатды. Кёк да кюкюреди кюкюремез кезиунде. Кьара кьаргьа кьычырды чапыракьсыз терекни башындан, «соймеклик» деген сёз кьара кьурум басхан ожакьны ичи бла ёрге учуп, кёк кенглигинде жаба-лакь эригенча эриди.

Тынгылауну басды директор. Сырмахан, ол затны жаратмай, тылпыусуз болду. Владимир Ахматович а, энишге чёгюп, тынгылагьанлай турады, сыйдам башын эки кьол аязына жюклегенлей.

– Айып этме, – деди Владимир Ахматович, – анамы ёлген кюню эсиме туюшдю. Ол кюнню кьыйынлыгы уллу гыйы ташны тубюне сугьады мени, солуууму алыргьа кьоймай. Биченнге баргьанлай, кьаядан кетген атамь хапарын эшитгенлей келген эди анга аман кюн...

Владимир Ахматовични сёзлери тутхучсуз туйюл эдиле, болсада аны мудах этген Сырмаханна «ахшы мураты» болгьанын а ким да ангыларыкь эди.

– Володя, мудах болма, жаш жаньмы жерге сукьма, – деп, Сырмахан аны сыйдам башындан уппа этди. – Сен мудах болсанг, кёкде ай тутулгьанча, кьарангыды кюнюм.

– Сени ючюн отха кирирге да угьай демем ахшы муратым толурдан болса.

– Тюзюн айтайыммы? – деди Сырмахан. – Жаланда жаньнга тиймесин, керексизге кокаланып тургьан эр кишини артыкь жаратмайма. Энди биз бир бирге кёзбау этер чекден ётгенбиз, муратыбызны жалгьан сёз кьошмай ангылатыргьа керекбиз. Энди мен сениме, таша ишибиз тышына чыкьмасын. Бир тилегим, кьолунгдан келсе, кьуру мени бла кюрешип тургьан Наурузгьа, сора драматругга бет этме; кереклерин берсенг, мени ыразы этериксе. Зурият бла Барисбий танабаш да бизни жанлы болмасала, тиллерин кьабаргьа керекдиле. Кеси жашауубузну кючюн танытыргьа керекбиз. Театрда фахмусу бла манга жетгенни тапчы. Сен а – жашау акьылгьа аманат болгьанын ангылагьан бир адам.

Сени жюрегинги жарыгы манга бир кишини аллында да хорламазча, кюч-къарыу бергенди. Сен саулукъда кёк манга чууакъды, жашау жолум а узакъ.

VII

Мардасы болмагъан даулашны кезиуонде Владимир Ахматович Наурузгъа:

– Мен коммунистме, – деди. Олсагъатда Науруз эртте сахнада кеси къурагъан жигитни сёзлери эсине тюшдюле. «Сени ауазынг жол нёгерим болургъа керек эди, – дейди колхоз председатель райкомну секретарына. – Ташада мени сёзюмю этгенлеге жол бермезинги тилейме...»

– Кесинги жюрютюуонг ол затха ушайды, – деди Науруз Владимир Ахматовичге. – Коммунист, – адам улуну юлгюсю деген магъананы тутхан сёздю.

– Тамата, манга акъыл юйретиуден эрикмей къалдынг. – Мени бери уллугъа, гитчеге да партияны сёзюн жашау нёгер эт деп жибергендиле.

– Анданды сора театрны ишини алгъа тау черегича баргъаны.

– Мени сёзюмю сант жомакъгъа санагъанынгы тохтат, тамата. Мен айтхан болмаса, театргъа экибиз бирге сыйынамакъ. Ишни алай болурун а суймейме, – атам сермешген урушну адамыса.

– Атанг ким болгъанын билеме, айтдырмай къоймай эсенг.

– Тамата, сёзюмю этгенлеге жол бересе.

– Сен а этдирме сёзюнюг.

Директорну тили тутулду, бир затла айтыргъа кюрешди, алай хырха ауазы бирде жокъ болуп, бирде уа жарты-къурту эшитиле эди. Кеси акъылында кеси бла уа ушакъ этди:

«Мени сёгерден къалмады бу, мен да тёземе. Ашыкъмасын, халкъ кёп жыйылгъан жерде уа керегин берликме, тилини хатасындан кюе тургъанын ангыларча. Тишлери тыйылмагъан тилин хуппежин этер чакъгъа жетдириме. Кесим этген оноугъа табыллыгъыма ийнанам. Акъылдан ким кимни шашдырлыгъын кёрюбюз...»

– Атанг урушха кетген кюн эсингдемиди? – деп сорду Науруз директоргъа, бу жолгъу ушагъында аны тизгинин иги да жыйдыргъанын ангылап, айтхан сёзюн чапхан атха тенг этип, башын ёрге тутуп, тау хауадан жюреги къаннгынчы солугъанча, дуня зауукълугъун таба. «Къарагъа – акъ» дегенле – (театрда директорну жыйыны) анга тенг болалмазлыкъларын теренден ангылап. Ол зат аны тюз оюмуна жюреги берген жууап эди.

– Ол заманда мен туууп туйюл эдим, – деди Владимир Ахматович, Наурузну соруууна терк жууап тапханына къууанып. Алай дагъыда кёп мычымай айтды, – не эсе да теренде кесим да ангыламагъан бир къайгъым барды. Бюгюн, энишге чёксем, ёрге кётюрюлалмайма... Науруз, хар сёзюнг, хар атламынг манга ауруу болгъанларын бекден-бек ангылай барама. Таш тёзюмлюгюм жашауума уллу хата этеди. Ол азап бек къыйын кёрюнеди манга.

Ол чакьда Сырмахан келип директорну кьатындагы шинтикге олтурду да, чыммакъ акъ кьолу бла аны кьол сыртын сылады. Алайда Владимир Ахматович Сырмаханнаны танг жулдузу бла тенгледирди кеси акьылында. Аны санларына аллай бир женгиллик келди, ол тутмагъан санлары, чапса, жел бла эришдирик эдиле.

– Бу шуёхум а, бизден да уялмай, суйгенчигине кьысылгъанды, – деди Тана улу Сырманханнга.

– Артыкъ сёз айтаса, – деди директор. – Чыкъмаз жеринде кьайгы чыгъара айланасыз. Къарындашш, мында кьонакъ болгъанынги унутма, намысха намыс керекди. Жашауну бууаргъа кюрешгенигизни кьойгъан этигиз. Зар жүрекледен кьачып кьутулур онг кьалмагъанды.

– Ой, зарланмайбыз. Ким не да айтсын, сайлау кьызны кесиндеди, – деди Тана улу, буруну желде бюгюлген тал чыбыкьча, ары-бери бюгюле.

– Иги жаш, намысым бла асыры кёп ойнай болурмуса? – деди Сырмахан, солууу тамагына тыгъылып, тюкюрюгюн кючден жута.

– Жашха кьыз бла безиреген тёреди, – деди Тана улу, добар кьолларын бир-бирге ууа. – Мени былай жашлай тутхан кьызладыла.

– Бар да, ала бла безире. Мени бла уа ишинг жокьду. – Сырмахан биягыча кьычырыкьдан кьырып жияды. Алайдагыла жунчудула. Директор ёрге кётюрюлдю да, бир жаныракъ тепчиди. Солтанмурат бла Диммо, олтургъан жерлеринден кётюрюлюп барып, Сырмаханнаны жапсарыргъа кюрешдиле. Жеталмадыла мурагларына.

Кьыз жиямукьлары кьатыш иче эди Диммо узатхан стакан толу сууну, чачыкьгъаны сайын суу артха бурун тешиклери бла тёгюле.

Науруз – таш юсюнде жашау этген халкьны адамы, ётюрюк сёзню ёлом бла ёнчелей келген инсан, бу жол кеси билип, жалгъан сёзлени бир бири ызларындан тизди: «Сени суймеклик жырларынг сахнаны жарытхан этедиле, къартлагъа окьуна аякъ бюкдюредиле; атынг айтылгъан сагъатда театрга келгенле ёре туруп кьарс урадыла. Сырмахан, ариу кьызым, аллай затлагъа тийишли багъа бичерге керекди, болмачы адамлагъа тагъылып айланмай.

«Сенсе болмачы... Ол а театр искусство ючюн ёз жанын харам этерикди, – деди Сырмахан ичинден. – Владимир Ахматович манга берген насыпны Аллах кьызгъанмасын. Санга уа эрлери урушда жоюлгъан кьатынланы кьаргъышлары жетсин...»

Науруз, артистлени бу жолгъу ёрелешулерине тынгылай келип, шо не болса да, была бла ачыгъындан бир сермешейим деп келди акьылына. Сора барын да тынгылагъып жырчы Сымайылыны бир назмусуну бу тизгинлерин айтды:

Сени сёзюнг халкьны сёзюнг айтмай эсе,

Сени назмунг жүрекде кьалмай эсе,

Сени жырынг халкъ ауазы болмай эсе,

Аллай жырчы керек тюйюлдю Къарачайгъа.

– Жюрекден чыккыган ариу, хычыуун, эсли сёзден тууган жерибизни жылыуу урады, – деди ол, бир кесек тынгылагандан сора. Ызы бла театрыны ичинде бек алда шинтикке барып олтурду. Бир заманда да болмаганыча сагышлыды Науруз. Къалпагын тешип, къолуна алды, ызы бла аны онг тобугуна «кийдирип», терен сахышха кетди. Баям, мында бир-бирле бла демлешгенден магыана чыкмазлыгын ангыласа керек. Нек эсе да, тау этеклеринде жашаучу заманында эрттенликде сууук чыкыда бузоулары ызларындан жалан аяк барыучу кюнлерин да эгерди. «Къалай жылы жауунла болуучу эдиле ол заманлада, – деди Науруз кеси акылында, – жазны жылы жаууну жууган гюлле сабийлеча эсе эдиле, уллуну, гитчени да къууандырып. Табийгыат да, жашау кеси да дуниялыкыдан тюз да, ийнаныулу да хапар айтхандыла халкыга. Дунияда бек деменгили адам – ол тюзлюкню ёкюлюдю. Ол затны да, тюзлюкню ёмюрю узакъ болганын да, тууган жеринде жырын къанатлыча сакылаган жан болганын да жашау юйретгенди бизни. Тау этеклеринде эрттенликде булбул жырын эшитмеген къайсы таулу болур?! Энди уа бир бирни аягын мараганыла, ырысхы ючюн, къуллукъ ючюн бек керти адамын окыуна аяк тюпге урлукъла, саякыла, уручула, ичгичиле... кёпден-кёп бола барадыла, динни жакчыларыбыз деп, ол затдан ангылаулары, аны юсюнден ийнаныулу хапар айтыргыла билимлери да жетишмей, халкыны аллында кокаланнганыла да аз аманлыкъ этмейдиле бизге. Жюрегим жарылып къалады...»

Бир заманда сахнаны жабыу ачылды да, Науруз, жуксудан уянганыча, мазаллы къоллары бла кёзлерин кезиу ууа, бирде къатындагылаага, бирде сахнага къарады.

Сахнада чалы юй. Гитче терезечиги чыбыкыладан чалдиш эшилип; тюрмени терезесине ушатылып. Чалы юй темир бетли жеген бла тышланып. Хамзатны жангы пьесасында Махтини сыфатын къураганы артист Барисбий, терезени ич жанында сюелип, башын чалдишлеге тиреп, ким бла эсе да ушакъ этеди:

Б а р и с б и й. Бу узакъдан эшитилген таууш неди?

Республиканы сыйлы артисти Шохайны ауанасы аз эсленди сахнада.

Ш о х а й. Барисбий, мен сени ауазынгдан башха таууш эшитмейме.

Б а р и с б и й. Шохай, сенмисе мени бла сёлешген?

Ш о х а й. Къалай таныдынг?

Б а р и с б и й. Ауазынгдан.

Ш о х а й. Къалайды жашауунг? Адам айтханнга тынгыламай, башынгы отха сукъдунг. Ненча кере айтханем мен санга: «Кеси ажалынгдан ёллюк туйюлсе», – деп.

Б а р и с б и й. Софьяга жюрек сёзюмю айтханым ючюн сынадым ёмюрге акылымда болмаганы азапны. Мени тюргеге сугъарыкыларын къайдан биллик эдим!

Ш о х а й. Софья министрни къызыды. Сен а халкыны кюлдюре айланнган бир артист. Адамны учхара жерин кёзюне тутардан болсала: «Таза да артист кёреме сен», дейдиле адамла. Жанынга тиймесин, жа-

гъанга тийишли кыыз излерге керек эдинг. Адамны аты аманнга бир чыкъса, андан ариуланган тынч туююлдо. Ичгичиге, саякъгъа чыкъгъанды атынг. Министрге аллай киеу керек туююлдо. «Сени ышаргъанынг жашлыгъымы тюшлерин артха къайтарды», – деп, сабий кызыны терилтгенсе паркда, агъач ичлеринде айланганса, артыкылыкъ этерге кюрешгенсе. Энди уа Софьягъа тюрмени терезесинден къарап, айтхан сёзлеринг окъуна белгилидиле министрге. «Сен къоргъашин бетли, бек ишленген бу къурурукъ юйге къарап, мени кёрюрге термилгенинги ангылагъан сагъатымда, тюрмени терезесини темир чалдишлери губу халыдан эшилген сунуп, аны юзюп, тышына чыгъаргъа онгум болгъанына ишексизлигим акъылымы алып, башымы темир чалдишге уруп ачитхынча, къайдагъымы ангыламайма». Ала сени сёзлерингдиле.

Б а р и с б и й. Мени суймеклигими бедешлигине кюлгенинги ангыладым.

Ш о х а й. Барисбий, жашырмайма – кюлеме.

Б а р и с б и й. Да не этейим да, кече жатып тургъанымлай, Софья эсима тюшсе, кече жулдузла жарыгъы сабий ышаргъаннга ушай, кечеги сагъышларымы жашауларын кысхартадыла.

Ш о х а й. Кече тюш а кёремисе?

Б а р и с б и й. Тюш кёрегеним не огъурсуз тюшден да палахды. Алай, шуёхум, жазны жоялмаз не зулму кюч да, тюзлюкню жолу жашауну жүрек уруу болуп тургъан чакъда.

Бир кесекден Барисбий суймеклик жыр айтады.

*Бу эки кёзюнг –
Къара эрикле.
Бери келсинле
Хур кыыз кёрлюкле.*

*Бу эки къашынг –
Учхан къанатла.
Бетинги нюрю –
Жюрек таралта.*

*Бу эки эрининг –
Бишген жилекле.
Чыммакъ тишлеринг –
Жаухар тюекле.*

*Бу эки эшменг –
Къара шауданла,
Жан тынчлыгъымы
Тартып алгъанла.*

*Биз экибизни насып жакъласын, –
Сенсиз къалгъандан
Аллах сакъласын,
Заман сакъласын.*

– Жашау сынауу этген тауусумгъа кёре, жаланда ариулукъну – дуниялыкъны суратлау бла чекленип къалмакълыкъ артыкъ тюз туююлдо, – деди Науруз олтургъан жеринден ёрге кётюрюлюп, артистлени оюнларына къууанганын ёз халы бла ангълата, бу ишни къурагъан Адырай болгъанына да ишексизлигин туурагъа чыгъара. – Театргъа келген адам хар персонажны оюнуна ийнанып, кеси да сахнада бола тургъан ишлеге къатышханына ишексиз болуп турса, пьеса – анга кёре салыннган оюн жангы фикир, жангы оюм туудурады адамлада. Драматург да, режиссёр да муратларына жетгендиле дербиз ол заманда. Бюгюнню ишни къурагъанын оюн а бек сау бол, Адырай. Театрда режиссёрну магъанасын бюгюнню оюн окъуна кёргозтюп турады. Игилик тёре жазсын Аллах санга. Быллай затланы кёрсем, жашауум не тюрлю бола келген эсе да къадарыма дауум жокъду деп, кесиме таукеллик алама.

Дуняда бир затха бет эмеген урушну да сынадыкъ. Къаллай къыйынлыкъда, къууанчда да адам кесилигин сакъларгъа керекди, – деди Науруз андан арасында, – бюгюнлюкде мен жашлыгъымы орамлада, арбазлада да кёреме. Кёп жерде ахшы адамланы кёзлеринде мени жапсарыу ышарыулары кёреме. . .

Биягъы Науруз кеси акъылында узакъ жолучулукъгъа атланды. Эки жыл мындан алгъа асырагъан юй бийчеси бла биринчи танышхан заманларын эсине тюшюрдю.

Эл школну таугъа тартхан жанында жангы чакъгъан шаптал тереклени ауаналарында сакълай эди суйген кызын – Ферузаны. Ол а жокъ. Не заманда келсе да, тырман этерик туююлдо. Кюн сайын школда кёрюп да тургъанымлай, тюбешир жерлерин белгилеп, кызы келир заманындан аз да мычыса, башындан бир уллу къыйынлыкъ басханча болуп, тынгысызлыгъыны чеги болмай, шаптал терекни тегерегине айланганлай туруучуду. Бир жол а энишге чёгюп, дефдерин, къаламын алып, портфелин тюбюне салып олтурду да, жазыу этип башлады: «Кёп сакълатдын, келмединг. Ол сагъатда къыйынлыкъ басды башымдан, санга элтген жолларым тауусулгъанча, энди жерибизге жаз келмей къаллыкъча, жашлыгъымы ёмюрден-ахыргъа тас этгенча, жашлыгъымы жангыдан келирине термиле кетдим алайдан. Санга айтыучу сёзлерим тауусулуп къалмадыла эселе, тилим нек байланды бюгюн?! Тансыкълыгъым хорлап, жашаусуз болуп тургъаным кеси жетдирди манга бу къыйынлыкъны.

Бузну эритген суймеклик бюгюн кеси буз нек болду?! Сен насыпдан кери нек этдинг мени? Айып этме, кёзлерингде, сёзлерингде да ышаныулукъ аз сунама. Алай айтханлыгъыма, сени сёзлеринг манг жырча эшитиледиле. Ала жүрегими къууанчдан толтурадыла. Жаз башы гюлча ариудула ала, бары да намысны, насыпны да жырыдыла. Керти суймекликни – жашырын суймекликни ахыры къууанч бла бошаллыгъына уа ийнама. Суймеклик жырым санга келечи болсун, ариуум.

... Жауунлада, боранлада,
Сени излей баргъанымда,
Кёзлеринг танг жарыгы
Болду манга, жол чырагъым.

Феруза, тилейме сенден, жашауум сенсиз озмазына ийнандыр мени».

VII

«Атамы жомагъы» оюнну бир кесегине къарагъанла, шум болуп, тынгылауна басханлай турадыла. Науруз да тынгылайды, кёп сагъышла мыйысын теше. Ол, бир заманда башын ёрге кётюрдю да, къарамын Владимир Ахматович таба буруп, кеси кесине айтды: «Ариулугъу – несин айтаса, акъылы уа – сай табакъ. Саулугъуму седиретди бу адам мени. Экибизни арабыз бек тик болургъа ушап турады... Ётюрюк бла кертини башын жабаргъа кюрешеген адам...»

– Пьесаны автору кесини чыгъармасында, – деди режиссёр, ким олтуруп, ким ёре сюелип, сагъышлары хорлагъан адамланы акъылларын кесине буруп, – ол бизни жашаууну теренине атлаучусуз тюрюрюп, адам улуна къыйынлыкъланы сынатхан, анга игиликлени излеген адамла бла тюрешдиреди; хар болумгъа тюз багъа бичериг'а инсан кесиди, ниет байлыгына кере этерикди ол ишни хар ким да. Адам жашаугъа ол берген къууанчха, кесине жетишдирген палахха кере багъа бичерге эркин тюрюлдю. Мен, сёз ючюннге, кёчгюнчюлюкню азабын сабийлей сынадым, алай жайгыда битимли сабаны эркин солугъанын кёрдюм, кёп ахшы адамланы акъыллы сёзлерине тынгыладым, жаз башында кырдык чыкъмай къалмазлыгына ийнанганлай жашай келдим. Айып этмегиз, сюймеклик сант этдирген сагъатда башымы бир къылыкъсыз оюмла бийлеп, термилиуом чирчиксиз болгъанын кёзюме тутуп, кесими жойдурургъа жетишдирген сагъатланы да сынадым. «Иги умутладан тюрюлмей жаша, иги жаш, – дедиле ол заманда да эсли, тюз ниетли адамла. – Олду санга кюч-къарыу берлик, ариу сёзюнге жан саллыкъ, къарангы чарсны эритрик, сюйгенинге: «Дуня жарыгъым!» – деп кычыртырыкъ...»

– Тейри, товарищ режиссёр, сен айтхан заглада адам сёгюм салыр оюм жокъду, – деди Солтанмурад, бирде директоргъа, бирде Сырмаханнга къарай, Тана улу бла Мухарбий да ол айтханны тюзге санарларын излегенча; ала таба къараса, хыйла ышарыуун эте, алай бу ишден биз да бир зат ангылай болурбуз деген оюмун ангылата. Сора ол, башын ёрге тутуп, солууун теренден алып, андан ары сёлешди: – Сураглау чыгъармада халкъны жашау къыйынлыгы, зауукълугъу, сагъышы, ахшы мураты ачыкъланмаса, ол сураглау чыгъарма тюрюлдю. Сора бизде социалист реализим деп да барды, не унутулса да, ол унутулургъа керек тюрюлдю. Хамзатны пьесасында уа ол шарт кёрюмейди. Владимир Ахматовични да, бизни да тынгысыз этген ол кемчиликледиле.

– «Бизни» дегенинги ангылатып айтчы, – деди режиссёр.

– Театрда бир-эки къанбуздан къалгъанла директорну оюму жанлыбыз, – деди Диммо.

– Театрбызгъа Владимир Ахматович кибик адам башчылыкъ этгени насыпды бизге! – деди ол кюннге дери директоргъа «Коккай» атай айланган Зурият.

– Пьесаны «Атамы жомагъы» деген аты окъуна айтылган оюм жолоучу болганын ачыкълыйды, – деди Тана улу. – Алай аны жюрюшю хазна кёрюнмейди пьесада. Ол заманны суратламайды. Автор суратлаган амалланы кёбюсюню магъаналары жокъду. Абатны, Махтини, Барисбийни, Фариданы сыфатлары иги ачыкъланмайдыла. Софьяны Атасы бла даулашханына бир кесек эс бурурчады. Окъууу, билими болган таулу кыз, эски адетлени аяк тюпге уруп, комсомолну адамы болганын ачык кёргозтеди.

– Сени китапларынгы жигитлерини кылыкларына ушайды аны кылыгы, адепсизлиги да, – деди жашау сынауу кёпледен онглу Юзлой. – Хамзат пьесасында аны сыфатын жаш адамла аллайладан кери болсунла деп кёргозтгенине ишексизме.

– Юзлой, сен Аллахха табына жашагъан бир адам; намазынгы, орангы кем этмеген адамса. Сора комсомолу, пионери да сени ызынгданмы барыргъа керекдиле?

– Жашда, кызда да миллет адет, миллет төре – намыс-сый сакъланыргъа керекдиле, жолдаш классик. Аллахха табыныргъа юйренсенг, жазыу ишинге миллет ышанланы сакъларыкъса.

– Тейри, Юзлой, Аллахха табынып сен тапханны да кёрмейбиз. Кёчгюнчолокно сизни юйюрюгюзден тогуз адам сынагъанын билеме, Кавказгъа уа саулай жалаңда сен кыйтханса.

– Ол да Аллахны ишиди. – Манга жарсыма, алыкъа адам жаны аурурча чекге жетмегенме.

Юзлой – жашауу келген тиширйу, Тана улуна ол сёзлени айтхандан сора, сахна оюнда, жашауда да мудахлыкъларын ким да эслеучю кёзчюклерни танг жарыгын ыйнакълагъан эрттенликча, ышардыла, кеси уа насып андан бир заманда да ёнгелемегенча, жюреги ырахатлыкъл, санлары женгилик тапдыла.

Тана улу уа, бу жол да ёхтемлиги хорлап, сен – ким, мен – ким деген оюмуну кьулу-кьарауашы болуп, хыйла ышарыуун этип, кьалын эринлерине аяк бюкдюрюу бла чекленди. Ол заманда да уллу буруну да кёз кёре ары-бери силкинди.

– Кетейик былайдан, – деп шыбырдады Владимир Ахматович Солтанмуратны кьулагъына, – кимге чамланнганымы билмейме, бу адамла бизни игиликге тубетирге ушамайдыла.

– Мени да бюгюн кьаным кьартыкългъа сыйынмай турады, тамата, – деп шыбырдады Солтанмурат да. Ол директордан кёп да таматады жыл саны бла, алай анга хар замандача кокаланды бу жол да, «тамата» деген сёзю ючюн айтама аны.

«Владимир Ахматович, акьылынгы башынга жый, жокъду сылтау бюгюн кимден эсе да кьоркьургъа неда кимге эсе да чамланыргъа», – деген ауаз эшитилди директорну кьулагъына. Ол шайталлы болургъа жетишип кьарады тегергине. Ол сёзлени айтхан бу адамды деп тохташды-

ралмады, ауаз кимники болганын да алай. Ол тынгысызлыгы бла тышына чыгып кетди Владимир Ахматович. Сырмахан, Солтанмурат, Диммо, Кусиба, Зурият да аны ызындан ташайдыла. Даучулары ызларындан сюргенча, аллай терклик бла.

Юзлой Тана улу бла ушагындан сора кѣп затны оюмлай олтурду, шинтикге жабышдырылып кьалгъанча, чыртда ары-бери тепмей, нѣгерлерини барысы да кетденлерин да билмеди; аны кьайгылы да киши болмады, – кел демелле. Тана улуна хагасындан Юзлойно кѣчгюнчюлюкде кьалгъан адамларыны сыфатлары кѣзюне кѣрюндюле, жюрегин жапсарыр адам а жокь кьатында. Аласыз жашагъан жыллары – суху жел кѣкге учургъан кьансыз чыпракъла.

Бюгон Юзлой кѣчгюнчюлюкде кьоншу жашагъан Акатны атасы ѳлген кюн этген кюйюно тизгинлерин да тюшюрдю эсине:

*Бу эбизе малгъун не сейир этди,
Къуруда жияй турурча.
Къабырымы сен сыртха сал, балам,
Кавказдан хауа урурча.*

*Эбизе ѳлсе, сен, келип, кьычыр:
«Эбизе малгъун кетди», – деп.
Ахыратда тынч жатарма, балам:
«Мени тилегим жетди», – деп.*

Сора сыгылды Юзлой, келген жолларын жалгъан даула олсагъатда кьаралханча, жюрек жарсыуун анасыны кьабырына айтханча, ачы конлерин ол унутдурлукъча. Кѣзлерин ариу кьол жаулугъу бла сыйпады. Къайгыны ызындан сюрноп жиягъанына бу жол бек сокъуранды – жангыз жашына ырыслады. Атасы Ташбурунда шахтада ѳлюп, ѳксюз ѳсген Даниялгъа. Ёмюр жашаууна дери устазлыкъны сайлагъан жашха.

Нек эсе да Юзлойно сагъышлары Тана улу бла ушагына кьайтардыла аны. Хамзатны пьесасында Тана улу махтау берген Софьяны юсюнде мен жангьлыч оюм а эте болурмамы деген соруу келди аны акъылына.

– Шуѳхларым, бизни ишибиз жарсыулуду, – деген эди юйюнде кьонакълары бла ашай-иче тургъан Шарау Далхатович, – кьызым Айгюл (Софьяны юйде жюрюген аты), биз айтханнга сыйынмай тохтагъанды. Ол Барисбийге барса, башыбъз эшикге чыкъмазлыкъ боллукъду.

– Анасы уа не айтады? – деп сорду райондан келген кьуллукъчу министирге.

– Ол да жашаусузду.

– Кьызынгы сюйгенинден тыйсанг, кьуллугъундан таярса шуѳх, – деди экинчи кьонакъ, аракъысын ичип, ызындан семиз иегини аузуна элтип, этин бла сюегин бир бирден алтын тишлери бла айыра. – Партияны жанындан да сѣгом салынырыгына ийнанып кьал.

– Мен Барисбийге деп ёдюрмегенме кыыз, – деди Шарау Далхатович, – министирни кызы ёмюрюн театрда ашырлык жашха кылай барыр?! Айгюл атасыны агына тийишли адамга барырга керекди.

– Да, шуёхум, битеу халкь министирле болсала, ишлеген ким этерикди? – деди Шарауну биринчи болуп сёлешген кьонагъы. – Сен айтханча болса, кыралыбыз оюлмазмы?

– Хапарны терсине бурма, – деди Шарау.

– Атасын жиялтан насыплы болмаз, – деди кьонакыладан жыл саны бла бек тамата.

– Айгюл алай сунмайды: сиймеклик жерин тапса, жаш да, кыыз да насыплы боллукьдула деп тохтагъанды.

– Ата-ананы башлары бла ойнайдыла бусагъатдагы жашла бла кыызла. – Аны да тамата кьонакь айтды.

VIII

Жылны таулада ауушла ачыла башлагъан заманды. Барисбий тутмакылыкь сынагъанлы тамам беш ай озду. Софья ангылайды дуняда ёлюмно барлыкьына, аны хорлагъан кыйынлыкьланы болгъанларына да. Алай бизни заманда жалгъан даугъа эркин жол берилгенин а ангыламайды. Аны себеплиди аллай жашау бла даугъа кирирге таукел болуп тохтагъаны. Кюнлерин, кечелерин баш эркинлигин кюсей ашыргъан жашны оноуу мычымай этилмесе, бир кишини да аяу жокь. Жанкьозланы чакьгъанларын кёрюрге термиле жатарча этерме тёшекде жалгъан дауну отун ышаргъанланы. Хыйлачыны ёмюрю кысха болгъанын ангылатырма аллайлагъа. Бек алгъа атасыны сакьал тюрюн кьалтыратыр акьылдады. Аны бла юйде демлеширге болмаса, андан ары барырга. Тоненеге даулашларында Шарау Далхатович кызына айып этгенден тышында жаныгъан да этгенди; тынч турмаса, Барисбийни ызындан ашырлыкьын ангылагып. Таза хаугъа термилип жашарын эсгертип. Алайсыз да эркин солуялмагъанын, жореге ачыкь жарача кюйгенин ангылатханды кыыз атасына, сиймекликни ёмюрю узакь, жашау а кысха болгъанларын да айтып.

– Шарау Далхатович, бусагъатлыкь дуняда сиймекликге кьажау сюелирге кылай базындыгыз?! – деди Софья.

– Айгюл, мен башхалагъа Шарау Далхатович болгъанлыкьыга, санга атама. Сюелмейбиз биз сиймекликге кьажау, сизсиз бизни башыбыз бла ойнагъанла. Окьутдум, кесинг сийген ишге салдым, дунягъа жаратылгъан кюнннгден берисинде бир загдан керекли этмедим. Бюгюн а ата неге керекди санга?! – Бу огьурсузлукь анга былай бетсизлик этериги ёмюрюнде акьылына келмеген Шарауну кьара моргъа тартхан кьалын ууртлары суудан олсагъатда чыкьгъан макьаны быдырыча кьалтырадыла, уллу кьара кёзлери кыызгьылдымгъа тартдыла, баям, кьаны кётюрюлсе керек. Добар кьолларыны кьалтырагъанлары кьалакь сакьалын ала бла ийлеген кезиуонде сезилдиле. – Атагъа бой салмагъан сабий – дуняны ачы жарсыуу.

– Атам, бу эски, чириген адетлеге кьулланып жашагъанынгы кьачан кьорькьса?

– Миллетни чириген адети жокьду.

– Ол коммунистге ушагъан иш тюрюлдю.

– Къызым, ким да къууанырча, намыс-сый болургъа керекди жашда, къызда да.

– Мени чекден чыкъгъан жерим жокъду. – Софьяны жыр устасы сунар эдинг, сахнагъа чыгъаргъа хазырланганча, ариу акъ боюнун ёрге созуп, къына жакъгъанча, къызгъылдымгъа тартхан добар эринлерин тауушсуз къымылдата, алайда тенглери жыйылып тургъанча, ала да билсинле, кёрсөнле мени ким болгъанымы дегенча, ёхтемлигин жашырмай олтургъан сагъатында. Сора Барисбийни ариу ауазын эшитди. Ол соймеклик жыр айта эди. Сора иги кесек заман озду да, Софья чексиз мудах болуп айтды: – Атам, тёшекде тауушсуз жилияп ашырама кечеми.

– Намыс жокълагъан сагъатда таулу тиширыула ёз къыптыларын къарына ургъандыла.

– Биягъы сен дуниядан къарлай, бузлай эрип кетген адетлеге жетдинг. Къарыныма къыпты уруп, сени жарлы этерге сюмейме. Андан эсе соймекликни кючюне бой салып къояйыкъ.

– Сени мудах этгенден эсе къара жерге кирирге хазырма. Алай, тилейме, кесинги да, бизни да жарлы этме. Башынга тийишли адам изле.

– Барисбийни тутдурама деп, башымы бедиллик этгенсиз, энди мен башха адамгъа керек тийюлме.

– Менде терслик жокъду. – Шарауну биягъы ууртлары къалтырадыла.

– Битеу терслик сендеди... Табийгъатны кючюне табийгъат кеси да бой салады. Бизге оноу этген да олду. Керексиз сагъышла бла кесинги аллай бир къыйнама. Башынгы эл бедиллиги этме да, жашны тюрмеге сукъгъанынчча, бери да чыгъар. Жаш жаныма ёмюрлюк къыйынлыкъ салыргъа мен да суймейме. Мени сайлауум а жаяу жолоучу тийюлдю, – кеси отумда кесим кюйген сагъатда сиз жилимагъыз.

Барисбийден Софьягъа келген къагъыт: «...Билемисе, сени кючюн къыйынлыкъгъа тюшгениме сокъуранмайма. Жаланда бусагъатда эсима бир зат тюшгенди да, аны санга билдирирге керекме. Жаланда тилеригим, мени теллигиме кюлген этме. Экибиз соймеклик отуна жылына башлагъан кюнлерибизде кече тюшюнюмю ауазы санга термилиуюмю ачыкъ этип къояды анама. Танг агъш, терезеге кюн таяклары къакъгъан сагъатда анам сорду: «Жашым, кимди сени жашаусуз эттен? Сант тенгизинде жууундургъан? Жашлыгъынг сынатхан ётгюрлюк атландырмасын тар дуниягъа. Термилме гюл чакъгъанына; кюзню кючю, ййнакылауу да андан онглудула». «Жаз башы жерни сабийлигиди», – дегенди Керим.

«Аны ышаргъаны къарьюуму алгъанды», – деялмадым анама – бу жол да намыс соймекликни хорлады. Сора кеси аллыма сагъыш этдим: «Арта бир ачы къычырыкъ элия бутагъы болуп тиймезми соймекликге?! Зурнукла учуу алып кетмезми аны кёзкёрмезге?»

– Бу къагъыт Софьяны бек сагъыш этдирди.

IX

Тутхан муратларына таукел атлагъан сагъатда эки къауумунда да экили болгъан адам эсленмеди. Атасы да хар заманда эркинлик жолунда келген, душман огъу жорегинде сууугъан сагъатда да таулары бла халкъы кёрюннгендиле кёзюне. Аны эрлиги заманны жырларында аны ючюн жашайдыла кёзбаусуз. Ол зат а ёхтемлиндермегенми сунасыз Хамзатны. Владимир Ахматовични къаууму аны пьесасын сёгюп, (огъесе Хамзатны жакълагъанлагъа ачыуланьп этилген ишмиди ол, ким билсин) басмагъа урду эсе, не этерге керекди – отхамы секирсин? Статъяда Тана улуну бла Мухарбийини ауазлары уа ангылашынадыла:

«...Суратлау чыгъарманы болумуна оюмсуз къошакъла кийирирге къошмеклик – ангылапмы, ангыламаймы этиледи ол иш, эртте, кеч болса да, искусствону ырбынга тыймай амалы жокъду. Искусство ниет байлыкны бек онглу бутакъларындан бириди. Ол затны иги ангыламагъан адам – «Атамы жомагъы» деген пьесаны автору, искусство литератураны, музыканы, драматургияны да бирикдиргенин унутханын терс этгенди. Аланы излемлеринден бир жанына тайышыу аланы ишлерин артха тартмай къоярыкъ тыйюлдо.

Искусство бир ахшы муратны белгилеген кезиуде, аны эстетика излемлерине аз да бузукълукъ этилсе, ол алгъа барлыкъ тыйюлдо, не къыйын болумлада да искусство халкъны ышангълы таянчагъыды, алгъа элтген ниет къоюдо, жашаргъа, ишлерге кёллендирген затды.

Хамзатны пьесасы уа ол илишанладан кенгдеди. Бу халда аны сахнагъа чыгъарыргъа жарарыкъ тыйюлдо».

Владимир Ахматовични къауумундан тарыгъыу а обкомгъа тюшгени да белгили болгъанды халкъгъа. Бу ишни юсюнден оюмун айтырын Наурузгъа тилегендиле. Аны алгъадан билген Сырмахан Наурузну къучаклап жиягъанды, директор жанлы болуп сёлеширин тилеп.

– Дуниялыкъда ёхчеге жиягъанланы, жашау къышкъыда буз таякъланыча бузлатхан адамланы сарнагъанларын да кёргенме, къыйынлыкъ жиятханлагъа къошулгъан сагъатым да кёп болгъанды; келе келген жолума уа сокъуранмайма. Керексиз гынтгысы эсиртип, миллетни ишине тасха тюшюргенлеге уа кечип онг жокъду. Салта бла темирни тыйюп, къурч этгенден да къыйынды аллайны тюз жолгъа салгъан. Бир да къоркъмагъыз, партия кеси адамын тышында къоймаз. Жашау – жангълыкъсла уясы, мындан арысында да кёре барырбыз кимни ким болгъанын.

Байрым къон ингирикде «Атамы жомагъы» деген оюннга къараргъа келликле театргъа сыйынып болмай эдиле. Барисбий бла Софья (Айгюл) эшикден кирген сагъатларында уа шуёхлары, ёрге туруп, къарс урадыла.

*5/XII 2009 – 3/V 2010 ж. ж.
Нальчик.*

УЯНЛАНЫ Оюс

ТУРУКЪ БОЛУП КЪАЛДЫМ

РОМАНС

Къыйынлыкъ кѳрген жарсыуун жазар,
Жокъду аны бедиш - айыбы.
Жашырып жаша, билдирмей аны
Болмаз аны аз да хайыры.

Айтырны айтсам, селейир жарсыу,
Арсар болмаз мени жазыуум.
Жаз башы ырхы чѳкгенча саркъып,
Селейирми мени жарсыуум?!

Къадарым берген бу къыйын жолда
Жокъду, жокъду мени ѳкюлюм.
Къыш чиллесинде басханча туман,
Ётерикди мени хар кюнюм:

Айланмаз Анам, аллыма къарай,
Кюзню жели чачын къайыра,
Азыгъын манга асырап турмаз,
Эрттен - ингир чексиз къайгъыра.

Ауушду Анам, ауушду Атам,
Турукъ болуп къалдым, къайгъыра...
Хунадан чыкыгъан багъырбаш жилин -
Ол да кесин манга къайыра.

09. 09. 2007.

Излемейме дарман-дары да:
Аурууум ѳчюлгенди кенгде.
Жанымы жылыуу, оту да –
Барысы да сендеди, сенде!

2007.

ЖЮЙРЮК АТЫМ ДА ЖЕТАЛМАЗ

Сен тюп орамгъа кетип бараса,
 Субай санынгы ойната,
 Кёрген инсанны кёзюн жарыгта,
 Иги кьууумну ойлата...

Сунмай тургъанлай кёрдюм да мен да,
 Сенден тюйюлме умутсуз.
 Жерни жарса да жайда кьургъакълыкь,
 Жауун жаумайды булутсуз.

Уллу Аллахдан буйрукъ болмаса,
 Накъут, налмас да болушмас.
 Сен тюп орамгъа атлап барсанг да,
 Жюйрюк атым да жеталмас.

07. 08. 2007.

ШАУДАНЫ АЙЛАНЧ ЖОЛЧУГЪУ

Кёкюрек къабымы кенг керип,
 Жюрекден чыкыгъанча жыр тизгин,
 Агъады шауданны суучугъу,
 Кююш бетли агъа, жылтырай.

Тазалыгъын сурама да кьой:
 Сыгъылып чыгъады тик таудан...
 Силкине, баш ие шауданнга,
 Кюзгюдеча анда кёрюне,
 Жууунады лёкъу терекчик.

Къыш келгенде бардым шауданнга –
 Кёгерген буз къабы басханда.
 Эштиледи тунукъ тауушу,
 Мен тогъуп ичгенча суусапны.

Айыу бал батман5ннга баргъанча,
 Жайында да келдим шауданнга.
 Буз къапдан ол болгъанды эркин,
 Мен тешгенча жайда тонуму.

Бар эди башлыкьда чёмючюм,
 Бауурланып ичдим шаудандан,
 Эрним да, тилим да жабышып,
 Эмгенча анамы эмчегин.

Чокъуракъ сууундан къанаргъа
Жол салды чалгъычы, тууарчы.
Шауданны бу айланч жолчугъу –
Къан баргъан тамыргъа ушады!

Кёкюрек къабымы кенг керип,
Жюрекден чыкыгъанча жыр тизгин,
Агъады шауданны суучугъу,
Кюмош бетли агъа, жылтырай.

06. 11. 2006.

БИРИНЧИ СЮЙМЕКЛИК

Дарман-дары да табылмаз
Эртте суймеклик жарагъа,
Кюнню кючу да эритмез,
Айны жарыгъы баз болмаз.

Барсанг да узакъ жолунгда,
Жашау чархы да бурула,
Барыр суймеклик биргенге,
Тасха кёлунде жуууна...

Эрип, жутулуп кетмеген,
Эрип кетгенча жабалакъ,
Гым -гым болса да төрт санынг,
Чачынг болса да къардан акъ,

Санла къалалла жерледе,
Жанла учалла Аламгъа,
Ала тубейле бир бирге,
Ёлном болмайды жанлагъа.

Тёлю жайсанг да башхадан,
Кырдык ёсдюрген жауунча,
Кюймез биринчи суймеклик, -
Ол жау чыракъны жаууча,

Сен бар къадарда дуняда,
Кетер адамны жарлыгъы.
Санга эрише жанады –
Чолпан жулдузну жарыгъы!

04. 03. 2007

ИГИ КЪУУУМ

Эрттен-ингир ийнек саусам,
Арбаз толу тауукъ жайсам,
Болмаймыды алай жашаргъа?

Керексизге даулашмасам,
Эл сёзюне къатышмасам,
Болмаймыды алай жашаргъа?

Юйню ишин кётюралсам,
Тогъуз сабий ёсдюралсам,
Болмаймыды алай жашаргъа?

Юй жылыуун сууутмасам,
Этер ишни унутмасам,
Болмаймыды алай жашаргъа?

Жууукъланы ариу кёрсем,
Халал азыкъ, суусап берсем,
Болмаймыды алай жашаргъа?

Къыйынлыкъны бирден жыкъсакъ,
Сууукъ къышны жайгъа чыкъсакъ,
Болмаймыды алай жашаргъа?

Тилеклерим бары толуп,
Арбаз толу туудукъ болуп,
Болмаймыды алай жашаргъа?

МУДАХ ДА, ЖАРЫКЪ ДА КЮЙЮМ

Сюймеклигим санымдан ётюп,
 Аякъ тюпде къарны эритген
 Жангыз сенде сынадым быллай:
 Эримей, талмай эришген.

Энди санга болурму сууап,
 Менсиз санга не берир да, не –
 Жаннетдеги къуру бешиги?

Заман тохтай билмейди, кетер –
 Жылы жайда кысыха кечелей.
 Сенде гюнях эрир да кетер,
 Уллу Аллах санга кечгенлей...

Кеч болса да, жылынады юй,
 «Орайданы» сынар да юйюм,
 Отоуунгу жылытыр, кюнча
 Мудах да, жарыкъ да кюйюм.

МЕНИ ДЖАМИЛЯМ

Гюллеге къоннган гебенекди
 мени Джамилям,
 Кеси да гюлча генекди
 мени Джамилям.

Жайлагъа келген булбулумду
 мени Джамилям,
 Жашарма деген умутумду
 мени Джамилям,

Танг аласыны жарыгъыды
 мени Джамилям
 Жагъыны тутса, - жарлыгъымды
 мени Джамилям.

Баллиле берлик терегимди
 мени Джамилям,
 Алгъышда айтыр керегимди
 мени Джамилям.

КЕЛЦИНЛЕ ЗУРНУКЛА

Келирле зурнукла, келирле,
 Хар къанат да кенгнге кериле
 Къарарма алагъа, къарарма,
 Къол аязны салып къашыма.

Зурнукла жетдиле, келдиле,
 Хар къанат да кенгнге кериле.
 Тауушлары – салам бергенча –
 Жайлары бошалгъан жерледен...

Не медет, чыгълалмаз да атам,
Сюйюне жаз башы хауагъа,
Зурнуклу тауланы башына,
Шыкъяны Нарт уя ташына.

Болсунла зурнукла хатасыз,
Болмасынла менлей атасыз.

11. 03. 2009.

БУЗЛА БАРСЫ

Къар дегенинг – жумушакъды,
Бузла барсы сен!
Хапарынгы эшитгенимде,
Къайгъы болду сел!

Сени кибикле туусунла
Бизде кёбюрек!
Жауларыма тургъузурма
Ёхтем кёкюрек!

Босагъадан башланады
Жигитликге жол
Минги тау да, хау, сынауду,
Алайды Терс Къол

Солуууму этди женгил
Тауну аязы,
Къууанчымы къабындырды
Назму ауазы.

Аллах берген жигитликге
Киши этмез дау.
Эки тауну арасында
Тартдынг сен жантау!

Минги тауча эки башлы –
Залим Эверест
Минги тауну адеж этип,
Барыр Эверест!

Ушкок деген – ауур зат,
Талдырады билекден,
Ана дегенинг кетсе,
Жандырады жүрекден.

Аллах салгъан Жаным
Ол себепден жүрюйдю тёрт саным.

Жолда будай бюртюкню окъуна
Ауанасы барды.

Сибиртгинг жокъ эсе, - къатын ал!

Ачыкъ сёз ачы тиеди терслеге,
Ол тузакъ, Сибирь да берди кёплеге.

Жерни къандырады жыйылгъан курт да,
Жаз башында биринчи баразаны
Салады жауун къурт да.

Къаратонну къатына барама:
Бирсилеча кёзю жарымаз,
Тарыкъгъандан тили арымаз

Аманны болмайды таза къаны,
Айтханы ариу эсе да,
Жюреги къарады аны.

Ётюрюк намазны хайыры болмаз,
Салауат-саламы да толмаз.

Урланган ат кёп хайыр бермез,
Урлагъан а къабагъын кермез.

Ахча берип алайым десем,
- Жокъду, - деди, бола тургъанлай.
Тютюнлей кюйсюн. Тютюнлей, тютюнлей.

Башындан аягына дери
Осал аракъыгъа киргенди ёмюр,
Алай ажалы жетген къуру суудан да ёлюр.

- Ишим – кёп, сагъышым кёп, - деп
тарыгъады... Адамны башы уа сагъыш этерге
деп салынады.

Лакъырдамы хар ким да билмейди,
Хар ким да бирча кюлмейди.

ОТУНЛУ ОТ ЖАГЪА СУУУМАЗ

Отунлу от жагъа сууумаз,
Къалын чыгъар ожакъ тютюню,
Айран уютхусу къурумаз,
Мамырлыкъда ёте хар кюню!

Къазандагъы эт бишер,
Шорпа кёзю болуп тегерек,
Къара къазан отдан шош тюшер,
Тепси – хазыр, ол да – тегерек!

31. 10. 2007.

ЖУБАНА ТУР

(Чам халда)

Ашды бизни кьюандырлыкъ,
Ашды бизни жубандырлыкъ,
Сойдурлукъду семиз ирик,
Жубана тур, аны билип!

Байдан эсе жарлыгъа
Жарлы адам игиди.

ТЁРТТИЗГИНЛЕ, АФОРИЗМИЕ

Жер дегенинг – желмауузду:
Адамны ёсдюрсе, артда уа
- Хап, - деп, жутуп кьояды.

Фахму, изим бар эсе,
Къаламны кьолгъа ал.
Назму жазгъан кыйын болмаз,
Сёзню жерине сал да,
Сирел да къал!

Тойлада ариу тепседим,
Боза иче да кекире!
Къобузчу кызыны бармагъы
Аякъ бюкгенча секире.

Кюн да бир узакъ жолгъа атланнганды,
Кязим атланнганча Меккягъа.

Итгле, киштикле да атмайла балаларын
Адамла уа нек аталла балаларын?
Адам аладанмы кьарыусузду?!

Закий жазыучу жаханымге хазна тюшмез,
Ахыр солууна дери игиликни юзмез.

Ташны, темирни да жондум,
Кесим да жашау жолумда –
Ташча, темирча болдум.

Тон да, жууургъан да жылытмайды,
Сен кесингсе кесинги жылытхан.

Мытырлыкъдан сары жау чыкъмаз,
Жырласанг да зауукъ Долайны,
Гиртчини уа бели арымаз,
Жашарыкъды жерде къолайлы.

Жокъду амал дайым жырларгъа,
Тюшеди бирде ачы жиляргъа.

Ызынг эркин болса да къарда,
Тирелирге тюшеди таргъа.

Сууукъ мияла болса да кеси, -
Кюзгюча болчу таза, керти.

Кёкдеги булутла жукъара,
Толгъан Ай да кетеди «жукъларгъа».

Синтетикагъа алышсакъ да жюнню,
Терсине уа буралмайбыз Кюнню.

Чалгъы чала, эркин-эркин керилдим,
Сюймеклигинг алдау болуп терилдим.

Чынтты поэт аман адам болмаз,
Бир заманда айып анга къонмаз,
Жабылса да аны эки кёзю,
Сууукъ ёлюмню хорлар сёзю.

Ушкок деген – ауур зат
Талдырады билекден,
Ана дегенинг кетсе,
Жандырады жүрекден.

Адамы кетген мудах болур,
Хуна къалагъан ох, - деп солур.

Аллах салгъан Жаным
Ол сенден жүрөйдю төрт саным.

Жолда будай бюртюкню окъуна
ауанасы барды.

Сибиртгинг жокъ эсе , къатын ал.

Оспар сёзлю Телиге
Мен эсими бёлмедим,
Ана къолуча жылы, жумушакъ
жастыкъ кёрмедим.

Къыш къыямасы келгенде
Жууугъум, ахлуларым
Жылы отоуну ичинде
Айтырла мени атымы,
Дамаскада чыккъан жютю къылыч да
Кесалмаз мени хатымы.

Къзахстанны сары къуму –
Иссилиги аякъ кюйдюрген,
Туугъан журтну бузлу ташы –
Термилиуде кесин сюйдюрген!

Сюйсенг – ары, суйсенг – бери тарт,
Сабийле этедиле бизни къарт.

Кюн не узун болса да,
Кече да жерин табады.

Эски чарыкъны чирги ийне бла жамасанг,
Аягъынга суу ётмей къалмаз.

Ата журтум, узакъда – тузакъдан
Къутулуп келдим, кюсей сени...
Уллу Аллах, тилейме, тилей:
Мындан ары жилятма мени!

Жорга, жорга, чаба, ашыгъа,
Айланабыз, заман ашыра,
Бары бошду фана дуняда:
Билмейбиз да не зат боллугъун.

– Ишим – кёп, сагъышым –кёп, –деп
тарыгъады...

Да адамны башы уа сагъыш этерге
деп салынады.

Лакъырваны хар ким да билмейди,
Хар ким да бирча кюлмейди.

Итле, киштикле да атмайла балаларын
Адамла уа нек аталла балаларын
Адам аладанмы къарыусузду?!

Закий жазычу жаханымге хазна тюшмез,
Ахыр солуууна дери игиликни юзмез.

Жорта, жорта, чаба, ашыгъа,
Айланабыз, заман ашыра,
Бары бошду Фана дуняда:
Билмейбиз да не зат боллугъун.

Бетсизлеге тынчды жашаргъа:
Ала эрий, инжиле да билмейле.

Сен къуру болма иги умутдан,
Кюн да чыгъар, чыгъар булутдан.
Ана жылыуун бир сынамагъан, -
Тойда кёзю жарып, керилмез,
Тынчлыкъ билмеген, батса да балгъа,
Балдан ашай, сыйдам семиряз.

Сабий тууса, - бир жарыкъ танг атханча,
Адам ёлсе, - бир жылы кюн батханча.

Ултха берип къутуллукъча ёлмуден,
Дуняны уа тутады бек кенгинден.

Тойлада ариу тепседим,
Боза иче да, кекире,
Къобузчу къызны бармагъы –
Аякъ бюкгенча секире.

Тюшюмде да кёралмайма мен
Кюнбетдеги Шыкы элими.
Кеталмайын къалдым хаух элден,
Тутхан кибик ауруу белими.

Ауур сагъышымы согъуп турады жел,
Алай, анамы баууруча, сакълайды жер.

Юйюнгде тели бар эсе,
Эл телисине айып этме.

Тиширыу, сатыу этмесе да,
Тюкеннге уа кирир.

Дунияда неге да барды амал
Ёлюмге жетмейди бир ажал.

Кёзюм кыймайды бу хансны чалыргъа,
Алай бичен керекди ийнекни аллына салыргъа.

Иссиден жер жарылгъанды,
Макъа ауузун ачханча.

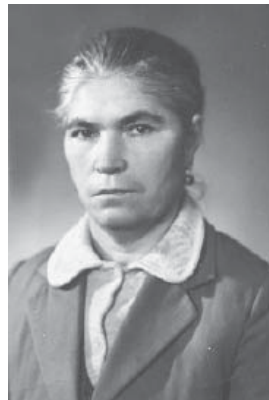

СОЛТАНЛАНЫ Буслимат

УРУШДА ЁЛГЕН АТАМА

Эндиги жашла сынамасынла
Урушну ачы жылларын.
Сиз тынгылагъыз, мен а айтыйым
Атама этген жырланы.

Биринчи урушдан ол сау къайтып,
Экинчи урушха кетгенди.
Къыралыгъызны уа сатмагъыз деп,
Къаты осуят этгенди.

Алтаулан кетип бир юйден
Тёртюсю сау келгендиле.
Атталаны Мухажир бла
Мени атам бир кюн ёлгендиле.

Атамы ахыр жазгъан письмосу
Ичиме ауруу салгъанды.
Таганрог шахар ючюн урушда
Жаны сау чыгълмай а кългъанды.

Башымы салып алай жиляйма
Бу атам кёрген ташлагъа.
Жиляр орнуна кюйле айтама
Урушда ёлген жашлагъа.

Мен ызындан баргъан сагъатымда,
«Къайт, сен уллуса, балам, – деп,
Ол ариу айтып къайтаргъан эди, –
Мен сау келирме, жаным», – деп.

Уруш ачыуу эсиме тюшсе
От болуп, кюйюп жанама.
Алты сабий бла кеси кългъанда,
Жаным ауруду анама.

Тюшномде ол керти келлик сунуп,
Андан тынчайып жатама.
Жиляр орнуна андан жырлайма
Урушда ёлген атама.

УРУШДА ЁЛГЕН КЪАРЫНДАШЫМА

Ёмюрюм ётюп барады урушдан
Сау къайтханлагъа сукълана.
Жиляр орнуна бу жырны айтама
Харип къарындашым Букканнга.

Къатын алгъынчы, акъыл алайым деп,
Ол армиягъа кетгенди.
Ахшы муратларын, бар умутларын
Брест тийресине элтгенди.

Сени армиягъа алай алдыла,
Бийиклигинги ёнчелеп.
Герой болдум деп, къайтып келалмадыңг
Сюйген къызынга, эркелеп.

Сени юсюнге тап жараша эди,
Военный кийим кийсенг а.
Жюрек жылыу, тансыкъ саламынгы
Сюйген къызынга ийсенг а.

Алай ёхтем да болмаученг Букканым,
Бир къагъыт жазып бермезча.
Бу къанлы уруш а алай этгенди
Бир бирибизни кёрмезча.

Дуниягъа жаратылып, мен харип
Не кёп къыйынлыкъ сынадым.
Сарнау – бирди, жилиула уа кёпдюле,
Къайсы бирине сарнайым?

Къалгъан жашланы Аллахым сакъласын
Фронтда окъладан, топладан.
Алай сау къалай къутулур эдиле
Брестде жаннган отладан?

Не къагъыты, неда кеси келир деп,
Мен кёп жылланы сакъладым.
Алгъын тургъан жери Брест къала эди,
Ол къайда энди, мен къайда?

Уруш отунда битеу къыйынлыкъла
Бары башым бла ётдюле.
Бир ананы юч баласы
Барысы да фашист окъдан ёлдюле.

Уруш тохтады, дуня тынчайды,
 Мен тегерекни жокъладым.
 Сизге деп жаратхан болуред Аллах
 Германияны окъларын.

Атам ёлгенди Таганрог шахарда,
 Къарындашым ёлдю Брестде,
 Бу къанлы уруш салгъан жараларым
 Сау болмайдыла жүрекеде.

Кимден да бек иги эди кесине
 Саулай юйюне къайталса.
 Жюрек тамырларым чанчалла энтта,
 Брестни уа аты айтылса.

Сиз урушда кёрген къыйынлыкъланы
 Эгечигиз да кёргенди.
 Сиз уруш эте, Сауту къырылгъанда
 Ол да ма анда ёлгенди.

Кёпню кёрдюм, асламысы – къыйынлыкъ,
 Мен да бу жерге кириме.
 Ата жылыгуу сыйырылып ёсген
 Ёксюзледен бириме...

КЕЛИНЕ

Къууанып, келин алгъанем,
 Жумушума жарар деп.
 Акъылымда да жокъ эди
 Юйню былай талар деп.

Ана жашыны бетинден
 Келинге терс къарамаз,
 Алай, не бек кюрешсе да,
 Келини ангыламаз.

Сюйюп, келин алгъанем
 Айтханымы этер деп,
 Башыма да келмеген эди
 Жашны алып кетер деп.

Туудугъун къолуна алып,
 Алай къубултады ана.
 Келини уа тюзелмейди,
 Кёзлери отча жана.

Алды да кетди жашымы.
 Фатар юйде жашайды,
 Хычынладан эригип
 Ресторанда ашайды.

Жашла, сизден тилеригим:
 Омакъ келин алмагъыз,
 Биргесине юйюгюзге
 Уллу къайгъы салмагъыз.

Бояу сюртгенин унутуп,
 Сейирге къалып турама.
 Келинни бети кёгерсе,
 Жашым кёгерген сунама.

Ахчалары болсала да,
 Къоймайдыла аяугъа,
 Айлыкъ хакълары жетмейди
 Акъ чайыр бла бояугъа.

Кеси да ана болургъа
Больницагъа баргъанды,
Башын энишге ийип,
Уллу сагъышха къалгъанды.

Тыш къыралныкъы болмаса,
Бу бармайды къатына,
Жашауда не зат боллугъу
Бир да келмейди башына.

Орус тилни къатышдырып,
Сёлешгенде сёлери,
Эшикге болмаса, юйге
Къарамайла кёлери.

Эшикге чыкъса– омакъды,
Юйде къалса – жомакъды.
Келинге иги болугъуз,
Аллай юйде къонакъды.

Къонакълыкъгъа чыдаалса,
Жундурухун жылытса
Къайын ана уа не этсин,
Эрттен сайын жиятса?

Муратлары толмадыла,
Иги эри болмады

Кёп ахшылыкъ этсем да,
Атым къайын анады.

Бутуна чындай киймей,
Тизгинлерин жыялмай
Жалан башлай баралла,
Жамауатдан уялмай.

Тырнакъларын ёсдюрюп,
Чачны къысха кесдирип,
Къайынланы къыйнайла,
Сёзчюклерин жетдирип.

Юйден жаулукъ бла чыгъа,
Артда сумкагъа сала.
Шахарда жалан башлай –
Уллу къууанча къала.

Ариудула санлары,
Ариу тогъай къашлары.
Бир ауур жаулукълары,
Кётюралмай башлары.

Намыслары сакъланса
Насыплары – Аллахдан.
Уллу Аллах сакъласын
Быланы палахладан.

АШЫРАНЫ КЮНЮНДЕ

Ашыраны кюнюнде
Толу къазан асайыкъ.
Шайтан жолуна бармай,
Жюреклени басайыкъ.

Ашыраны кюнюнде
Ашыраны этейик.
Жети тюрлю мирзеуге
Къууанч бла жетейик.

Ашыраны ашайыкъ,
Тилек эте Аллахдан.
Уллу Аллах сакъласын
Халкъгъа келген палахдан.

Ашыраны этейик,
Аз болурча ёлюбюз.
Ийман жолда барырча
Энди жетген тёлубюз.

КЪАРАРАМЫ КЕЛИНЛЕ

Ёлмез сунуп кесинги,
Къаты межам салганса,
Андан санга не тюшсюн,
Тёшек болуп къалганса.

Ауруп жатсанг төшекде,
Къарарламы келинле?
Ала къарай билселе,
Тобагъамы келирле?

Кертими, ётюрюкмю –
Хахай этип жилирла.
Манга берген кюнлени
Кеслери да сынарла.

Ёлдю, тамам болду деп,
Кюбюрюмю ачарла,
Юлешир зат болмаса,
Жабып, артха къачарла.

Садакъаны унутуп,
Жыймагъанма харекет.
Кюбюрдеги хапчюкге
Аллах къошмаз перекет,

Кесинг ишлей бармасанг
Ахыр барыкъ жолунгу,
Аллах санга буюрмаз
Къаты къысхан къолунгу.

Дунияда ким да бол –
Саналмазса бир жукъгъа,
Бир да боюн салмасанг
Аллах жазган буйрукъгъа,

Аллах сени жаратды,
Кёзюннгю кюннге ачып,
Узакъгъамы барлыкъса
Сен къадарынгдан къачып.

Аллах бизни жаратды
Биз бир бирге жарасакъ,

Ахыр барыр тар жерде
Ийман жолда баралсакъ.

Жаш төлюбюз, хайг дегиз –
Жашауугъуз алдады,
Эски адет къайтханда,
Намыс, сый да къайдады?

Тёр башына олтуруп,
Тамагагъа жер бермей,
Сансыз кёзден къарайса,
Алчыгъынгда жукъ кёрмей.

Къарт, къарыусуз, борбайсыз,
Кесчигинг да болурса.
Алай эте, харипчик
Насыбынги хорлайса.

Узакъгъамы барлыкъса
Намыс, сыйны ёлтюрюп?
Баш иенги ёсдюрюп,
Тогъуз айны кётюрюп.

Баш иенг иги болуп,
Ана нек болду аман?
Келинчик, ашыкъма сен –
Санга да келир заман.

Сенде да болур келин.
Къайын ана болурса.
Манга берген намысны
Сюймей артха алырса.

Къайынланы сан этмей,
Орамда чай ичесе,
Къайын ана ёлгюнчю,
Кебинин бош бичесе.

Орамлада олтуруп,
Къуру тирмен бураса.
Алай эте, харипчик,
Гунях ала тураса.

ЖАРЛЫ БАЛА

Нек баргъаненг ол сахаргъа,
Ишлейме деп, эки-юч айгъа,
Жетмей кетдинг мулжал жайгъа,
Ой насыпсыз, жарлы бала.

Дууачыла чатыр болду,
Къарт анасы факъыр болду,
Ырысхысы такъыр бола,
Ой насыпсыз, жарлы бала.

Ишлеп, ишден да тоймадыңг,
Къатын алып, мал жоймадыңг,
Шо бир сабий да къоймадыңг,
Ой насыпсыз, жарлы бала.

Ол сахардан къагъыт келди,
Элни кюню мутхуз тийди,
Ахлулары къара кийди,
Ой насыпсыз, жарлы бала.

Къайгъылы жел къайры келди –
Биягъынлай мени таба.
Ёмюр кетер жилий ана,
Аны билемиди бала?

Къыйынлыкъла кёрген эди,
Шыйых болуп ёлген эди,
Кесин да сюйдюрген эди,
Ой насыпсыз, жарлы бала!

КЕЛГЕН КЕЛИНГЕ АЛГЪЫШ

Келген келин къутлу болсун,
Этген ашы татлы болсун,
Ойнай келсин, кюле келсин,
Этер ишин биле келсин.
Атлагъанда абынмасын
Сёлешгенде къабынмасын
Къыйынлыкъгъа башы тюшюп,
Таш жүрекке жалынмасын.
Ал тапханы улан болсун,
Къолундагъы Къуран болсун,
Аузундагъы ийман болсун,

Халкыбызгъа ийнакъ болсун.
 Къызы болсун узун чачлы,
 Жашы болсун къара къашлы,
 Гёжефлеге башчы болуп,
 Уруп чачсын къысыр ташны.
 Гёжефлеге башчы болуп,
 Намыс берсин къартыбызгъа,
 Толу ойюр болуп жашы,
 Къала берсин артыбызда.

МУКУШ ЭЛИМ

Кюнюгюз ахшы болсун,
 Кёлюгюз нюрден толсун,
 Тилекле битеу тола,
 Жашау мамырлы бола!

Келдим Мукуш элиме,
 Туууп ёсген жериме.
 Ныгъышынгы тапмадым
 Къызыу салам берирге.

Саламымы алдыла
 Оюлгъан юй ташларын,
 Урушлада жоюлгъан
 Жигитлеринг – жашларын.

Саламымы алдыла
 Тютюнлери къуругъан
 Ожакълары, отлары –
 Тыпыр ташла сууугъан.

Келдим Мукуш элиме,
 Ким кётюрюр кёлюмю?
 Тёшлерине ёрледим,
 Къаты байлап белими.

Келдим Мукуш элиме,
 Саурдан суу бойнуна.
 Ёлгончю къысылмадым,
 Мукуш, сени къойнунга.

Аппам олтургъан чыйып,
 Ыннам аш салгъан къанга...
 Ариу айтып, къубултуп
 Энди ким къарар манга?

Мукуш бла Къоспарты,
 Бир ойюрча жашагъан,
 Бир туурагъан гыржынны
 Энци этмей ашагъан.

Адамынг халал эди,
 Бир къарындан чыкъгъанча.
 Энди уа нек чачылдынг,
 Тёбенгиге тутханча?

Билял къобузун согъуп,
 Жигитлеринг къарс ургъан.
 Узун чачлы къызларын,
 Тойда сюзюлюп баргъан.

Тана бла Ийнакку
 Тутушхан ариу жерле...
 Аты айтылмай къалды,
 Берекетли, монг ёрле.

Къаран къалып сабанла,
 Оюлуп тар жолларын,
 Сёзюм кёпдю ичимде,
 Жазалмайла къолларым.

Бу назмуну айтайым,
 Акъылы болгъан окъур.
 Къадар этгенди мени
 Кёзюм ачыкълай сокъур.

Жюрек ауруу тапханбыз,
 Тюз тепмейле тамырла,
 Мукушну ёксюз къоймалла
 Нюр жанарыкъ къабырла!

Къуру сюек болгъанбыз,
Саз болгъандыла бетле.
Менича термилдиле
Эли чачылгъан кёпле.

Энтта, жашлыгъым къайтып,
Мукушха жол салайым,
Эл ахшысы кёп эди,
Къайсы бирин санайым?

Кёз аллымдан кетмейди
Азретими сыфаты,
Жашы, къызы къалмады,
Аны айтылмай аты.

Халкъына оноу этгенде,
Ариу эди сыфаты,
Энди уа ишленмейди
Сын ташында сураты.

Биял къобузун согъуп,
Атам Тана жырлагъан
Халкъыма къыйын эди
Кёчгюнчюлюк сынагъан.

Къыйынлыкъда ётгенди
Малкъарны дуниясы,

Бир Аллахдан тилейик –
Чачылмасын дуниясы!

Термилгенди адамынг –
Хауангдан бир солургъа.
Аллах къадар этерми
Эл жангыдан болургъа?

Чорбат башына чыгъып,
«Бешташ» ойнаучу жерим,
Санга назму этмесем,
Чыдаялмайды кёлюм...

Мукушчула, сиз мени
Саламымы алыгъыз!
Анда тукъум чёк болса,
Эринмейин барыгъыз.

Тобукъда тон бичгенле,
Чомпал чачакъ тюйгенле,
Ийнаныгъыз, жокъдула,
Жокъ сизнича сюйгенле!

Жашаууму ашырдым,
Къартлыкъ келгенди манга.
Кюндюзюнде жашадым...
Чыгъалырмамы тангнга?

ТОКУМАЛАНЫ Раиса

**НЕК ЖИЯЙДЫ
КЪАРТ АНА?**

Къагъанагъын – кёзлерини къарасын,
Ёсдюргенча къуш уяда баласын.
Уллу болдум уя тарлыкъ этед деп,
Харам бала тюртюп атхан анасын.

Ким кётюрсюн бу дуняны зорлугъун,
Кимге сорсун адам улу сорлугъун?
Ата-ана харам болгъан дуня
Биз билмейбиз арты къалай боллугъун.

Биз билмейбиз къайдан келлик палахны.
Эс этмейбиз кёрюп тургъан Аллахны.
Кече туруп, гюняхланы Аллах да,
Кечмейд дейле ана сартын гюняхны.

Сыйлы ана сыйсызлагъа саналып,
Ана жюрек тырмы болуп, къаралып.
Кимге тансыкъ кимни сакълайд къарт ана?
Къартла юйюнде терезеден аралып?

Келин келип, киеу кирип бузмасын
Араларын ана бла баланы.
Ёлмеген жан къутулмайды къартлыкъдан,
Кёп мычымаз, ол да тутар аланы.

Къарт анасын къартла юйюне атханнга
Кючю жетип. арда ызына къайтханнга
Дуняны минг налаты бетине
Андан сора ырахатланып жатханнга.

Къара тамгъа тукъумуна, бетине
Дебери тенг арбазында итине.
Быллай ишни ёз башына сынасын,
Ана сютю харам болуп этине.

АНАМ ТЮШДЮ ЭСИМЕ

Бюгюн мени анам тюшдю эсима,
Бюгюн бек да нек болгъанын билмедим.
Хар кюнум да туман басхан кюн кибик,
Сен бардача, бир харх этип кюлмедим.

Бюгюн мени анам тюшдю эсима,
Багъалы анам бу кюнюмю суймедим.
Бюгюн сенсиз жарлы болуп сюелдим,
Сен бардача, байлыгъымы билмедим.

Бюгюн мени анам тюшдю эсима,
Жумушакъ, жылы къолларынгы сагъынып
Ол къолладан ийип къойдунг къолуму,
Сенсиз жолда баралмайма, абынып.

Бюгюн мени анам тюшдю эсима,
Аман сёзден аман кёзден къоруучу
Чалбаш болуп сюелсем да аллында,
Жаш балача, жаныма къор болуучу.

Бюгюн мени анам тюшдю эсима.
Амалсызма, жер табалмай кесима.
Бюгюн кюнум сени бла болсаед,
Сау дуняны тенг этмезем кесима.

Бюгюн мени анам тюшдю эсима,
Сууукъсурап ана жылыгу изледим.
Жылы кюнде сууукъ кюн да келир деп,
Акъыл этип, быллай затны сезмедим.

Бюгюн мени анам тюшдю эсима,
Бюгюн бек да эсим анга белюнюп.
Бу дуняда кёрюр амал жокъ эсе,
Турсун «жаным» - хар тюшюмде кёрюнюп.

САБИЙЛИКГЕ КЪАЙТАР, АНАМ.

Сабийликге къайтар, анам,
Тикчи манга бир кёлек.
Ана къолла, тебирет мени,
Таулу бешикге бёлеп.

Сабийликге кьайтар, анам,
Алчы мени кьойнунга,
Кьаты кьысып ёшонюнге,
Минчакъ этип бойнунга.

Сабийликге кьайтар, анам,
Сыла сабий башымдан,
Тойдур мени, ана кьолла,
Татлы-татлы ашынгдан.

Сабийликге кьайтар, Анам,
Кьайтар сабий кюнлени,
Чакъдыр мени жюрегимде
Хууерилген гюллени.

Сабийликни кьайтар, анам,
Бар эсе амал кьайтыргъа.
Сенсиз ётген сур жашауну
Тарыгъыуун айтыргъа.

Сабийликге кьайтар, анам,
Кьайтар кьартлыкъ жолумдан.
Кьадаарымы тюрлендирчи,
Келе эсе кьолунгдан.

Сабийликге кьайтар, анам,
Сабий кюнле тийдирчи,
Элтир ийлеп, кий, балам, деп,
Бухар бёркчюк кийдирчи.

Сабийликге кьайтар, анам,
Эрикгенме дуниядан.
Кьуш балалай, кьадаар чекдим,
Жыгъылгъанча уядан.

Сабийликге кьайтар, анам,
Сабий тюшле кёрейим.
Ол тюшюмде сени кёрюп,
Бир кюн жашап ёлейим.

ЖАШЛЫКЪ БЛА КЪАРТЛЫКЪ

Жаш жылларым – жашил жайны кьанаты,
Нарт жигитни алтын жюгенли аты.
Белгиси жокъ не ызы жокъ, тас болду
Тюш кёргенча, нек кьалмады бир заты?

Жаш жылларым, жашил Терек чакъгъанлай,
Бутакъларынг гюл сыргъала такъгъанлай.
Гюлюнг агъып, жалан къалып сюелдинг,
Сол жанынгдан суху желчик къакъгъанлай.

Жаш жылларым жашил жибек ийдирген,
Алтын бел бау, окъа жыйрыкъ кийдирген,
Бир ауукъгъа алдау этген жашлыгъым,
Къартлыкъ жетип, буз жауун бла тнойдурген.

Жаш жылларым, шорха суула акъгъанлай,
Къар тубюнде жанкъоз гюлле чакъгъанлай,
Къартлыкъ жетген, онгуп кетген жашлыгъым,
Аккъалайгъа бош алтын суу жакъгъанлай.

Жаш жылларым булутладан суу алгъан.
Булутлагъа атча минип къууаннган.
Бийикледе элия уруп, кюл этип,
Андан кетип, жерге тийип ууалгъан.

Жаш жылларым, сизге боран жетгени.
Сууукъ боран жилигимден ётгени.
Ай жарыкъча ариулукъгъа ау атып,
Обур бетли къартчыкъ этип кетгени.

Жаш жылларым, бюгюн сизсиз къалгъаным,
Къарыу кетип, къолгъа таякъ алгъаным.
Сейир эди, туу санларым туталмай,
Къарт эчкилей, къынгырына баргъаным.

Барыбызны да Кязимибиз

Бу статьяны жазган адамланы – Акачиланы Софьяны бла Магулаланы Фариданы атлары Къарачай-Черкесде, Къабарты-Малкъарда да эрттеден белгиледи. Ала илму ишлери, жаш тѣлгозе билем бериуде этген жетишимлери бла айтдыргандыла атларын. Экиси да Къарачай-Черкес кырал университетде къарачай-малкъар литератураны устазларыдыла.

Акачиланы Софья Къабарты-Малкъар кырал университетни озган ъмюрню 60-чы жылларында бошаганды, аспирантураны уа Москвада, Магулаланы Фариданы кандидат диссертациясы уа Къулийланы Къайсынны чыгъармачылыгыны юсюнденди.

Жашаубуз, ишибиз толусунлай къарачай-малкъар литература бла байламлы болганы себепли, дерслерибизде, илму жазыуларыбызда да фахмулу адамларыбызга энчи магана бере, аланы атларына, суратлау сѣзлерине баш ура келебиз кѣп жылланы ичинде. Кѣчгюнчюлюкте халкъны ахыр сѣзю суралмагъан заманда да миллетге кюч-къарыу берген, игиликте кѣллендирген да жырларыбыз болгъанларын бюгюн-бюгече да унутмайбыз. Мечиланы Кязим кирик акъылманларыбызны сѣзлери уа жюрек жаралагъа балхам болгандыла. Кязимни «... Тюзлюк жарыкъ кюнча чыгъар. Баз бола, зорлукъну жыгъар» – деген назму тизгинлери уа Къуранны сураларыча эшитилгендиле халкъга.

Кязим барыбызны да Кязимибизди, – саулай Кавказны дейик. Ол дунягъа жаратылгъанлы былтыр 150 жыл толгъаныны къууанчын башыбыз кѣкге жетгенча бола ашырдыкъ. Биз а 2009 жылны ноябрь айыны ахыр кюнлеринде Къарачай-Черкес кырал университетде болгъан ишни уа ъмюрде да унутрук туйюлбюз. Былайда сѣз Кязимни 150-жыллыгына агалгъан къууанчны юсюнден барады. Ары Къабарты-Малкъардан жазыучула, алимле, Москвадан Россияны Лермонтов атлы комитетини сопредседатели, академик Владимир Захаров, дагъыда кѣпле келген эдиле. Владимир Александрович Захаров деменгили поэтни юсюнден кесини сѣзюн башлардан алгъа кыралны Лермонтов атлы комитети Мечиланы Кязимни 150-жыллыгына агап жангы майдал чыгъаргъанын айттып, бир къауумла ол сыйлы саугъагъа тийишли болгъанлыры белгилеген эди. Ма ала: Къарачай-Черкесни халкъ поэтилери – Суюнчланы Азамат бла Хубийланы Назир, КъЧКЪУ-ну ректору профессор Тамбийланы Бурхан, кафедраны таматасы профессор Батчаланы Алий-Мурат, Черкесск шахардан Батдыланы Назифа, Нальчикден кесини китап басмасындан Кязимни юсюнден иги кесек зат, поэтни кесини назмула жыйымдыкларынын да чыгъаргъан тиширйу Мария Коллярова, жазыучула Шауаланы Хасан, Додуланы Аскер, Бегийланы Абдуллах, профессор Атабийланы Алий, Элбрус элни та-

Къарачай-Черкес кырал университетни ректору Тамбийланы Бурхан Кязимге аталгъан къууанчлы ингирде поэтни суратын жыйылгъанлагъа кёгюзтеди

матсы Курданланы Узейир, дунияны бек бийик тауна ёрлеген Ёлмезланы Абдул-Халим, Кязимни туудугъу Мечиланы Люба...

Университетибизни ректору Тамбийланы Бурханны бла академик Захаровну Кязимни юсюнден докладлары уллу поэтни жашау жолундан бла чыгъармачылыкъ ишинден бизге эндиге дери белгили болмагъан шартланы ачыкълагъандыла. «... Шыкъычы темирчи, – деген эди Тамбий улу, – ёз халкъына насып, къууанч, монглюкъ излегенди дайымда, кёп жашау кыйынлыкъла, тенгсизлик, учузлукъ аны тюз да гюрбежисинде жаннган отда кюйген темирнича кюйдюре келгендиле. Ол халкъы ючюн кёмюрча жаннганды, жанын анга къурман этгенди...»

В.А.Захаровну сёзюне тынгылагъан ол Кязимни поэзиясыны теренлигине эртте тошюннгенин

сормай ангыларыкъ эди. Ол поэтни бир-бир назмуларын кёлюнден айта эди.

Сюйюнчланы Азамат а Къабарты-Малкъарны халкъы Мечиланы Кязимни 150-жыллыгъын белгилеген кюн анда болганын, жамауатны аллына чыгъып сёлешгенин, Кязимге аталгъан назмусун окъугъанын айтып, барыбызны да сукъландыргъанды кесине. Аны айтханыбыз, эрттеден термилебиз Кязим туугъан элге – Шыкъыгъа барыргъа, ол жюрюген жолланы кёрюрге, жашагъан юйюн, темирге къуллукъ этдирген гюрбежисин, назмуларында суратлангъан тауланы, тёллени, жайлыкъланы, къышлыкъланы кёрюрге.

Биз Мечиланы Кязимни чыгъармаларындан, жашау жолундан студентлеге хапар айтхан сагъатыбызда анда болгъан кишилике бла фахмугъа, тюзлюк бла жашаугъа сюймеклиги поэзиясыны баш темасы болгъанларына энчи магъана беребиз. Сора атыбызны дуниягъа айтдыргъан Кюлийланы Къайсын миллет кёчгюнчюлюкден къайтхандан арысында Кязимни жазгъанларын жыйылугъа бла басмалаугъа салгъан кыйынына да энчи эс бурабыз. Аны «Кязимни китабыны юсюнден жазылгъан жазыу» деген назмусун студентледен кёлле кёллеринден биледиле:

*Бу китабымыды не уа халкъыбызны
Жараладан толу жорегимиди бу?
Эшитеме мен сарнагъан ауазын кызыны,
Ёкюре, терк жыгъылады окъ тийген буу.*

*Бу китабымыды не уа халкъыбызны
Тюшлеримидиле – туман кече кёрген?*

*Кёреме аушину къарында къан ызны,
Жаралы жугъутур жыгъылады жерге...*

Студентлеге биз айтхан керти сёз буду: Къарачай-малкъар халкъ кёчгюн-чюлюкден къайтхандан сора, бир-бир зар адамла, – аманлыкъны кеслерине байракъ эте келгенле, Кязим эфенди болгъанды, назмуларында ачыкъ кёрюнюп турады диннге къуланнганы, аны китаплары халкъгъа керек тойюлдюле, школчула да окъумасынла назмуларын, деп тохтагъанларында, эр жюреккли Къайсынны чынтгы инсан сёзю аллайланы ауузларын тыйып, ол 1959 жылда поэтни «Сайламала» китабын чыгъаргъанды. Биз билгенликден, Къайсын Кязимни кёп назмусун «кёлюнде» кеси сакълагъанды.

Былайда биз бу башда айтылгъан тизгинлени жаза туруп, Семенланы жырчы Сымайылгъа кырал жетишдирген артыкълыкъ эсибизге тюшдю. Озгъан ёмюрню арт элли жылыны ичинде аны китапларын чыгъаргъан угъай, атын сагъыныргъа окъуна мадар болмагъанды. Нек? Жашауну керти болумун суратлагъанды чыгъармаларында.

Бу адам араб тилни иги билгенди, кесини да баш дин окъуу болгъанды, аппасы да, агасы да Каабада ауушхандыла. Аны «Минги Тау» деген жырын ким эшитмегенди Къарачайда, Малкъарда да? Кезиуонде Урунууну Къызыл Байракъ ордени бла саугъаланнган адамды Сымайыл, 1936 жылда Ереванда «Давид Сасун» деген эрмен эпосну мингжыллыгына аталгъан байрамда ол кыралны бек фахмулу жырчыларын хорлап, биринчи жерни алгъан кишиди Семен улу.

Лайпанланы Билял, узакъ ёмюрлю болсун, Сымайылны кызы София да болушуп, аны назмуларын, жырларын жыйышдырып, китапха ал сёз да жазып, 1992 жылда Москвада «Инсан» деген китап басмада чыгъаргъанды.

«Минги Тауну» окъуучулары, Семенланы Сымайылны бу назму («Мудах сагъатымда») тизгинлерине бир эс буругъуз:

*Жаи ёмюрюм жан кылышча жылтырай,
Къарт ёмюрюм балыкъ кибик къалтырай,
Умутларым – жети кёкню жулдузу,
Жашауум а – кыиш кечени мутхузу.*

*Кюч тапмадым, бийик кёкге учмадым,
Жулдузланы миллетиме чачмадым,
Мугур болгъан жюрекленди ачмадым,
Зар уясы – бу жерледен къачмадым.*

*Туугъан жерден къайры къачхын таш атып?
Ётюрюкню къалай айтхын бет сатып?
Сатлыкъларгъа кёзбау жырла этмедим,
Аны ючюн муратыма жетмедим.*

Бу къауум тизгинде не къадар терен магъана, суратлау кюч бардыла! Керти поэт кеси ючюн, – кесине къолайлы жашау келтирив ючюн кёзбау сёз айгъазлыгъын, – бетин жоймазлыгъын ангъылайбыз биз бек алгъа Семен улуну бу назмусунда. Кязим да ёмюрюнде ол жолдан таймай келгенин ачыкъ кёребиз назмуларын, поэмаларын окъуй келген сагъатыбызда. Къулийланы Къайсын

«Халкъ поэти», «Фахму бла акьылманлыкь», «Кязимни ышарьуу» дегенча статьяларында Кавказны деменги поэтине бичген багыны теренлигин айтып тауусурча туйюлдо. Ол «Халкъ поэт» деген статьясында быллай оюмну ачыклаганды бизге: «Мен Шыксыгъа келип, Кязимни кьатына олтуруп, аны хапарларына кез кьакьмай тынгылагъан сагъатларымда: «Ярабий, бу адамда акьылдан бла фахмудан кьайсы уллу болур?» деген сорууума бир кере да жууап табалмагъанма. Кязимде башхалада болмагъан терен акьыл да, терек фахму да бар эдиле».

Биз ангылагъандан, жашау кертилик Кязимде да, Сымайылда да бирча теренден ачыкъланады. Экиси да сёзлери халкъгъа нёгерлик этгенин, болушханын ангылайдыла. Кязим «Парийим», «Къар кюн арбазыма кьоннган чыпчыкыгъа» дегенча назмулары тенгсизликге кьажау жазылгъандыла. Поэт огъурсузлукъ бла ёмюрде да жарашмазлыгъын ангылатады назмуларында. Бир-бир чыгъармаларында уа башындан кьыйынлыкъ басхан халкъгъа болушалмагъанына жарсыйды.

*Мен – Беккини жашы Кязим, –
Жаулайма жашауну кесин,
Къысалла, салалла тазир,
Ёлебиз, оллахий, лязим.*

*Эсгердим, азап чеге,
Бюгюн да кёп зулму кёре, –
Жарлы атамь эки кере
Бергендиле кьан тёлеуге!*

*Жарлыны кьыл жипге тагъып,
Акъ атха тартыугъа салып,
Кетдиле аууидан аууп,
Таи межамь мадул кьалды.*

*Бюгюн да дауургъа келдим,
Ат ёшон урушун кёрдюм.
Амалым жокоь, саудан ёлдоьм,
Бу халкъ не кьыйынлыд дедим.*

1890 ж.

Кертиди, Кязимни чыгъармачылыгына олсагъат тийишли багъа бичип кьойгъан алай тынч туйюлдо – устазлагъа, алимлеге окъуна. Бек биринчиден, аны назмуларында бла поэмаларында баш эркинлик ючюн кюреш миллет сезим бла жандауурлукъ шартла бла байыгъадыла. Кертиди, инсанн андан ары барлыкъ жолун сайларгъа суратлу сёз болушуругъуна уа ийнаналды поэт. Ол адамланы бир бирге кьозутмайды, кеси сёзю бла, ким – терс, ким – тюз болгъанын ангылатады:

*... Ай, мынафыкъ Шакъманлары,
Къайнайды мени сизге кьаным!
Холамны сиз терилтидигиз,
Бызынгыгъа жасу этдигиз!*

Къарачай-Черкес къырал университетде «Минги Тау» журналны кѣпле алабыз. Хар китабын кѣл салып окъугъан да этебиз. Аны дерслерибизде да иги хайырланабыз. Бир да, бир да Кязимни юбилейи бла байламлы материалла басмалар ючюн къалмагъанды ол. 2009 жылда чыкъгъан бешинчи китапта Къулийланы Къайсынны, Отарланы Керимни, Зумакулланы Танзиляны Кязимге аталгъан назмулары, профессор Эфендиланы Салихни «Кязим бла Къайсын», Шауаланы Хасанны «Ёмюрлюк жырчы», Бѣюланы Ахматны «Кязим», Бегийланы Абдуллахны «Стоймеклик – жаннет чыпчыкъ» деген статьялары бизни Кязимге соймеклигибизни бютюнда элпек этгендиле.

* * *

Биз Кязимни юсюнден статьябызны жазып бошай тургъаныбызлай, биргебизге ишлеген шухубуз артыкъ уллу болмагъан китапчыкъны тутдурду къолубузгъа. «Записки краеведа» депди аты. Ол 2004 жылда Нальчикде «Эльбрус» китап басмада чыкъгъанды. Жазгъан а бек сейирлик къадары болгъан, бизни ангылаубузда терен билимли, фахмулу адам – Шаханланы Басиятны жашы Темур этгенди. Анда Кязимни бла Къулийланы Къайсынны байламлыкъларыны юсюнден хапаргъа энчи эс бурдукъ.

Кязим жазып XIX ёмюрню сексенинчи жылларында башлагъаныны, биринчи китабы – «Черные дни» 1914 жылда Темур-Хан-Шурада (бусагъатда Буйнакск шахар) чыкъгъанын да Шахан улуну эсгериулерин жангыдан эсибизге салады.

«Поэзияда мени биринчи устазым Кязимди», – дегенди Къайсын, озгъан ёмюрню алтмышынчы жылларында «Вопросы литературы» деген журналны корреспондентини сорууна жууап бере. Кязимни бла Къайсынны байламлыкъларыны юсюнден М.А. Дудинни, В.Ф. Огневни, В.Ц.Гоффеншефни, Н.Г.Джусойтыны, Л.М.Мкртчанны статьяларында да тубейбиз терен магъаналы оюмлагъа.

1959 жылда Къабарты-Малкъарны краевед музейи – аны илму Къуллукъчусу Шаханланы Темурну башчылыгъында Холам-Бызынгы ауузгъа экспедиция къурайды. Аны къауумунда Темурну антлы шуху Къулийланы Къайсын да болады. Была, сакъ жауунла, таудан келген ырхыла салгъан чырмаулары да хорлай, экинчи кюн жетедиле Шыкъыгъа – Кязимни элине. Къайсынны жолгъа атландыргъан да бу элни, – Кязимни юйюн, горбежисин жангыдан кѣрюрге термилую болгъанды. Шахан улу кѣлю тола жазады Шыкъыгъа жууукълашхан сагъатларында Къайсында болгъан мудахлыкъны юсюнден. Оюлгъан юйлени, ханс басхан арбазланы кѣрген сагъатларында Къайсын кѣз жашларын тьялмагъанды. Кязимни горбежисине баргъан сагъатларында Къайсын бютюнда мудах болады. «Бир заманда, – деп жазады Шахан улу, – Къайсын жерге тобукъланды да, башын горбежени хунасына тиреп, Кязимни бу назму тизгинлерин кѣлюнден айтды:

*Назмула жазама, темир тюеме,
Экиси да халкъгъа жарарла, дейме.
Бир бийден халкъгъа бир балта игиди, –
Кязим энди аны иги биледи.*

– Кязим, сен эртте, 1916 жылда «Эски юйюм» деп назму жазгъан эдинг, – деп шыбырдайды Къайсын гюрбежиде поэтни кеси бла ушакъ этгенча, шош, сабыр селеше. – Таш юйюнге айтхан тизгинлерингде да ангылашынады халаллыгъынг, ёмюрюнге ташны, тауну да тиллерин ангылай келгенинг, ахшы сёзню кючюн, ариулугъун бир затха да тенг этмегенинг... Бюгюн а юйюнг да – жокъ, элинг да – жокъ. Алай сен а барса.

*Эски юйюм, къууанч да,
Жарсыу да кёрдюм сенде,
Жылыуунгу кыызгъанмай,
Аямай турдунг менден.*

*Болду сенде, эски юйюм,
Тоюм да, эсильуум да.
Санга кирит кёрдюле
Шуёхум да, жауум да.*

.....
*Назмуланы такъгъанма
Сенде, тюзлюкню суйюп,
Жылыуунгу кыызгъанмагъанлай,
Жылытдынг, эски юйюм!*

Кязимни чыгъармачылыкъ ишине толу багъа бичген тынч туйюлдю, ол затны этерге алай кёп адам базынмаз. Айтхылыкъ поэтибиз халкъыны оюмлау кючюн, адамлыкъны оюлмаз къаласын, сиймекликни, кишиликини ёмюрлюк жарыкълыкъларын, чойреликлени, кёзбауну жашаулары кысха болгъанларын да, аманлыкъны ызындан сюрген да эртте, кеч болса да аманлыкъгъа туберигин да назмуларына сыйындырып кетгенди.

АКАЧИЛАНЫ Софья
бла
МАГУЛАЛАНЫ Фарида,
Къарачай-Черкес кырал
университетни алимлери.

ЖАРЫКЪДАН ТОЛУ СУРАТЛА

Бу кюнледе Къарачай-Черкесияны Сурат галереясында Къабарты-Малкъарны айтхылыкъ художниклерини – Атабийланы Халиматны бла Занибекланы Адрахманны – чыгъармачылыкъ дунияларына жораланган уллу кёрмюч къуралгъанды. Аны бла байламлы къууанчлы жыйылыугъа эки къарындаш республикадан да келген къонакъла бек кёп эдиле. Бу культура араны башчысы Жандарланы Нафийсатды аны ачхан, бардыргъан да.

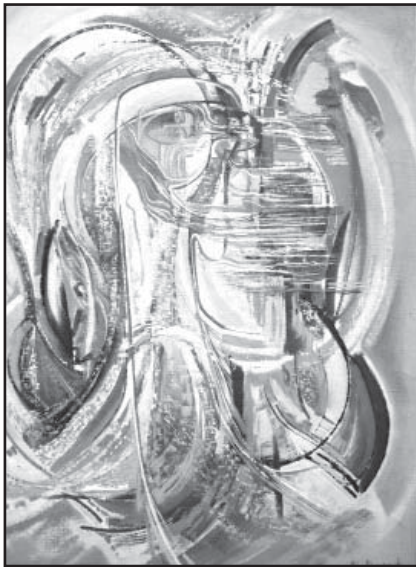
Ол, бу алапат художниклени бирикдирген юйюр Кавказ таулары, табийгъатны, къудуретни, аналыкъны, адамлыкъны, кишиликни айырмалы жырчылары болгъанларын ачыкълай, сёзню КъЧР-ни культура министрини орунбасары Ёзденланы Альбертге береди. Ол Халимат бла Адрахман ишлеген суратла бюгонлюкде Азияны, Европаны, Американы музейлерини, галереяларыны тёр, сыйлы жерлеринде тагъылгъанларын белгилегенди. Тейри, жан къылычланы ёз къол аязларында туталгъан художникле, бояу устала дюн-дунияда бек аз болгъанларын да чертгенди.

Быллай кёрмючле тёреге айланганлары аны бек къууандыргъанын айтханды белгили суратчы Занкишиланы Ибрагим. Эки республиканы художниклери бирбирге жууукъдан-жууукъ бола башлагъанлары, сёзсюз, усталыкъны ёсдюрюуге да уллу себеплик этеригин да билдиргенди ол.

Ма бу бюгоннюгю кёрмюч да халкъларыбызны бирликлерин баямлагъан шартды. Адамла, бир биригизни билигиз, таныгъыз, унутмагъыз деген жорукъну ачыкълагъанын, культурабызгъа сакъ кёзден къараргъа чакъыргъанын айтханды Ибрагим.

*Занибекланы Адрахман бла
Атабийланы Халимат*

Энди уа бу байрамгъа келген бир къауум белгили адамланы оюмлары.

Галина ПАК, корейли художник:

- Ала экиси да тюрлю-тюрлю жорукъланы темир къуршоуларыны жесирликлеринден азатдыла. Кеслеринде да бек кѣпдю къууанчны, насыпны, жарыкълыкъны, таулукъну жырлагъан аламатыкъ бояула. Была жазгъан суратланы минг-минг башха чыгъармаланы араларында да таныяллыкъма мен. Халиматны, Адрахманны аллай энчиликлери жорек, жан ачыкълыкълары бла байламлыды, баям.

Фарида СИДАХМЕТОВА,

ногъайлы назмучу:

- Бюгюн мен жарыкъ, бай, таурухлу, кѣп тюрсюнлю, кѣп бояулу дуня бла бирикдим. Баш ием да художникди, скульптор. Аны ючюн суратчыланы асламысы бла шагъырейме. Халиматны, Адрахманны чыгъармалары бла байыкъгъаныма, айхай да, болмагъанча бек къууанама.

БАККУЛАНЫ Владимир, художник:

- Бурун заманлада къаялада ишленнген суратла бюгюннгю художниклени чыгъармаларына ушай башлагъандыла. Энчиликлери: реализмден авангардха элтген атлам керек эди да... Бир агъымдан экинчиге ѳтдорген кѣпор – была кеслеридиле.

Экисини суратларындан бизни бетлерибизге нюр ургъанчады. Ала

бу музейни ичин кюн таякъладан топпа-толу этип къойгъанчадыла.

МАРШЕНКЪУЛЛАНЫ Руслан, къарачайлы художник:

- Ма бу алапат кёрмюч Къарачай бла Малкъар эки къардаш миллет бир болгъанына шагъатлыкъ этеди. Аны бла бирге эки республиканы жууукълугъун белгилеген алапат шартды. Бу суратлада, скульптуралада болгъан жарыкълыкъ, теренлик, деменгилик бизни жюреклерибизни, бетлерибизни жарытырларын биз эрттеден бери сакълай эдик. Сау болсунла бизге бу байрамны къурагъанла!

ЁЗДЕНЛАНЫ Якуб, «Къарачай» газетни редакторуну орунбасары:

- Халиматча, Адрахманча, былай биригип ишлеген суратчыла бек аздыла. Ала бир хат бла, бир стиль (оюм) бла жашайдыла. Была кеслери да ариу адамладыла да. Аны юсю бла келтиредиле бизге къудуретден берилген ариулукъну. Быллай тамашалыкъ ариулукъдан бизге ююш чыгъаргъанлары ючюн бек сау болсунла!

Ёвжук ТХАГАПСОВЕВ, «Черкес хэку» газетни баш редактору:

- Атабийланы Халиматны ишлерини асламысы сыйлы анагъа, аналыкъгъа жораланнганы мени бек къуандыргъанды. Аныча художникле, бизни ёз юйюрюбюзден тышында да, къоншуланы, башха халкъланы сюерге юйретдиле. Мен оюм этгеннге кёре, Атабийланы къызча уллу суратчыла къурагъан санат (искусство) къуруда бир миллетни, бир тилни, бир республиканы байлыгъы туююлдо. Аныча адамладыла халкъланы, къыралланы, дюн-дунияны бирикдирген огуурлу кюч да...

Жыйылыуну ахырында уа Россейни Лермонтов атлы фондуну сопредседатели, КъМР-ни Парламентини депутаты Додуланы Аскер чыгъармачылыкъ ишлеринде уллу жетишимлери ючюн белгиле су-

Кёрмючге келген къонакъланы къаууму

ратчыланы – Атабийланы Халиматны, Абайханланы Муссаны, Галина Пакны – Мечиланы Кязимни юбилей майдаллары бла сауғалагъанды.

Атабийланы Халиматны бла Занибекланы Адрахманны алтын, жашил, мор, кызыл, дум-ала бояуладан жаратылгъан, жарыкъ тюрсюнле бла жасалгъан чыгъармалары кеслерине тюз да мукъуладис киби тартадыла къараучуну. Аны бла бирге быланы суратлары теренликлери, кыйматлылыкълары, жазуу хатларыны энчиликлери бла да байдыла.

Ала экиси да адам бла табийгъатны юзюлмезлик жууукълукъларын, бирликлерин ачыкълауда болмагъанча устадыла, дигиралдыла. Аны бла бирге ала Ата журтубузгъа, адет-төрелерибизге аялу, билимли, асыл кезден къараргъа да юйретедиле бизни. Бююнлюкде, бир къауум белгили искусствовед оюм этгенге кёре, быланы бусагъатда хайт деген заманларыды. Аланы КъЧР-ни Сурат галереясындагъы кёрмючлери уа май айны ахырына дери боллукъду.

***ЖЮНЮСЛАНЫ Абу-Муслим,
жазыучу.***

***Суратланы
МАМАЙЛАНЫ Алий алгъанды.***

АХШЫ ЖЕТЕР МУРАТХА

Хочуланы Капаш дуниясын алыш-ханды (жаннетли болсун). Ол сюргонден кьайтхандан сора, тууган эли – Шыкы жангыдан кьуралмагьаны себепли, юйюрю бла Бызынгыда тохтайды. Орта Азиядан, Кьазахстандан кечюп келген бызынгыЧЫла бла бирге, шыкычы жаш юйюрюне жашау юй, элге уа гюрбежи ишлейди. Жангыдан кьурала турган элге уа ол бек керек эди. Хочу улу аны ангылап, кюнчон, ырысхысын да аямай, ол ишни кьолгьа кьаты алады. Капаш уста темирчи болгьанын кьысха заманны ичинде иши бла кьргюзтеди: элни адамларыны излемлерин, мюлкню темир кереклерин да ишлеп, жалчытып турады. Хочу улу ишлеген бичакьланы, налланы, нал чюйлени, башха темир кереклени жаланда Бызынгыда угтай, башха элдеде да бюгюн-бюгече да кьорюрге боллукьду.

Белгилисича, Дых таугьа чыгьаргьа альпинистле Арисейден, башха жерледен да кеп келедиле. Аланы арасында тыш кьыраллыла да аз туйюлдюле. Ала, Бызынгыны тауларына чыгьып, артха юйлерине кетип бара, элде тохтап, кими тюкеннге киреди, кимИ тегерекге-башха кьарайды. Бирлери Бызынгыны ныгышында адамла бла селешедиле. Элни кьонакьла сансыз этип кеталмайдыла.

Бир жол ма, бир французлу тюзюнлей гюрбежиге киреди да, Капаш бла саламлашады. Сора, тыш кьыраллы кьонакь киши:

– Бу эски налны манга берсенг а, – деди.

Анга Капаш сейирсинип кьарап:

– Бу эски нал неге керекди санга? – деп сорады французлудан.

– Франциягьа, юйюме, СССР-дан, бу ариу Кавказдан, жомакьча Бызынгы элден таула арасында, сауугьагьа элтирик эдим, – деп жууаплайды тыш кьыраллы кьонакь.

– Алай эсе, эскини не этесе, жангы ишлеп берейим, – деп, Капаш французлу кьарап турганлай, налны ишлеп, кьонакьны кьолуна туттурду.

Французлуну бети ай, кюнча жарып, асыры кьууаннгандан, бир уллу насыпха тубеген сунар эдинг. Ол шыкычы темир устагьа:

– Хурметли Капаш, сау бол, сау бол, – деп, бир ненча кере айтып, налны кьол жаулугьуна чулгьап, гюрбежиден кьолун булгьай, чыгьып кетди.

Ма алай бла: «Бызынгыда Хочуланы Капаш ишлеген налны французлу Парижге алып кетгенлей», – деп айтырча, огьурлу иш болгьанды.

Андан сора да, Капаш колхозну кеп тюрлю ишлеринде жигер урунуп тургьанды. Хочу улуну мюлкде, элде да кьыйыны уллуду. Аны себепли,

бызынгылыла, шыктычыла, холамлыла Капашны атын уллу хурмет бла сагынадыла.

«Ахшыны сабийи да ахшы» деп халкъда бошдан айтыла болмаз. Жашы – Тамук да халкъ намыс-сый берген, Бызынгыда, Черек районда, республикада да иги бла айтылган иш ахлусу адамды. Ол жыйырма бла тогуз жылдан артык заманни ичинде Черек районда Социалист Урунуу Жигити Аттоланы Салихни атын жюрютген кырал кумалы кый кызыны бек уллуду бу кумалы заводда. Аны алайлыгын эллиле кимден да кеслери ахшы биледиле. Бу мюлкню чачылмай кыалганы, бюгонлюкде да аты иги бла айтылып турганы да Хочуланы Капашны жашы Тамукну уллу иш келлюнюгонден аны ахшылыгынды деп ачык айтсак, элде, мюлкде да жазганыбызны терслемезле деп, оюмубуз алайды. Сагыш этигиз, тюрлениулени кыйынлыклары кетпуралмай, бу уллу кыралгы – СССР-ге – атлары иги бла айтылган кыаллай бир колхозла, совхозла кзуруп кетдиле. Айхай да, Бызынгыда бу мюлкню сакланганы, аты иги бла айтылганы да Тамук таматалык этген як ферма бла каты байламды. Якла болмасала, бу мюлк да чачыллык эди...

Тамук улуну иш жетишимлерини юсюнден телевиденияда кергюзтедиле, радио бериуледе айтадыла, дайым газетледе жазганылай турадыла.

Бу адам тутхан ишине бек катыды – малчыларына ышанмай угъай, бек ышанады алагъа. Алай, кеси да ала бла бирге, кече, кюн, жауун, кыар, жел, боран деп кырамай, якланы жоклаганлай, керек болса, кютгенлей айланады. Алай бла биргесине урунган жашлагъа юлгю кергюзтеди, тюз ниетли ишлерге келлендиреди.

Якла кийик малладыла, аланы кютген да бек кыйынды. Аны сылтауу бла кеп сюрюучюле алышынадыла. Жыл, эки жыл ишлегенле заводну башха жумушларына кетип кыаладыла. Тамук а якланы кылыкларына юйренип кыалган кибикди. Сёз ючюн, болушлук керекде, сюрюучюле жетишмеген заманда уа аны жашлары да, атлагъа минип, якланы кютюп башлайдыла. Ала да ишлегенде, аталарыча тиридиле, кеслерин аямайдыла. «Бирликде – тирлик» – деп, халкъ андан айтхан болур бу нарт сёзю да деригим келеди.

Тамук чомарт эм кыйгырыулу адамды. Биргесине ишлеген малчылары ыразы этгинчи тынчаймайды. Сёз ючюн, сюрюучю арууп неда бир жумуш чыгып, кетерге тюшген заманда, аны орунуна кеси, атха минип, малланы кютеди, алай бла, негерлерине онг бередиле. Ферманы башчысыма деп, бир заманда кесин кетпурюп, бир жанына турмайды ишден. Ол Тамукну бек иги шартларындан бириди. Алай аланы кыйсы бирин санарыкыса. Жигер урунуу, адамлыгы бла да юлгю кергюзтген, шендюго заманнга тийишли ишлеген ферма башчыды.

Бир кесек тарых. Тамук 1958 жылда 6-чы августда Бызынгыда туганды, орта школну да бу элде тауусханды. Андан сора, 1977 жылда, кюз артында аны аскерге чакырадыла. Бызынгылы жаш аскерде кчуллык этип, Финляндияны чегини катында башлайды. Анда жай кызыу, кыш сууук, кыар терен болса да, Холлам-Бызынгы тауларында чыныкыган жашха та-

бийгъатны жагъынларын кѣтюрген кыйын болмайды. Аскер низамгъа бузукълукъ, хомухлукъ этип атын аман бла айтдырмагъанды. Ол себепден, аны командирлери, солдат нѣгерлери да ариу кѣргендиле. Жыл къуллукъ этгенлей, Тамукга кичи сержант чын бергендиле, юйюне солургъа ийгендиле. Атасына, анасына уа: «Иги жаш ѳсдюргенсиз», – деп, командирлери махтау къагъыт жибергендиле. 1979 жылда, аскер къуллугъун бошап, юйге атлана туруп, аскер командирлери, ротаны тизип, уллу хурмет этип, сау бол, – деп, Тамукну кѣлнн кѣтюрюп, къууандырып, алай ашыргъандыла.

Тамук школда да иги окъугъанды, аны себепли, къайсы окъуу юйге да кирирге къолундан келлик эди, онгу да бар эди. Алай, атасына, анасына болушургъа жюреги тартып, мюлкде ишлеп башлайды. Алгъа колхозну къайсы жумушундан да артха турмайды, хар буюрулгъан ишни бет жарыклы тамамлайды.

1983 жылда Тамук яклагъа къарау ишге тохтайды. Ол заманда ол жаны бла уллу сынауу болгъан Рахайланы Жибирил эди. Ол жаш нѣгерине якланы къалай кютерге, жанлыдан къалай сакъларгъа кереклисини юсюнден тынгылы айтханды, юйретгенди.

Хочу улу бу кийик малланы бек жаратханды, аланы къылыкъларын бек уста ангылап къойгъанды. Андан болур, баям, жыйырма бла тогъуз жылны ичинде эрикмей, эринмей ишлеп тургъаны. Ол бу ишден кетсе, як ферма чачылып къаллыкъгъа ушайды. Ол, тюз кесини юйюнде малларынача, алай тынгылы къарайды яклагъа. Аны иш кѣллюлюгюн бызынгылыла кимден да кеслери ахшы биледиле.

– Тамук, якланы Бызынгыгъа ким, къайдан келтиргенди? – деген соруу-бузгъа жууап бере:

– Белгилисича, Холам-Бызынгы ауузунда яклача кийик малла кечин-мегендиле бир заманда да. Аны себепли, ала бизни таулада, бизни жерледе жарашырыкъларын, жарашмазлыкъларын билир муратда, бу завод, алгъын колхоз болуучу эди, – агы да «Коммунизмге жол» деп. Аны председатели Россей Федерацияны сыйлы зоотехниги Чочайланы Къайтмурзаны жашы Салих, (жаннетли болсун) Нальчикде зоопаркдан юч як алып келген эди. Аланы бири къартдан ѳлгенди, экиси уа бу жерлеге кеслерин жарашдырадыла. Андан сора Чочайланы Салих элни, мюлкню да оночуларын, намыслары жюрюген адамларын жыйып, ол жыйылыуда тынгылы сѣлешеди.

– Якла бизни тау жерлени малларыдыла. Ол себепден, Тува АССР-ден якла келтирирге деп, акъылыбыз алайды. Сиз, бери жыйылгъанла, ол жаны бла кесигизни оюмугъузну айтыгъыз, – дейди Чочайланы Салих.

Кѣбюсю анга ыразы боладыла. Угъай дегенле да бар эдиле. Болсада кѣпчюлюкню хайырындан 1974 жылда Тува республикадан 110 як сатып аладыла да, Бызынгыгъа келтиредиле. Была Холлам-Бызынгы ауузунда ма алай бла жайылгъандыла, – деп эсгерди як ферманы таматасы Хочулану Тамук.

Тувадан келтирилген малла, бу тау жерлеге юйреналмайдыла, къыйналадыла. Да, сора аладан мюлкге ишлегенлеге да не хайыр тюшерикди? Неге керекдиле бизни жерлеге келишалмагъан малла дегенле да бар эди эл-

лилени, колхозчуланы да араларында. Ол заманга кырап айтханда, баям, ала да тюз болур эдиле. Нек дегенде, ким биллик эди якланы бек хайырлы болгъанларын. Бюгюнлюкде кырал кыумалы кый заводну тутхучлу этип тургъанла – якладыла. Алай бла, адамла да, якла да бири бирине жуууша башлайдыла.

Бызынгылыла была хайырлы болгъанларын терк окъуна ангылайдыла. Мюлкню таматары уа аланы санын ёсдюрюрге керекди деп, алай оноу этедиле.

– Якланы жангыдан Туваданмы келтиресиз? – деп, сорама мен Тамукдан:

– Угъай, Кыргыгъзстандан келтирирге деп, алай оноу болгъанды. Бу ишни кырауда Социалист Урунуу Жигити Аттолары Харунну жашы Салихни уллу кыйыны болгъанын айтмай кыояргъа жарамаз. Якланы уа Кыргыгъзстандан Бызынгыгъа Аттолары Анатолий, Аттолары Мажит, Хочуланы Капаш, Аналаны Якуб окъуп келтирген эдиле – 110 як. Бу, башында мен атларын сагынганла элге, мюлкге да уллу кыйын салгъандыла. Ала эл мюлк ючюн деп, кече, кюн демей, кыолларындан келгенни амай ишлендиле, ахшы адамланы биз, эллиле, бир заманда да унутурукъ тыйюлбюз. Ала дуняларын алышхандыла, жаннетли болсунла.

Бу маллада ишлерге сыйгенле элде тынч табылып кыалмагъандыла. «Кийиклеге кыалай сюрюучю боллукъса?» – дегенле да болгъандыла. Кергиси бла да, якла кийикледен башха тыйюлдоле. Алай адам ишни кыйынлыгындан кыоркъмайды.

– Былагъа бек биринчи сюрюучю болуп (жаннетли болсун) Холаханланы Узейир чыкыгъанды, – дейди Тамук. Керти айтыргъа керекди, биринчи сюрюучюге кыйналыргъа тышгенди. Малланы бу жерлеге юйретирге керек эди. Ол жаны бла Узейир бек кёп этгенди. Бу малла бла кеси ишлемеген башханы кыйналгъанын ангыларыкъ тыйюлдо. Якла бла кёп жылланы ишлеп келгенибиз себепли, биз билебиз бу кыаллай кыйын жумуш болгъанын.

Элде кёп тырлю хапарла жюрюгендиле якланы юсюнден. Была отлаулары бузарыкыдыла, кырдыкланы тамырларын кырутурукыдула дегенле болгъандыла. Алагъа терс эдиле деп айтыргъа жарарыкъ тыйюлдо. Хата этгинчи, кыайдан билликсе кыаллай мал болгъанын? Тамук айтханнга кере, была жерлени бузмайдыла. Кеслери да таулары бийиклеринде, кийикле жюрюген жерледе отларгъа сюедиле. Сёз ючюн, Хочу улу, Усхурда Акъ кыяны арт жанына ёмюрге якны аягы басмагъанды. Ол жайлыкыда Черек районну башха мюлклерини тууарлары кечинип тургъандыла. Анда окъуна отлаулада мал жолла ызланып турадыла. Былайда ангылатып кыояйык:

– Тамук атына минип, якланы кечиндирирча жайлыкылары, кышлыкылары кеси сайлап айланмаучуду. Нек дегенде бир жерден башха жерге кече туруп, жайлыкылагъа хата жетдирмейди.

Бюгюнлюкде малланы саны иш да кёп боллукъ эди, заводну кеси керегине кыоратып турмасала. Андан сора да аланы республиканы бир-бир мюлклерине да сатадыла. Кырачай-Черкесс республикадан келип да, сатып алып тургъандыла аланы. Пятигорскеге эки-юч кере жюзден артыкъ мал са-

тылгъанды. Анда Тамукга айтханларына кёре, ала мойюзлени, терилени да сатхан этедиле. Аланы Ростов жанына жибердиле.

– Ана якланы уа сауаргъа боллукъмуду деген сорууубузгъа Хочу улу былай жууаплагъанды:

– Кесими билгеними айтайым. Айхай да, аланы сауар ючюн, энчи жерлеге жыйып, юйретирге керекди. Ол, сёзсюз, бек кыйын ишледен бириди деригим келеди. Аны бла биз кюреширбиз деп, ётюрюк айтыргъа суймейме.

Не десенг да, кыйсы сюрюуде да ауругъан малла болуучудула. Аланы юсюнден да Тамук бизге былай дегенди:

– Тынгылы къарагъанда, белгили болады ауругъаны. Аллай малны буруугъа жыйып, анда мал доктор дарман салады. Сюрюуде таначыкылада артыгъыракъда къарысузчукъла болуучудула. Аллайланы биз, сюрюучюле, юйлерибизге элтип, кеслерибизни малларыбыз бла бирге кыйшлатып, жаз башында артха келтирип, сюрюуге кюшуучубуз. Аллай амалланы этерге кюлубуздан келеди.

Андан сора да айтырыгъым жайлыкъгъа, кыйшылыкъгъа кёчгенде неда якла къачханда, аналарындан айырылып кыалгъан бузоучукъланы элге келтирип ёсдюргенле да болгъандыла. Кыйсха айтханда, якланы кюлгъа юйретеме деген адам юйреталлыкъды.

– Былайда бир соруу туады. Ол да кыаллай сорууду десенг, малланы санын кыалай жюрютесиз?

– Биз аланы барын санап, эсебин чыгъармайбыз. Нек дегенде, аланы барын кёз туурада тутхан кыйынды. Болсада аланы кёзге илиннген тюрлю-тюрлю белгилери бардыла. Башчысы, кыйырчысы белгилидиле. Аллайланы айхай да, жокълайбыз. Хар кюнден санамасакъ да, эки-юч кюнден, ыйыкъдан бир кере атла бла тегереклеринден тохтап, бир жерге жыйып, алай санаучубуз. Тизилип баргъанларында да санаргъа онг болады. Аланы санын биз ажашдырмайбыз. Ишекли болсагъа, ыстауатха жыйып, тынгылы санап чыгъабыз. Не кыаты кюрешсек да, тау тауду, аны таша жерлери кёпдюле. Бир жыл тас этип, экинчи жыл тапханыбыз да болады. Айхай да, жашла бек кыаты къарайдыла, сау болсунла.

Оноучу тюз оноу этсе иш алгъа баргъанын Хочуланы Тамук таматалыкъ этген як фермада ачыкъ кёрюрге боллукъду. Якланы сюрююнлери бек тынгылы малланы кыйыкъларын билген, кече, кюн демей ишлеген, жигер жашладыла. Ала Аналаны Хасан, Хочуланы Марат, Хочуланы Элдар эм Холаланы Алимдиле, иш хакълары да аман тыйюлдю аланы бююнлюкде.

Белгилисича, якла жайда Уллу Ауузда, Уку деген жайлыкъда кечинедиле. Кыйшда аланы Кириуютде тутадыла. Ол тийреде, тегерекде жерле бир кесек эркиндиле да, яклагъа ары-бери жортургъа тынчыракъ болады.

Быладан тёлю алыу март айда башланады – Июньнга дери созулады. Жюз як ийнекден алтмыш-жетмиш бузоу алынады. Жыртхыч жаныуарла тиймеселе, аладан хазна къоранч болмайды.

Бу хапарыбызда айта келгенибизча, якла бек хайырлы малладыла. Былагъа бир тюрлю аш къоранч этилмейди. Тууар тизну уа ала бек излейдиле,

кышда уа къауданда кечинедиле. Алагъа къарагъанлагъа иш хакъ тѣлегенден сора, башха къоранч болмайды. Аны себепли, якланы этлери мюлкге бек учуз келеди. Жашла кыйнала эселе да, иш хакъларына ыразыдыла. Ала Тамук бла бирге ишлеп, мындан ары да буюрулгъан жумушну бет жарыкълы тамамлагъа таукелдиле.

– Дагъыда бир айтырыгъым барды. Уллу бугъала бир бирлери бла туююшселе, хорлатханы абирекге чыгъып, сюрюуге къошулмай къалады. Кюз артында кышлыкъгъа къайта туруп, эки-юч атлы да болуп, аллайны сюрюу бла бирге сюралмаучубуз. Ол кеси жангыз жай тургъан жеринде къалып къалады. Алай бла ол бугъа кышда жайлыкъда турады. «Биз экинчи жайда жайлыкъгъа кѣчюп баргъанда, ол бугъагъа тюбеучюбуз. Не айтырса, семирп, эт алып, жыртыч жаныуарладан да кесин къоруулап туруучуду. Ол алгын хорлагъан бугъа бла жангыздан туююшюп башлайды. Туююш бир башланса, бир бирни аудургъунчу тохтамайдыла. Бек сейири уа, бир бирге дерт жетдирирге бек ѳчдюле, – деп, Тамук якланы кылыкъларыны юсюнден айтып, бизге ангылатханды».

Бу маллагъа уручуланы хаталары да жетиучюдю. Эки аякълы «бѳрюле» як этге бек татлыкъсынадыла. Алай сюрюучюле да (аланы атларын башында айтханбыз) малланы къоранчсыз сакъларгъа бек сакъдыла.

Кѳп жылланы ичинде кече, кюн да тынчаймай, жигер урунуп тургъан Тамукну аты белгиленмей къалмагъанды. Ол, Россей Федерацияны эл мюлк министерствосуну сыйлы грамотасы бла саугъаланганды. Россей Федерацияны Правительствосуну алгыннгы Председатели Фрадков Хочуланы Капашны жашы Тамукну ишинде болгъан жетишимлери бла алгъышлап, аны сыйлы грамота бла саугъалагъанды. Аладан сора да, бу кеси ишлеген заводну сыйлы саугъларына да тийишли болгъанды.

Тамукну анасы – Азиза пенсиядады шѳндю. Колхозгъа бичен хазырлагъан кезиуде, дырын жыйып, къолундан келгенча болушуп тургъанды. Ол Бызынгъада намысы-сыйы жюрюген ахшы адамладан бириди. Азиза, жашыны ишинде болдургъан уллу жетишимлерине къууана жашайды. Аллах анга иги саулукъ, узакъ ѳмюр да берсин.

Ахырында айтырыгъым, Тамук юй бийчеси Къаракъызланы Жаннет бла бирге тѳрт сабий ѳсдюредиле – юч жашны бла бир къызны. Таматалары Элдар Къабарты-Малкъар Къырал эл мюлк академияда ветеринар врачла хазырлагъан бѳлюмюню 4- чю курсуну студентиди. Мурат 11-чи, Мадина 10-чу, Мухаммат 8-чи классда жетишимли окъуйдула. Ала аталарыча, элге, миллетге да жарарча адамла боллукъларына ийнанырчады.

***АТТОЛАНЫ Магомед,
КЪМР-ни сыйлы журналисти.***

ТАБИЙГЪАТНЫ «КЕМЧИЛИГИН» ИСКУССТВОГЪА БУРА

*Черкесланы Ахматны жашы Тахир
1960 жылда Тёбен Чегемде тууганды.*

*1983 жылда Пенза шахарда художе-
стволу училищени скульптура бёлюмюне
окургъа киргенди.*

*1987 жылда аны бошагъандан сора
республикалы художестволу фондда баш-
лагъанды профессионал жолун.*

*Тахир гитче, уллу монумент скуль-
птура жанрада ишлейди, агъач бла да
кюрешеди.*

*2002 жылда Россейни Художниклери-
ни санына киргенди. Республикалы, регион,
битеуроссей даражалы кёрмючлеге да къа-
тышып келеди.*

1992 эм 2004 жыллада Нальчикде энчи кёрмючлери болгъандыла.

Таш бла агъач малкъарлыланы бурундан бери да кюрулуш мате-
риаллары болгъанлай келедиле. Аладан ишлегендиле сауут-сабаны,
юйлени, эсгертмелени да. Таш, таула да, Малкъарны белгилерине ай-
лангандыла, адам улуну жашау жолун, атауулланы айныуларын а терек
бла тенгleshдиредиле.

Кеслери алларына жубана, къойланы къыйырында сабийлеге, ту-
дукълагъа жомакъ айта да, таулу аппала агъачдан илляула, гинжиле,
сауутла ишлегендиле. Жюреклери учунган, дуниягъа башха кёзден
къарагъан, агъачны тилин ангылагъаннга уа ол иш аны жашаууну магъ-
анасы болады. Черкесланы Тахирни кибик.

Хар скульпторча, Черкесланы жашлары да эсгертмелери, компо-
зициялары багъырдан кюралсала, бек ыразы боллукъ эди. Алай аны
багъалыгъы муратына жетдиралмайды. Скульпторну мастерскоюнда
ишлерине къарагъан, кёрмючде кёргенлерин да эсгерген, аланы хазна
къалмай бир бирге жууукълукъларына тюшюнорюкдю. Ол жууукълукъ
миллет энчиликдеди. Аны хар ишинде эслейбиз малкъар халкъны бу-
рундан келген оюнларын, ызын. Устаны хар гоппаны, композициясы,
сураты да авторну халкъны келечиси болгъанын ачыкълагъанлай ту-
радыла.

Скульпторну мастерскоюнда эки жангы эскизи бютюнда эсими
алдыла- «Таулу ана» бла «Нарт къала». Биринчисин, автор айтханна-
га кёре, малкъар халкъны старейшиналарыны заказы бла ишлегенди.
Аланы этген муратлары толса, ол Долинскедеги Малкъар халкъны ре-
прессияны къыйынлыгъын сынагъанларына ишленген мемориалны
аллында сюелликди.

Эскизде биз ананы кёребиз, къолуна къагъанакъ сабийни алып.

Аны аллында уа – бешик. Ол битеу сабийлени, ызы бла халкъны гитче туугъан журтуну, туугъан ташыны белгисиди. Таулу ананы бешиксиз кёз аллынга келтирген окъуна кыйынды.

Бу эскизге къарай, Жангырыу ёмюрде жашап, атлары жулдузлача жаннган художниклени - Рафаэльни, Леонардо да Винчини, Тицианны, башхаланы да мадонна суратларын эсгеребиз. Алада анала, балаларын кёкюреклерине кысып, неда ёшюн салып турадыла. Ана жашауну тутуругъу, юзюлмеген сейирлик тауруху болгъанын ангылайбыз.

Черкесланы Тахирни анасы уа баласын, бешикден олсагъат тешип, эки къолуна алгъанчады. Сени ючюн мен не кыйынлыкълагъа да тёзерме дегенча къарайды ана сабийини бетчигине.

- Мен бу ишим ючюн ахча излемейме. Таулу ананы эсгертмесин халкъ кеси ахча жыйып орнатса керекди, кырал болушурукъду деп къарамай, - дейди таулу скульптор.

Аны бла тюбеширге баргъан кюн ол «Нарт къаласын» ишлей тура эди.

«Нартла» дегенлей, бизни кёз аллыбызгъа деменгили, алауган, жигит батырла келмеймидиле?! Алай эсе, аланы къалалары да кеслерине кёре болургъа керекди. Устаны «Нарт къала» деген эскизи халкъыбызны ата-бабаларын, аны буруш жолларын да эсибизге келтирип, ёхтемлик да туудурады. Ол ишленген формасы, тыш кёрюмдюсю бла Чегемде Малкъарукъланы къалагъа ушайды. Аны бийиклиги онбеш метр болургъа керекди. Онг жанында къаланы белинде садакъчы, бир бутун бюклев, садагъын да тартып, жаугъа атаргъа хазыр болуп турады. Сол жанында уа къалауур сюеледи. Къаланы бек башында атны сыртында къолуна да от алып келген жигит Сосурукъгъа да ушайды. Аны тюбюнде аты уа нарт эпосдан алыннган, Минги тауну жырып, башха жанына секирген, Айгъа учуп жетген жигитлени керти шуёхларына да келишеди. Къаланы аллында, арт жанында да асланланы суратлары боллугъун да айтады автор.

Сёзсюз, быллай деменгили композиция Кавказны къайсы шахарына да къууат, миллет энчилик да берликди. Жарсыугъа, бизни ара шахарыбыз кесини энчилигин, бетин тас этип барады. Тюрлю-тюрлю бояула бла боялгъан, Западны тюкенлерине ушаргъа кюрешген мекамла, орамла мында жашагъан халкъланы юслеринден бир хапар да айтмайдыла. Тахирни «Нарт къала» деген композициясы уа къаллай бир тарых, фольклор, этнография, культура шартны сыйындырады!

Черкесланы Тахир да халкъыбызны айтхылыкъ адамларына сансыз туююлду. Аны «Къулийланы Къайсын» деген скульптура ишинде биз Къайсынны башын ёрге тутханында, сюелгенинде, къарамында къаллай чынтты эр киши кылыкъланы, ёхтемликни эслейбиз! Аны ачыкълай, авторну бу ишине келишген аламат форманы - жамычыны - хайырланнганын белгилерчады. Поэт, инбашларын тюзетип, эркин, азат турады, юсюне жамычы кийгенча. Аны кенг, ючгюл инбашлары Къайсынны сфыатына анга керек кючню береди.

Кязимни бла Ульбашланы Мутайны портретлерин да ишлегенди

ол. Ушагъыбызда Тахир Нальчикни солуу паркында Крымшамханланы Хамзатны, Кязимни бла Пачевни бюстларын бек аламат ишлегенин айта эди:

- Къалай кючлюдо анда Кязимни сыфаты, - дей.

Жуукъларыны тилеги бла этгенди скульптор Мутайны суратын. Ол мермер ташда айтхылыкъ балетмейстер жашагъан юнню къабыргъасына салынырыкъды. Аны кѳрген аллай къуш къарамы, къуш буруну болгъан адам, ол азат къанатлыча, учарына ишексиз боллукъду. Жаланда азат адам къояды кесинден сора Мутай къойгъан ызны.

Дагъыда Тахирни чыгъармачылыгъында тиширыу скульптура суратлары да энчидиле. Ол бир къауум жыл Долинскеде паркда, Нальчик суугъа жууукъ, бир юйчюкде жашап тургъанды. Ол тийреге къалгъан-къулгъан затланы, агъач, топуракъны да келтирип къуя эдиле. Алайлада табылгъан агъачладан ишлегенди уста «Жолоучулары», «Тепсеучю къызны», «Сатанай-бийчени» эм башхаланы да.

- Тура эди агъач жарты, бир бутагъы да чыгъып. Мен а, къарап, аны тиширыу бла сабий болгъанларын кѳргенме, - дейди скульптор. Эм бийик чыгъармасы – «Тепсеучю къызны» тарыхы да анга ушайды. Ишини юсюнден айта, ол былай къошады:

- Табийгъат кеси ишлейди быланы. Кѳремисе, тиширыуну санлары, инбашында къумгъаны... Мен а алагъа форма береме жаланда.

Агъач бла ишлеген суратларындан «Сатанай-бийчени» белгилерге сюеме. Башха тиширыулары бетлерин, юслеринде кийимлерин да мунуча хар накъышчыгъын кѳргюзтюп кюрешмегенди. Сюеледи Сатанай. Сатанай бийче, «обур, билгич, къуртха», нартланы аналары. Айны бла Кюнню къызы. Эпосда кирик, ёхтемди ол. Тиширыу къудуретин адам улугъа саугъа этеди. Аны жаулугъуну хар ызчыгъы, жыйрыгъыны хар оюуу, накъышы нарт бийчени юсюнден хапарлайдыла. Узун, иничке бармакълары, аны ишлеген уста къоллача, нартлагъа дарман-дары этип, ёломден къутхара тургъандыла. Аны жыйрыкъ этегини тюбюнде къо-

Черкесланы Тахир «Нарт къала» деген иши бла

турла, ёсген дуппурла, бери-бери кёбюп, устаны кючю бла бир сейир жашырынлыкъ, жомакълыкъ, таурухлукъ бередиле бийчеге. Ала, аны аякъларын жерге жетдирмей тургъанча, Сатанайны тѣп-тѣгерегин алып, жерде туууп ёсген угъай, кѣкден келген инсан болгъанына шагъатлыкъ этгенчадыла. Сандро Боттичеллини «Венераны туугъаны» деген суратында тенгизден чокъуракъ юсюнде суймекликни тейриси – Венера туугъанлай...

Скульптор кесини ишлерин, суратларыны юслерин сыйдамлап, ариулап кюрешмейди. Ол аны эталмагъандан угъай, алай кѣреди. Агъачны табийгъат берген къудуретин сакъларгъа кюрешеди, аны жанын да. Агъачны жылтыратып, бояргъа да боллукъду, алай ол заманда бу огъурлу, жаны сау материал кючюн тас этерикди. Уста атны сыфатын кѣргюзтюп айтды:

- Жаланда муну сыйдам этгенме юсюн.

Алайды да, Тахир атылып тургъан тюккючню, терекни «кемчиликлерин», дуппурларын, къотурларын да аны «ахшы къылыкъларына» бура биледи. Суратчыны, скульпторну, къол устаны да энчилиги анда болур – ала хар нени да башха тюрлю кѣредиле, башха кѣзден къарайдыла неге да.

2004 жылда Черкесланы Тахирни Долинскеде Малкъар халкъны репрессияны къыйынлыгъын сынагъанларына ишленген мемориалда энчи кѣрмючю болгъан эди. Анда кѣргюзтюлген ишлери эсимдедиле. Аланы бир къауумунда – «Къойчу», «Ташчы», «Уучу – дегенлеге эм башхаларында халкъыбызны бюгюннге дери сакълагъан, аны чынтты бетин ачыкълагъан адамларын кѣз аллыбызгъа келтиребиз. Башхача айтханда, ала миллетибиздеги ышанланы бирге жыйгъан чыгъармаладыла. Сѣз ючюн, скульпторну «Нарт къаласы» халкъны тарых жанындан кѣргюзте эсе, аны къойчулары, ташчылары, уучулары малкъарлыланы харкюнлюк жашауун суратлайдыла. Тахирни хар уллу, гитче ишини юсюнден айта, аны ѳз халкъыны, кесини юсюнден да хапар билирге боллукъду. Аланы хар бири бирер белгиге буруладыла. Юлгюге аны гоппанларын алсакъ, аллай сауутладан биз ата-бабаларыбыз, уллу къуанчлада, алгъыш да айта, боза тартханларын эсгеремиз, ызы бла узакъ ѳмюрлеге, нарт жырлагъа жетемиз. Бир жанындан а ол гоппанла бюгюн ариу, багъалы сауутла болуп, кѣзню къууандырадыла. Юйюнде аллай саууту болгъан аны бла ѳхтемленирге эркинди. Уста уа ол гоппанланы аллай суймеклик бла ишлейди, хар бирине энчи сурат, форма берип, сапларын бир бирге ушатмай, сѣзсюз, алада аны чексиз фантазиясы, халкъына суймеклиги толу ачыкъланадыла.

Дагъыда Тахирни энчилиги, ол ахча этер ючюн, бир этген ишин экинчи къайтаралмайды. Къанын, кючюн, усталыгъын аямай ишленген затларын кѣлю бармагъан адамгъа сатаргъа да суймейди. Устаны тѣрт сабийи ѳсе тургъанларын эсге алсакъ, ахча-бохча да керек болгъаны халкъды. Алай ол Аллах берген фахмусун, жюрегини теренинден чыкъгъан суратны биркюнлюк, учуз эталмайды. Баям, ол толу сезеди фахмусун учуз искусствогъа бир алышса, артха жолну тапхан къыйын

боллугъун.

- Айгъа бир-эки кюнню терк сатыллыкъ гоппанла, башха суратла ишле да, Эльбрус тийресине не къадар турист келеди, ала аллай затланы суйюп аллыкъдыла. Алай бла ахча этер амал барды, - деп кю-решдим.

Ол «хо, боллукъ эди», «алай да болады» дей кетди да, кѐп ушакъ этгенибизден сора, кесгин айтды:

- Угъай, аллай затлагъа заманым жокъду. «Нарт къаланы» бошаргъа керекме.

Тахир бла ушакъ этген да тынч туююлдю. Ол кесини юсюнден айтыргъа ийменнгенчады:

- Микрофону да ауузунга тиреп, онгунгу алып къоядыла, - дейди журналистлени юсюнден. – Скульпторла кѐп сѐлешмейдиле, ала ниетлерин, ич сѐзлерин, мурагларын да ишлери бла айтадыла.

Ол суйюп эсгереди сабий жылларында агъачдан бир затчыкъла кесерге, юзmezден суратчыкъла ишлерге суйгенин да. Сюелген скульптура къызгъа къарап, ол агъачны къалай тапханын, къотурлу, дуппурлу агъачдан субай къыз къалай туугъанына тынгылагъан алай зауукълуду.

Аллахны, табийгъатны ишин билген да къыйынды. Сайлап, Черкесланы Ахматны юйюрюнде юч къарындаш бла тѐрт эгечни ичинде артыкъ Тахирге къалай берилди бу фахму? Аны экинчи уллу фахмусу Аллах бергенни сакълай билиуюдю, къыйын жашау болумлагъа да къарамай.

Аны жашы бла эки къызыны юсюнден айтханда, Мустафа бла Омар 1-чи номерли Искусстволаны школуна жорюйдюле. Жашчыкъла ары аллай бир суйюп бармай эселе да, артда жашауларында жарар деп ышанадыла аталары бла аналары Света.

Батталаны Ийбакъны къызы Светлана да искусстводан узакъ туююлдю. Ол Къулийланы Къайсын атлы малкъар къырал драма театрда актѐрлагъа кийимле тикген цехни таматасы болуп ишлейди.

Тахир юйюрюню юсюнден кѐп айтмаса да, аны ауазындан ангылайса ол устаны энчи къууанчы болгъанын.

- Художник, керти да, белгили болургъа, жашауун искусство бла байларгъа сие эсе, юйленмесе керекди. Юйюр къурагъандан сора уа, ол чыгъады алгъа, - дейди скульптор.

Аны эки жашындан бири, аталарыны ызындан барып, искусствода жангы илкерле къураллыкъ эсе уа?..

САРАККУЛАНЫ Асият

Мамучиланы Кемал 1956 жыл Къазахстанда туугъанды. Ол, 1972 жыл Хабаз элни орта школун бошاپ, Москвада ГИТИС-ге окъургъа киргенди. 1977 жылдан бери Кемал Малкъар Къырал драма театрда артист болуп ишлейди. 2005 жыл анга “Къабарты-Малкъарны сыйлы артисти“ деген ат аталгъанды.

Кемал пьесала жзадаы. “Минги Тау“ журнал аладан бирин – «Туманда ажаишханла» деген пьесасын басмалайды.

МАМУЧИЛАНЫ Кемал

ТУМАНДА АЖАШХАНЛА

(Эки бёлумлю траги-комедия)

Оюннга къатышханла:

Шохай

Патий - *Шохайны юй бийчеси*

Тохай

Таусо

Оюн тау эллени биринде барады.

Биринчи бёлум

Сахнада юй, арбаз, жатма тюбюнде ундурукъ, стол, эки-юч шинтик, ит орун бла суу келген кран. Кече. Шохай, эсирип, жыр айта, юйюне келеди. Итчиги тюбемегенине сейирсине, ол ит орунну къатына келип, итчигин чакъырады.

Ш о х а й. Къаплан! Къаплан! Бери чыкъ да, къуйрукъ булгъа, къууанып. Кёрмеймесе, мен келип турама. *(Бир кесек тынгылап)* Сендамы ёпкелегенсе манга? Бош ёпкелейсе, тейри. Биз къаллай жашаугъа келгенибизни билемесе? Билмейсе! Онг къол, сол къолгъа ийнанмагъан ит жашаугъа келгенбиз. Сен тюз ангыла «ит жашау» дегеними.

Эки аякълы итле кепдюле дейме. Ала сизни аманларыгъыз кибикдиле. Сен мени бла хапарлашыргъа суймегенинги керюп турама. Хау, менден дух ийис урмайды. Хо, барайым да таянайым. *(Эшикни тартады да, ачалмайды).*

Ач эшикни, Цыгыр кызы, мен келгенме! *(Бишара-кюле)* Сау болсунла аякъларым, ажашдырмай, юйге алып келдиле. *(Эшикни къагъа)* Ач муну, ачарыкъ эсенг! *(Тынгылау.)* Сен манга ачыулана турма, мен ичип келсем. *(Жырлай)*

«Эшиклени ары бир ач, ары бир кирейим,

Сени ариулугъунгу кесим бир керейим».

Мен Шохайма, жанчыгъым. Юйге кирме къой, жукъум келеди. Эшитемисе, мен Шо-хай-ма! Огъесе танымаймы тураса?

Жырлай, мурулдай, жатма тюбюнде ундурукъга таянып, жукълап къалады.

П а т и й *(юйден чыгъып).* Ай, ичинг жуууллукъ, не аманынга къалгъанса. Энтда бир ичип кел да, керюрсе юйге къалай кирсенг да дегенем да. *(Бир кесек тынгылап.)* Къаллай жаш болуученг... Энди уа ичиге алданып бараса. Не тапханса бу аракъыда аллай бир?.. Эри ичгичи болгъан тиширюдан насыпсыз жан болурму дуняда? Ах кюнюм... Ах кюнюм!.. Мени къаллай жашла тилей эдиле, мен а сени сайладым. Сененг мени жашауум. Окъууунгу бошاپ, элге келгенинде, мен къалай насыплы эдим! Эсимдеди биринчи тюбешгенибиз. Къолуму ууа, биринчи кере сиеме дегенинг. *(Мудахсынып, кёкге къарай.)* Насып жулдузум, нечик жарыкъ жана эдинг сен... Насыбымы тапдым деп къууана эдим. Къалай тап келишедиле бир бирлерине деп, бизге сукъланмагъан жокъ эди элде. Бюгюнлюкде уа кересе... *(Ахтына.)* Сени жүрегинг халалды, тюз адамса. Бу жашау да не тюрлю эсе да билмейме. Акъылы болгъанны артха тюртеди, алгъа барыргъа къоймай. Къайда уручуну, генезирни уа хан къонагъынлай кереди. *(Ахтына.)* Адамны къыйын кюню да, къууанч кюню да болады. Эшитемисе, наным, бюгюн мен мудах эсем да, тамблагъы кюнюм къууанчлы болур деп, умут эте жашайма. Аллах тюзетсин сени.

Сахна къарангы болады.

Экинчи кюн.

Шохай, жукъудан аязып, аякъларын ундурукъдан салындырып турады.

Ш о х а й *(чурукъларына къаран).* О-хо! Бу чурукъла кимни чурукъларыдыла? Бу кесими чуругъума ушайды, бу уа, бу? Тюнене оздуруп ийген болурма дейме. Къалай келгеними да билмейме. *(Суу ичерге*

кранны ачады, суу чыкмайды.) Ай, кьялияр кьазарыкыла уа! Зама-
нында суу берип кыргы болур эдигиз да! Суусапдан жанып кьалама...
(Эшик аллына барып) Цыгыр кьызы, бир суусап чыгьарсанг а. Этме
былай, Патий, суу ичме кьой. (Тынгылау.) Билеме, ичип келсем кетю-
ралмайса. Алай ансыз да жарамайды. Айт, сора не этгин? Жаным, бир
акьылман былай айтханды дейдиле: «Адам хар айдан бир кере иги
эсирирге керекди, аны ичинде жыйылып тургьан жинли эмоцияла
чыгьар ючюн». Ма менден да чыкьгьандыла. Энди уа суу ичеригем,
аламат эмоцияла келир кибик. Эштемиесе, жанчыгьым? Дунияны
башы да сууду, энди нек кьызгьанаса манга бир чолпу сууну? (Артха
бурулады да Патийни кьереди.) Патий, бюгече эшикни нек ачмагьа-
ненг? Келгеними эшитмейми кьойгьанса?

П а т и й. Эшитгеном. Алай ичип келсенг, юйге кьоярыкь тьойюлме
дегеном да.

Ш о х а й. Да мен бу юйде жашагьанымы кьалай билмейсе? (Бир
кесек тынгылап.) Сен мени суйсенг, сакьлап турлукь эдинг, белинги
да тешмей. Ай юйюнге, ичген адам бла аз тюрлю зат болмайды. Юйге
сау жыйылгьаныма кьууаныргьа керек эдинг, сен а...

П а т и й. Не «мен а»? Баш кюн да, бош кюн да ичгенлей тураса. Ич-
гичини ким суюди, айтчы бир? Ичерик тьойюлме деп сьз бергенинги
унутупму кьойгьанса, не?

Ш о х а й. Унутмагьанма. Алай юйге келе тургьанымлай, Тохай
тюбеп кьалды да: «Антлы тенгим, Шохай, бюгюн туугьан кюнюм-
дю да, биргеме бир жюзчюк эндирмесенг, унарыкь тьойюлме!», – деп
кьадалды. «Мен бюгюнден башлап ичмезге сьз бергенме, кьысма,
кьой», – дегенлигиме: «Бюгюн ич да, тамбладан башлап кьоярса,
бир да кьоркьма, аны ючюн кьыяма айланырыкь тьойюлдю!» – деди.
Не этеригем сора?..

П а т и й. Болмачы сылтаула таба турма да, сьзюнде тургьан киши
бол. Кесинг суймесенг, киши да ауузунга кьуярыкь тьойюлдю ич деп.

Ш о х а й. Хо, болду энди, бюгюнден башлап кьойдум.

П а т и й. Кюн сайын да айтаса кьойдум деп, кьоялмайса ансы.

Ш о х а й. Да суйюпму ичеме? Тау элдеде тиширыу кьолгьа кьарап
кьалгьан кишиле ичмей да не этсинле? Энде бир иш барды да, ол да
малгьа кьарагьан, мешхут кьуреген. Тейри, от ичмей да иги турабыз.
Айнытхан малынгы багьасы чыкьмайды неда урлап кетедиле, сора
бирлегем ишлеп тургьун?

П а т и й. (чурукьларын кьерюп). Бу чурукьланы бири кьара, бири уа
акь некдиле? Боятханмы этгенсе?

Ш о х а й (чурукьларына кьаран). Мен да аны айтама. Тейри, Тохайны
чуругьун кийип келген болурма дейме.

П а т и й. Жарлы кесинг, аллай бирге дери кьалай ичесе? Аз айып
этмегендиле кьргенле?

Кьабакь эшик ачылады. Тохай - бир аягьында кьара чуругьу, бирси аягьында уа акь
чуругьу - арбазгьа кирип келеди.

Т о х а й. Къонакъ аламысыз, Оскъанлары?

Ш о х а й. «Сагъыннганны башы босагъа тюбюнде» дегенлей, сени эсгере тура эдик. Кел, жууукъ бол.

Т о х а й. Салам алейкум. (*Патийге*) Кюнюнг ахшы болсун.

Ш о х а й. Алейкум салам.

П а т и й. Ахшылыкъ кёр.

Ш о х а й. Олтур.

Т о х а й. Не ишлейсиз? Тынч болугъуз.

П а т и й. Керти тенгле, эсе да, ичгичи тенгле болгъаныгъызны чурукъларыгъыз да айтып турадыла. (*Ачыуланып*) Аллах ючюн, Тохай, чочха сыфатха киргинчи нек тохтамайсыз?!

Т о х а й. Сабыр бол, маржа, танг атмай не сорууду бу? Суу боюнунда олтургъанек, тюнене туугъан кюнюм эди да. Охо, къой энди, тырман этме, Патий. Андан эсе, туугъан кюнюм бла бир алгъышласанг а, былай, адетдеча.

П а т и й. Адет дей эсенг, бизде аллай адет жокъду, алгъыш дей эсенг а, ким бла олтургъан эсенг да, ол алгъышласын. (*Юйге кирип кетеди.*)

Т о х а й (*хуржунундан шеша чыгъара*). Баш къалайды, пахмель этерменг?

Ш о х а й. Кетер ары, Цыгыр къызы кёрсе: сау кёрейим сора. Эгечине тебиреп турады, бир кесек тёзейик, кете болур.

Т о х а й. Алан «Летающая тарелка - неопознанный объект» деп бир сейир зат окъудум газетде. Жазгъанларына кёре, башха планетледе да жашау барды. Алай учуп айланган «табакъланы», нек эсе да, лока-торла туталмайдыла.

Ш о х а й. Да учуп айланганла кеслери биле болурла, биз а не...

Т о х а й. Сора, анда адамла кеслери да бизнича адамла тюйюлдюле деп жазыла эди. Алан, Шохай, анда уа аракъы иче болурламы?

Ш о х а й. Иче болурла ансы бери келип не табарыкъдыла аракъыдан ёзге.

Т о х а й. Тейри, угъай! Америкада бир адамны алып окъуна кетгендиле дейдиле.

Ш о х а й (*сейир этип*). Хо бир да?

Т о х а й. Тейри, алай.

Ш о х а й. Да не этерикдиле была муну?

Т о х а й. Гяуурду билген.

Ш о х а й. Къоркъма, сени бла меничала алагъа керек тюйюлдюле. Андан эсе чуругъунгу ал да, мени чуругъуму бери берчи.

П а т и й (*юйден чыгъып*). Не жумуш бла келгенсе, Тохай, огъесе бюгюн да туугъан кюнюнгмюдю?

Т о х а й. Бош, бош... Чуругъуму алыргъа келгенме.

П а т и й (*Шохайгъа*). Эгечиме жетип къайтайым. Сен а, унутмай, бурууну бир жама. Ханийни тауукълары бахчабызны халек этип бошайдыла.

Ш о х а й. Къачан къайтырыкъса?

П а т и й. Ингирге келирме. Къатында бир кесек олтурайым. *(Тохай-гъа.)* Сен да юйюнге бар, аязалмай тураса да, жатып солу, муну да жеринде къой.

Т о х а й *(кёлю къалып).* Патий, къыстагъан этгенча, къалай айтаса алай? Хоншула ушайбыз да.

П а т и й. Къыстамайма, Тохай. Тюненеча болуп къалырсыз деп къоркъама.

Т о х а й. Хо бир да. Ичерик эсек да, ахчабыз жокъду. Так что, къоркъма. Хы-ы, биягъында Шохайгъа аны айта тура эдим: учхан «табакъла» кёргендиле биягъы. Америкада уа бир адамы алып окъуна кетгендиле.

П а т и й. Радио айтып мен да эшитгенме. Тобады, игиликге айланмайдыла, Аллах хатадан сакъласын ансы.

Т о х а й. Тейри, бир да ангыламайма, ол дуниядан бери тансыкъ болуп келмей эселе.

Ш о х а й. Къой-къой сен а. Ары кетген бери тансыкъ боламыды? *(Патийге.)* Кеч боласа, бар. Келгинчиле уа уча берсинле. Эрикселе, тохтарла.

Т о х а й. Алай а бир да айтма, тейри. Уллу билимлери болгъан алимле да не болгъанын билалмай, бек тынгысыздыла.

Ш о х а й. Ала къоркъсунла. Биз а небизге къоркъбыз? Учуп келип, арбазыма къонсала, бир-эки шеша салырма да: «Хош келигиз Малкъаргъа, жулдуз къонакъла!» деп тюберме.

П а т и й. Сен билген а шеша!

Т о х а й. Сора у, сора?

Ш о х а й. Сора уа шуёх болурма. Чакъырсада уа, къонакъгъа барырма да, бир жулдуз къызчыкъ сайларма.

П а т и й. Жерли къызны аягъына эки тынгыла чурукъ алалмагъан, кёклю къызгъа уа башы бла этерсе, хау. Бар да, малгъа къара.

Ш о х а й. Малгъа къарай мал болгъанбыз, Патий! Нек тураса, эгечинге барлыкъ эсенг, кесинг да бир омакъса, эрге къачарыкъ къызлай.

П а т и й *(ёхчеге къубула).* Да не хатам барды да? Алыкъа уа, ийнан...

Ш о х а й. Не «алыкъа» хапарды ол! Сен манга керек болгъанлай тураса. Так что, черноброваячыкъ, «алыкъа-малыкъаланы» унутуп къой!

П а т и й *(къубула).* Наным, Аллах сенсиз этмесин мени. Аягъым арбаздан атлагъанлай, жүрегим тансыкъ болуп башлайды.

Т о х а й *(кетген кибик этип).* Да сизде уа суюмеклик боркъ-боркъ этип къайнайды да, къой, чырмамайым.

П а т и й. Хау, бек къууандырады да. Аны жапысын кёрген элгенген окъуна этерикди.

Ш о х а й. Цыгыр къызы, озма.

П а т и й. Аття ёлмесин, сен бюгюн да бир ич да, кёрюрсе Цыгыр къызы сени бла кюн жашаса.

Ш о х а й. Кёресе да, Тохай, «Сокъур тутханын къаты тутар»

дегенлей, оллахий, ушакъ этерге да къоярыкъ туююлдо.

П а т и й. Тохай, сенси муну терсине айландырып тургъан, бар да, кесинге ёзге нёгер изле.

Т о х а й. Мен кетгенлей, юйюнге бир уллу ашхылыкъ жауарыкъ эсе, кетейим.

Т о х а й, баш тёбен болуп, кетеди.

Ш о х а й. Не ди этгенинг? *(Юйге ачылу киреди.)*

П а т и й. *(Шохайны ызындан.)* Не этгеними кесим билеме.

Кетеди. Тохай юй мюйюшден, макъача гъур-гъур эте, Шохайгъа кетмегенин билдиреди. Шохай да, терезеден жашырын къарап, юйден чыгъады.

Ш о х а й. Не гъур-гъур этесе? Чыкъ бери, кетгенди. *(Тохай киреди.)*

Т о х а й. Тейри, Шохай, ичмесенг игиди. Эшитдинг да айтханын?

Ш о х а й. Термилтип турма да, къуй, къуярыкъ эсенг. Башым чачылып къалады.

Т о х а й. Да уучумамы къуяйым, стакан чыгъар. *(Шохай эки стакан чыгъарады. Тохай аракъы къуяды.)*

Ш о х а й. Хайда, Тохай, суйгенинг чакълы бир жаша. Сени саулугъунгу жууа, кесибизникинден бошاپ бара болурбуз дейме. Ассалам алейкум! *(Ичеди.)*

Т о х а й. Уaleyкум салам! *(Ичеди.)* Тейри, тюнене оздургъан этдик дейме. Къалай айырылгъаныбыз эсимде туююлдо.

Ш о х а й. Айырылгъан дейсе. Оллахий, туманда ажаихан тууарча келгенем, къалай келгеними да билмей. *(Тохай аракъы къуяды.)*

Т о х а й *(стаканын алып)*. Да хайда, айтханынг келсин, эрикгинчи бир жашайыкъ, саулукълу болайыкъ, адамлай къалайыкъ. Ассалам алейкум! *(Ичеди.)*

Ш о х а й. Уaleyкум салам! *(Ичеди.)* Ай жашагъы эдинг сен, адам этдинг, оллахий. «Ичме! Ичме!» дейдиле да. Да къалай ичмессе, эки къолунга иш тапмасанг. Ишсизлик адамны былай сындырады деп билмей эдим, Тохай. Биз жарлыла, ёнккючге самопал аракъы алып, хакъын ахча бла къайтаралмасакъ, мал бла, бичен бла тёлейбиз.

Т о х а й. Къой, жанынгы къыйнама, бу жашау бизден игиледен да къалгъанды, бизден да къаллыкъды. Хыйсап этчи бир. Манга кёпмю керекди? Тынч ашым, тынч башым. Мен кишиге да тиймейме, манга да тиймесинле. *(Аракъы къуюп.)* Ассалам алейкум! *(Ичеди.)*

Ш о х а й. Уaleyкум салам! *(Ичеди.)*

Т о х а й. Баш жерине келди дейме. Жараубуз ачылып къалмагъа эди.

Ш о х а й. Тюнене суу боюнунда бир ариу жыр айтханенг. Бир къайтарчы, маржа.

Т о х а й. Да жырлайым, нек жырламайма. *(Жырлайды. Ол кезиуде Таусо киреди.)*

Т а у с о. Аланла, не кзуумугъуз барды? (*Саламлаша*) Оллахий, сен бир жырлайса да, той баргъан сунарса.

Ш о х а й (*бош шешаны алып*). Тейри, Таусо, сени къайын ананг суймейди, алай сюерча этейик бусагъат. Цыгыр кызыны бир кыстырыкчыгъы болмай амалы жокъду.

Т а у с о. Мени ючюн дей эсенг, кыйналма. Жумушха кетип барама. Жырыгъызны эшитип къайтдым ансы.

Ш о х а й. Бир жары да кетмейсе, былай олтур. Мен бусагъат... (*Юйге киреди*).

Т о х а й. Тюнене туугъан кюнюм эди да, бардырабыз андан бери.

Т а у с о. Зауаллы кесигиз. Патий юйде болмаз ансы, кёрюнмейди.

Т о х а й. Эгечине кетгенди.

Т а у с о. Сен ол келгинчи кетерге кюреш, ичген адамны кётюралмайды, билесе. Шохай бла ичгенинги кёрсе - сау кёрейим.

Т о х а й. Сен бир зат билмей айта болмазса, тейри. Хау, былайда кёрюнмесем игиди.

Т а у с о. Тохай, (*шешаны кёржюзтюп*) бу затдан башха неге жарайса бусагъатда? Къатын алмаймыса, огъесе алыкъа заманым жетмегендими деп тураса? Юйде къартланы бир кзууандырсанг а, аракыгъа быдырынгы салып турмай. Къаллай бир ариу кызы барды элде. Кызыла эрге чыкмай, жашла къатын алмай, окъургъа сабий табылмай къалды да.

Т о х а й (*чам эте*). Тоюмда тепсерге айта эсенг, бюгюн окъуна алама!

Т а у с о. Сен алгъан эт ансы, чурукъларымы аяп къойсам айтырса. Заман учуп барады. Кёзню жумуп ачхынчы жашау кетер да къалыр. Акъыл юйретген сунма, алай ызынгдан биреу къалыргъа керекди да?

Т о х а й. Оллахий, Таусо, бек тюз айтаса. Къалай эсе да магъанасыз кетип барады жашауум. Арт кезиуде Союзну заманын терк-терк эсгереме. Москва. Студент заманым. Общага. Бир биринден ариу кызыла. Жюрегинг ырахат, хар зат да учуз. Вот, это я понимаю. Кинорежиссёр деп танышыучу эдим гинжичикле бла. «Адам жаннетдеча жашаргъа керекди жерде!», – деп, кзулакчыкъларына татлы сёзле шыбырдай, бирге алып кетиучу эдим. Кликухам «Кинорежиссёр» эди. О... Вера деп бир субайчыгъым болуучу эди да, кастрюль бла бир хинкял да алып, общакга келип къалыучу эди: «Кинорежиссер, ты дома?» - деп. Верочка бла мен танго тепсеп башласагъ а, битеу жыйылгъан халкъ бизге къарап къалыучу эди. Эх! Бар эди аллай бир заманым. Энди уа перестройка деп бир къыяма келгенди да, тюз адамла хайран болуп къалгъандыла. Шахарда иш табарыкъ болур эдим, алай жюрегим элге тартханлай турлукъду. Элде иш болса, ишлеригем суйюп да. Туугъан элиме жюрегим бла байланганма да, аны кьююп кетген манга уллу кыйынлыкъды. Аракыгъа нек тюзелгеними уа кесим да билмейме. Ичгичилик бир уллу иш тындыргъанча болуп къалгъанды элде.

Т а у с о. Тохай, сен эсли жашса, кесинги бошлап бараса ансы. Юйдегили болсанг, жашаугъа башха кёзден къарарыкъса. Сабийле тууарла, жашауну магъанасын ангыларса.

Ш о х а й шеша, къабарыкъ да алып киреди.

Ш о х а й (*стаканлагъа аракъы къуя*). Ал, Таусо, Тохайгъа бир-эки алгыш сёз айт.

Т а у с о. Да сизден ариу мен да айталмам. Айтхан алгышларыгъыз къабыл болсунла. Къысха заманны ичинде Тохай да юйдегили болгъанды деп эшитейик. Таматалагъа Аллах саулукъ берсин, ёлген-лерибиз жаннетли болсунла. (*Ичеди*).

Т о х а й. Кёп жаша, сау бол.

Т а у с о. Оллахий, татыуу уа бир да тюрленмегенди. Эрттеден бери ичмей тура эдим да, абдиезими буздугъуз.

Т о х а й (*ичгени татын*). Тейри, мен болдум, всё! Башыма стакан тие турады. Накаут этгинчи, юйюме барайым. (*Жырлай-мурулдай, кетип тебирейди*).

Ш о х а й (*ичгени татын, Тохайгъа*). Къайры ахыратха ашыгъаса, бир кесек олтурайыкъ энтга.

Т о х а й кетеди.

Т а у с о. Шохай, мен да барайым, ишим кёпдю.

Ш о х а й. Бир жары да барамайса, былай олтураса да, манга тынгылайса! Ферштейн?! (*Таусо жерине олтурады*). Алан, Таусо, сен къалай сунаса (*кёкге къаран*), анда, башха жерледе жашау болурму? Ол учуп айланган «табакъла» кёп тюрлю акъыл туудурадыла. Аллай-быллай келгинчиле-инопланетянинле деп бизни бошму къоркъута болурла?

Т а у с о (*Шохайны серлендире*). Да ким билсин, Шохай, ары барып келмегенме, ансы айтырем. Алай шахарда бир танышыма тубегенем да, бармагъы бла кёкге кёрюзде: «Мен энди алагъа ишлейме. Жерде ала сайлагъан адамланы «табакъларына» олтуртама да, биргелерине барама, - деген эди. Ала уа адамланы ичлерин жарып, экспериментле этедиле».

Ш о х а й (*эсиргени аяза*). Сау адамланы жарып, была къаллай адамладыла, огъесе ала адамла туююмюдюле? Тейри, сен мени сандырата тура болурса дейме.

Т а у с о. Да мен эшитгеними айтама. Ётюрюгюн, кертисин а Аллах билсин. «Жашау анда да тюз мындачады: таула, суула, агъач, адам, жаныуар... Алгъаракъда ары эки адам элтгенем да, бир улуу темир юйге кирдирген эдиле. Анда уа узун столла. Столланы биринде адам башла, биринде къолла, биринде бутла, дагъыда анга кёре кёп хыртмырт. «Келеме дей эсенг, сени да элтейим», - дегенинде: «Телими

болганма, угъай!» - деп, къара отказны басдым.

Ш о х а й. Ма къаугъа! Ары элтген адамларын артха къайтармайдыла сора.
Т а у с о. Да, экспериментле эте кетип, кюйдюрюп къоя болурла,
андан башха не этерикдиле!

Ш о х а й. Келгинчиле сайлапмы элтедиле адамланы ары, огъесе тап
тюшгенленими тутадыла?

Т а у с о. Танышым айтханнга кёре, ичгичилени элтедиле, нек дегенде,
ичген адамны акъылы чюйресине нек айланнганын ангыларгъа
кюрешедиле.

Ш о х а й (*къоркъаракъ*). Да ичген-ичгенни ары элтип барлыкъ эселе,
жерде адам къаллыкъ туююл сора. (*Элгенип*.) Тохайны алып кетмеге
эдиле хайырсызла.

Т а у с о. Тейри, санга да бюсюрерикдиле шёндю уа.

Ш о х а й. Тоба де.

Т а у с о. Десенг, демесенг да алайды. Алгъа мен къалай ичиучюмю
сен кесинг иги билесе, энди уа къоркъган этеме: алып кетселе уа.

Ш о х а й (*батырсынын*). Сыкъма, шуёхум, къоркъган агъачда бёрю-
ден къоркъады. Биз а юйюбюзде ушайбыз да!

Т а у с о. Тейри, Шохай, алай а бир да айтма, аллынга шырт деп
бир жашил жухлу келгинчи чыгъып къалса, не этериксе? Тейри,
аягъынг басханны кёзюнг кёрмей къачарса, къачалсанг!

Ш о х а й. Бир жары да къачарыкъ туююлме!

Т а у с о. Къоркъгандамы этмессе?

Ш о х а й (*биягъы батырсынын*). Мен кесим да келгинчиме, сора
кесимденми къоркъургъа керекме? Ха! Ха! Ха! Къоркъган менден
къоркъсун!

Т а у с о. Тейри, шуёх, шёндю уа ушагъан да этесе.

Ш о х а й (*эсирип*). Эй-хей-хей, бери келигиз! Мен эсирип турама!
Хайдагъыз, аллай жигитле эсегиз! Мен былайдама. Къоркъган
менден къоркъсун, мен нек къоркъама кимден да?!

Мурулдай-мурулдай, жатма тюбюнде ундурукъга жатып, жукълап къалды. Таусо кет-
терге П а т и й киреди.

П а т и й. Таусо, нек кетип бараса?

Т а у с о. Шохайгъа жумушум болуп келген эдим да, къалкъып
турады.

П а т и й. Ахырсы, аманына къалганды бу. Не этсин адам? Тохай
келгенлей да билгенем ахыры былай бошаллыгъын. Къатын да бир
алмайды да. Алай ичгичиге ким барлыкъды? Шо мынга ичгини къой-
дурганнга къор-садагъа болурем.

Т а у с о. Къояр-къояр, къайры кетерикди къоймай!

П а т и й. Къойса, кесине иги. Алайсыз - не билейим. Мен да темир-
ден туююл.

Т а у с о (*эсине бир хыйла акъыл келип*). Къоярча бир амал этерге
керек эди.

П а т и й. Таусо, мен этмеген амал кьалмагъанды. Ашына дарман салып да турдум. Болушмады. Дууа жаздырып да кёрдюм. Тохтамады. Тохтагъанны кьой, бютюнда бек ичип башлады. Сен бир сёлешсенг а, Таусо. Тынгылар эсе уа.

Т а у с о. Къайдам, тейри. Алай бир амал этерге уа керекди. Жарсып турма, мен а, кеч болгъунчу, малгъа къарайым барып. *(Кетеди)*.

П а т и й *(столну ариулай, арбазда ары-бериге къарай)*. Мени жаууму да ишсиз хоншусу болсун. Ох, Аллах, сен бирсе. Бир уллу иш тындыргъанча, кёрмейсе муну жатыуун.

Патий юйге киреди, сахна къарангы болады.

Ш о х а й *(кече тюшонде ары-бери бурула кетип, жукъу арасында кьолун узата)* Эй! Салам алейкум, къуй къуярыкъ эсенг... *(ундурукъдан кетип, жукъудан аяза, бир къужур космонавт кийимли адамны кёрюп.)* Сен кимсе? Эй! Кимни излейсе? *(Кьоркъуп.)* О-о-о-й! Келдиле манга да... Жан алыучулары окъуна болур дейме. *(Къалтырауукъ тийип.)* А-а-а!... Кьоюгъуз мени! Энди менден сора жанмы къуругъанды сизге? *(Жилйды.)* Ичерик тьююлме, оллахий, билляхий, аузума да саллыкъ тьююлме! Бу жолну бир кьоюгъуз!

К е л г и н ч и. Шохай дегенлери сенмисе?

Ш о х а й. Ха-а-а-у...

К е л г и н ч и. Шохай, мен сени элтирге келгенме, алай сени элтирден алгъа саулугъунгу тинтирге керекме. Ауузунгу ач! *(Шохай, асыры кьорккъгъандан къалтырауукъ тийип, ауузун кючден ачады)*. Ыхы, тишлеринг игидиле, аланы аллыкъбыз. Тилинги кёргюзт. *(Тилине къаран.)* Баурунг а осалды, аны кесип, итлеге атарбыз. Талагъын да доюн тьююлдю. Энди уа кёнчегинги теш.

Ш о х а й *(бели бауундан къаты тутуп, ёрге тарта)*. Кёнчегими уа нек тешеме? А-а-а, санга кёнчек керекди. Бусагъат жангысын чыгъарайым.

К е л г и н ч и *(огъурсуз)*. Жерингден тепме!

Ш о х а й *(жалынып)*. Кьоярменг мени... *(кеси кесине)* Кёрмейсе бу ишни. Аллах, сен кеч. Бисмиляхий, бисмиляхий... Точна, жан алыучуду. Тоба астофируллах. Аллах, сен болуш. Бисмилляхий, бисмилляхий...

К е л г и н ч и. Бир ауукъдан сени ары *(кёкге кёргюзтюп.)* элтирге келликме. Ары дери уа ичгенлей тур. Къайда да аязгъан иш этерсе! Сенден сора да элтириклерим бардыла. Алагъа да бир къайтайым.

Ш о х а й. Тохайны уа элтирикмисе?

К е л г и н ч и. Кимди Тохайынг?

Ш о х а й. Тюнене аны бла ичгенем, туугъан кюню эди да. *(Кеси кесине.)* Туумай къалгъан ол болгъа эди, башымы отха сукъду эсе. Жюйюсхан келгинчи, ичерик тьююлме энди. Мени кьоюгъуз да, Тохайны элтигиз, Ол халал жан, къайры десегиз да, суюноп барлыкъды. Мени уа барлыгъым келмейди. *(Жилйды.)*

К е л г и н ч и. Шохай, тынармы эдинг? Кимлени элтиригибизни уа кесибиз билебиз. Сен аны кьой да, жашагъан ёмюрюнгде ненча аманлыкъ этгенинги айт.

Ш о х а й. Аманлыкъ этип да билмейме, ойнап, Таусону бир кьоюн урлагъанек ансы.

К е л г и н ч и. Хоншула бла уа жарашып жашаймыса?

Ш о х а й. Хоншула бла уа бек игиме. Артыкъсыз Таусо бла.

К е л г и н ч и. Да хау, жарагъан кьоюн суу боюнунда бисмилля этсенг, хоншум аمانдымы дериксе! Кьоюн иесине кьайтар!

Ш о х а й. Тана берирме, тиймегиз ансы.

К е л г и н ч и. Хапарны кьой! Айтханымча, бир ауукъдан кьайтып келликме, кесинги хазыр этип тур. Мени кёргенинги уа кишиге айтма. Айтсанг, сокъур болуп кьаллыкъса. Ичген а эт. Жанынг чыгъа туруп кьыйналлыкъ тьойюлсе. Тюз шеша буштукъ чартлагъанлай чартларыкъды ауузунгдан жанынг. (*Кетеди*).

Ш о х а й. Я раббий, энди уа не этейим, кьайры кьачайым? (*Жилляйды.*) Таусону хапары керти кёре эдим. (*Умутлу.*) Тюш кёре тура эсем а! (*Къуру шеша бла башына урады.*) Хоу бир да. Таусону кьоюн кьайтарыргъа керекди. Не этейим, кьайры кетейим, мен харип? Патийге айтсам, ол бир мадар этер эди, алай: «Айтсанг, сокъур боллукъса», – дегенди. (*Чабып эшикни тьоеди*) Патий, Патий, ач эшикни, эшигим жабыла турады! Манга болур болгъанды! О-ха-хай, болушугъуз! (*Башын тьое.*) Ичерик тьойюлсе! Ичерик тьойюлсе! Патий, ач эшикни, алып кетедиле!

П а т и й (*терезеден кьаран*). Э киши, кесе турмай эселе, не кьычырыкъды бу?!

Ш о х а й. О-ха-хай, эшикни ач, жетелле!

П а т и й. Белый горячка, Аллах хакъына.

Ш о х а й. Патий, ариуум, манга болуру болгъанды. Жаналгъыч алып кетерге айтханды мени. (*Жан-жанына кьарай.*) Ичерик тьойюлме! Ичерик тьойюлме! Ач эшикни, келе тура болур дейме. Цыгыр кьызы-ы... (*Тюнгюлюп жилийды.*)

П а т и й. Кимни да билмейме, сен а, бир Аллах, келе тураса, кьайсы жаханымден келесе ансы.

Ш о х а й. Сен кёп жаша, Патий, менден а бошагъанса. Осуят этип кьыйнарыкъ тьойюлме. Жангыз да бир тилеригим: мен ёлсем, эсе да, тас болсам, Таусогъа бир кьой берирсе. Алай керекди, нек деп сорма, айталлыкъ тьойюлме.

П а т и й (*кьоркъуп, эшикни ача*). Оу кюнум, кечеден тангнга не болуп кьалды санга?

Ш о х а й (*шаихан этгенча*). Айталлыкъ тьойюлме, Патий. Манга энди кёп кьалмагъанды. Мен кетеме, сен а манга кеч. Жанынгы кёп кьыйнагъанма. Аллыма да кёп кьаратханма. Энди кьарама: келаллыкъ тьойюлме. (*Кеси кесине.*) Ичерик тьойюлме! Ичерик тьойюлме!

П а т и й. Бир жары да кетмейсе, ичгичи да тьойюлсе. Эр киши андамында алай да бир этмей а. Кир юйге, кир да, тынчай.

Ш о х а й. Мен кьоркьгъан этеме, манга не боллукъ эсе да боллукъ-ду.

П а т и й. Ичип жатханса да, аман тюш кёрюп, элгеннген этгенсе.

Ш о х а й. Айтыргъа жарамайды ансы...

П а т и й. Айтма сора. Кир юйге.

Ш о х а й (*кёкге кьаран*). Сен анда жашау болур деймисе, жанчыгъым? Кьарачы, кьаллай бир жулдуз барды кёкде. (*Экиси да кёкге кьаран бир кесек турадыла*).

П а т и й. Къайдам, Шохай.

Ш о х а й (*кёлю бла*). Патий, сен мени бла жашагъанынгы мен уллу насыпха санайма. Ол кьууанчымы аракьыгъа къалай сыйыртып кьойдум. Сен былаймы жашаргъа керек эдинг?! Жюрек тынчлыгъынгы юсюнден айтама. Кеч манга.

П а т и й. Наным, аны ангыладынг эсе, жашауубуз тюзелир. Хар сэгъатыбызгъа, хар кюнубюзге кьууана жашарбыз, Аллах айтса.

Ш о х а й (*тёгерегине сагъая*). Патий, биргеме тур. Мени кьоюп кетме.

П а т и й. Да кетерге уа сен айта тураса. Кетеме, кетсем, излеме мени деген да сен. Бир ишексиз тюш кёргенсе. Аллах аны игиге жораласын.

Юйге киредиле. Сахна кьарангы болады. Экинчи кюн. Шохай сагъышлы олтурады. Тынгысызды.

П а т и й (*кьолунда челеги*). Нек мудахса? Башынг ауруй эсе, бир жукъчукъ уртла.

Ш о х а й (*кёкге кьорокьуулу кьаран*). Бир затым да аурумайды, бош, сагъыш эте турама. Хы-ы, сорургъа унутуп турама, Кьаплан къайдады?

П а т и й. Аття алып кетгенди, тауукъ орунга тюкю тюзелгенди да, аны тутаргъа керекди деп. Сен аны кьой да, бюгче манга айтхан сёзлеринг эсингде эселе, бир айтчы, огъесе унутупму кьойгъанса?

Ш о х а й. Хау, эсимделле.

П а т и й. Сен тюнене неле сандырай эдинг, Аллах хакъына кьоркьутхан окьуна этгененг?

Ш о х а й. Мен сандырамай эдим, кёзюм кёргенни айта эдим. Сен а «тюш, тюш» дейсе да тураса.

П а т и й. Бир Аллах, мен сени халынгы жаратмайма. Эфендиге дууа жаздырымем?

Ш о х а й (*Патийге тынгыламай*). Патий, ол дуняда жашау болур деймисе?

П а т и й. Кет, Аллахха ассы болма.

Ш о х а й. Ол учуп айланган «табакъладыла» мени былай жунчутуп тургъан. Ала кеслери алларына учмайдыла да? Сора аланы кимле эселе да бирле учурадыла. Терс эсем, айт.

П а т и й. Билген Аллахды, биз а къайдан билейик!

Ш о х а й (*сагъышлы*). Игилик этген жаннетге, аманлыкъ этген а

жаханимге тюшерикди.

П а т и й. Сен а игилик эт. Биринчи игилигинг ичгини кьойгъанынг болсун.

Ш о х а й. Кьойдум, Патий. Энди ишегинг болмасын.

П а т и й. Къор-садагъанг болурем, кьойсанг.

Ш о х а й (*хапарны башха жанына бура*). Эгечинг къалайды, иги болаламыды?

П а т и й. Хау, игиракъды, санга да салам айта эди.

Ш о х а й. Саламы узакъ болсун. (*Тёгерекге-башха сагъая, киши эшитип кьоймасын деп шыбырдап.*) Билемисе, Патий, тонене мен бир сейир адам кёргенме. Ол мени элтирге келген эди. «Мени кёргенинги адамгъа айтсанг, сокъур боллукъса», - деп, къаты айтханды. Ол бир ауукъдан мени элирге келикди.

П а т и й. Не адам? Э киши, мени алай нек кьоркъутаса?

Ш о х а й. Сокъур болсам болайым, башхамыды алып кетерик эсе. Мен озгъан кече келгинчи - инопланетянин кёргенме.

П а т и й. Къайда? Тюшюнгдеми?!

Ш о х а й. Ма былайда, бу арбазда.

П а т и й (*кюле*). Энди ала къалгъан эдиле бизге къонакъгъа келмей.

Ш о х а й. Бош кюлесе, мен кёлюм бла айтама.

П а т и й. «Учуп келип арбазыма къонсала, бир-эки шеша да салып, танышырма!» дегененг да, танышалдынгмы? Атларын а биддингми?

Ш о х а й. Цыгыр къызы, бош къагъаса.

П а т и й. Аны кишиге иш эшитдирирсе. Тобады, эл бедишлиги этерле.

Ш о х а й. Санымы-чархымы тинтип чыкъгъанды ол келгинчи. Тишлеримден сора ол жаратхан болмады. Бек сейири уа: «Бир тохтамай ичгенлей тур, биз ичгичилени, чабакъланы жыргъанлай жырып, ичлерине къараргъа бек сюебиз» деп кетгенди.

П а т и й (*ачыуланып*). Ичгенлей тур дегенди сора?! Бети болмагъан бетсиз. Бир Аллах, сандырагъынга ийнандырып кьоя эдинг.

Ш о х а й. Патий! Патий!..

П а т и й. Шохай, не?! (*Шохай тынгылайды.*) Нек тынгылайса? (*Кюлюп.*) Ичгичилени ичлерин жарыргъа айтханларын а бек жаратдым. Ох деп жашарбыз!

Ш о х а й. Патий, сен манга бош ийнанмайса!

П а т и й. Э киши, аллай сантха ийнанып мен телими болгъанма? Андан сора да: «Айтсам, сокъур боллукъма», – дегененг да, нек болмадынг?!

Ш о х а й. Ойнасанг да, кёзлерим алас-булас кёре башлагъандыла.

П а т и й. Энди келселе, юйдегим да барлыкъды дерсе.

Ш о х а й. Патий, керексиз затла жаншама. «Биз кёзге кёрюнмегенликге, башыгъыздан къарап, сизни кёрюп, эшитип турабыз», – дегенди.

П а т и й. Аття ёлмесин, э киши, сен керти да акъылдан шаша тураса! (*Юйге кирип кетеди*).

Ш о х а й (*экили болуп*). Керти да, тышюм эсе уа... Угъай, тейри...
Гяурду былайды дерге билген...

ЖАБЫУ

Экинчи бѐлюм

П а т и й (*къолунда ушкогу*). Э киши, кеси керегинге да менми чыгъа-
рып турлукъма энди? Ким чабарыкъ болур санга?!

Ш о х а й. Чапхан а дейсе!

П а т и й. Охо, бар, мен былай турайым.

Ш о х а й. Алайыракъ кел, алайы бир бек къарангыды.

П а т и й (*кеси кесине*). Жомакъда болмаса, бир уллу киши кеси ке-
регине кече къатынсыз чыгъалмайды деп ким эшитгенди? Ах, мен
жарлы. (*Шохайгъа.*) Бар, бара эсенг.

Ш о х а й. Кетип къалма, Патий.

П а т и й. Кетмем-кетмем, бар хайда, бар.

Шохай юй артына кетеди.

Ш о х а й н ы а у а з ы. Былайдамыса, жанчыгъым? Мен бусагъат..

П а т и й. Бол, бола эсенг.

Ш о х а й н ы а у а з ы. Бир кесек мычы, ариучугъум. (*Юй артындан
чыгъа.*) Патий, тютюн да ичеригем.

П а т и й. Мени жукъум келеди, сууукъдан да ълтюрдюнг.

Ш о х а й. Охо бар, чыракъ тубюнде манга чапмазла да.

Патий кетеди. Шохай, шинтикге олтуруп, тютюн ичеди.

Неди ол шыхырт таууш? Алайда бир затмы барды, огъесе кѐзюмеми
кѐрюндю? (*Кеси кесине.*) Не аманынга къалгъанса, Шохай. Хайт де!
Бисмилляхий, бисмилляхий...

Туруп, юйге кирирге тебирегенлей, келгинчини кѐрюп, ауузу ачылып, сын къатып
къалды.

К е л г и н ч и. Шохай, хазыр болгъанмыса? Сени элтирге келгенме.
Юсюнг-башынг тазамыды? Аракъы ичгенлей а турамыса?

Ш о х а й (*тили бюлдюрю эте*). Мен... Мени былай жашлай жойма.
Не айтсанг да, угъай демем. Ичгини да къойгъанма.

К е л г и н ч и. Къалай? Мен санга ичгенлей тур дегенем да! Сен а бой
салмазгъа умут этгенсе. Бусагъатдан аллымда тебیره!

Ш о х а й (*тобукъланып жилий*). Чочхача, балчыкъгъа тѣнгереп айланганла азмыдыла, мени орунума аладан бирин элтсенг а.

К е л г и н ч и. Ары ненча адам элтген эсем да, туура сенича къоркъагъын а кѣрмегенем, Африкадан бир къарамашакъ болмаса. Ол, асыры къоркъгъандан, кѣнчек ауун жибитип къойгъан эди да, аны кюйдюрюрге тошдю. Тутчу, кѣнчек ауунга бир къарайым. Жибитип тура эсенг а?

Ш о х а й. Ултха да берейим, манга тийме ансы.

К е л г и н ч и. Ултхамы? Ол а неди?

Ш о х а й. Ахча. Юсюне бир жарагъан къой да къошайым.

К е л г и н ч и. Ол хоншунгдан урлагъан къойнуму?

Ш о х а й. Угъай-угъай, багъылып тургъан иригим барды, аны дейме.

К е л г и н ч и. Биз анда мал тутмайбыз. Биз тутхан, сенича ичгичилелле. Аланы жарабыз да, сау санларын кереклилеге беребиз, къалгъан-къулгъанларын а итлеге агабыз. Бир кесекден биз мында да оноу этип башларыкъбыз. Сеничаладан жерни тазаларгъа керекди! (*Бир кесек тынгылап.*) Жырлай, тепсей а билемисе?

Ш о х а й. Бир аз-мазла билеме.

К е л г и н ч и. Тепсечи, бир къарайым.

Ш о х а й. Аман тепсейме сора уа.

К е л г и н ч и. Жанынгы сакъларгъа сюе эсенг, тепсе!

Ш о х а й. Аллай амал бар эсе, тепсемей а.

Шохай къадалып тепсерге кюрешеди. Иги кесек силкиннгенден сора, арып жыгъылады.

К е л г и н ч и. Тур, боллукъду. Санга анда къаты соруу этерикдиле. Мен айтхандан чыкъмасанг, сау къалыргъа болурса. Энди бир жырлачы, ауазынгы да бир эштейим.

Ш о х а й. Жырлатхандамы этерикдиле?

К е л г и н ч и. Хау. Таматабыз бек огъурсузду, алай жырны, тепсеуюню бек сюеди. Тепсегенинги жаратмадым, жырлагъан къалай этесе ансы.

Ш о х а й. Да ѳзге амалыммы барды? Юйренирме.

К е л г и н ч и. Юйрене турур заман жокъду. Шохай, сол аягъынг иги бармайды. Аны кесип, башха аякъ тигерге керекди. (*Хуржун телефону бла ѳз тилинде ким бла эсе да сѳлешеди*).

Шарполонтан фернасо хыр мынхат сенклер уа-уа... Бусагъат жетеме. Ыхы. Экинчи жолму дейсе? Да элтирик адаммы хазырды. Бир-эки кюнденми? Хо, сора. (*Шохайгъа.*) Шохай, энтта эки-юч кюнюнг барды. Сакълап тур. Ол жарагъан иригинги да ала барырбыз.

Ш о х а й. Тепсерге юйренсем, бутуму кесмезсиз да?

К е л г и н ч и. Тепсерге юйрене тур, кѳлюме жетсенг, бир амал табарма. Ичгенинги уа къойма. Анда, бизде бир уллу тау барды да, аны башындан къарасанг, Жаннет кѳрюнюп турады. Аны эшик къалаууру

этерме. Хайт десенг. Энди бир жырлачы, ауазынгы эшите барайым.

Шохай аямай кычырып жырлайды. Тауушха Патий чыгъады. Келгинчи кетеди.

П а т и й (*кьолунда ушкогу, сейирге кьалып*). Э киши, кече белинде бу этгенинг неди? (*Шохай Патийге эс бълмей аяусуз жырлайды.*) Аллах хакъына, сен тюзден туююлсе. Тоба, тоба. Ол ары кетген а ким эди?

Ш о х а й. Жырларгъадамы жарамайды энди? Кир юйге! (*Биягъы жырлап башлайды.*)

П а т и й. Тохта, элни уятаса.

Ш о х а й (*шашхан этгенча*). Уянсынла, аманмы жырлайма да?!

П а т и й (*кёзюне тюрслеп кьаран*). Энди уа не болуп кьалды санга?

Ш о х а й. Билмейме, биллигим да келмейди.

П а т и й. Биягъы шайтанла, жинлеми кёрюннгендиле кёзюнге?

Ш о х а й. Кёрюннген этмегенди, бу эки кёзюм бла кёрген этгенме. Сойсенг а, ушакъ да этгенме. (*Жырлап.*) Анга жырлай тура эдим. Ары кетген да ол эди.

П а т и й. Оу отум кёмюлген, ол дегенинг неди?

Ш о х а й. Ол дегеним а: не болса да болсун! Хар шыхырт тауушдан жаным чыгъа жашагъандан ёлген игиди, кетген!

П а т и й. Мен а? Мени кимге кьоюп кетесе сора?

Ш о х а й. Аттынга.

П а т и й. Мен сени бир жары да иерик туююлма, эшитемисе?

Ш о х а й. Элтирге келликле санга сора турмазла. Сол бутуму да кетерирге айтхандыла, тепсерге юйренмесем.

П а т и й. Нек кетередила бутунгу уа?

Ш о х а й. Сен чыгъарны аллында тепсетген да этген эди. Сол аягъынг сюркелген этеди, аны кесип, башха аякъ тигербиз дегенди.

П а т и й. Сау адамны туурарча была кимлелле аллай бир?

Ш о х а й. Улутха да берейим, кьоюгъуз деп да кюрешдим. Хо бир да! Ол багъылгъан иригибизни сагъыннганымда, бир кесек тынгылады.

П а т и й. Ол ючжашар бугъаны окъуна алсынла, сени кьойсунла ансы.

Ш о х а й. Кьоярыкъ туююлдюле. «Кесинги тап жюрютсенг, сени кесе-соя турмай, кьалауурлукъ ишге салырма», – дегенди ол мени ызымдан туююп тургъан келепен.

П а т и й. Тоба астофируллах, энди ол дуниядан келечилеми келе башлагъандыла?

Ш о х а й. Къайдан келгенлеринден хапарым жокъду, ол келгинчи айтханны айтама мен да.

П а т и й (*жилай*). Эшигибиз жабылгъанды десенг а! Кьалауур этерикдиле сора? Аталарыны аман кёзлерине! Мен сени бир жары да иерик туююлма. (*Бир кесек тынгылап.*) Элтген а къайры элтедиле?

Ш о х а й. Мен санга космонавтмы болгъанма, аны билирча. Жашау

болгъан планетледен бирине элтирик болурла.

П а т и й. Барып, аттягъа айтайым, ол, эфендини чакъырып, дууа жаздырсын.

Ш о х а й. Аттянг, эфенди да не эталлыкъдыла келгинчиге?

П а т и й. Милиция чакъырсагъ а? Ала бир мадар-оноу этер эдиле.

Ш о х а й. Мени оноуум этилип бошалгъанды. Хайт десем, мен анда къалауур боллукъма, сторуж. Болалмасам а, мяскокамбинатдача соярыкъдыла. Вот!

П а т и й. Ах кюнюм, ах кюнюм!..

Сахна къарангы болады.

Экинчи кюн.

Шохай, терлегенлери бара, тепсерге юйренеди. Сора, тегерекге-башха сагъайып къарай, Келгинчи былайда болурму деп, эки къолу бла да хауа къармайды. Ол кезиуде къабакъ эшик къагъылады.

Ш о х а й (*элгенип*). Кимсе? Цыгър къызы, сенмисе?

Т о х а й. Менме, мен. Ач муну, ачарыкъ эсенг! (*Тохай киреди.*) Салам алейкум!

Ш о х а й. Алейкум салам.

Т о х а й. Не аман терлегенсе, алан?

Ш о х а й. Юй артда отун жара турама, тютюн тартайым деп булжугъанма ансы. Сен а не айланаса?

Т о х а й. Айланама мен да (*шешаны чыгъара*) сырттым бла таш ташый. Патий а юйдемиди?

Ш о х а й. Базаргъа кетгенди. Келе болур.

Т о х а й. Патий эрттенликде пахан бла ушакъ этип кетгенди.

Ш о х а й (*сагъайып*). Не ушакъ?!

Т о х а й. Не билейим, алай жин зараны барды, бир дууа жазсанг эди дегенин а эшитгенем. Не болгъанды? Заран зат жетгенди дей эсенг а, досум, аны сюрюп чыгъарайыкъ, оллахий! (*Стаканлагъа аракъы къуя.*) Заранны мунуча чыгъаргъан не барды дейсе. Тюз сууруп алады. Топайны жашы Халит, къалтырауукъ заран тийип, ёле тургъанлай, аракъы бла сау этген эдиле аны. Хайда, саулугъунгду! (*Ичеди.*)

Ш о х а й. Къалай сау этгендиле дейсе?

Т о х а й. Халит къарындашыны тоюнда яра иче киргенди.

Экинчи кюн а бир палах къалтырауукъ тийип, ол пакъыр ёлеменнге жетгенди. Оллахий, аракъы ичирип къыстагъан эдиле заранын. Ал, хайда, биз да къыстайыкъ. Салам алейкум. (*Ичеди.*)

Ш о х а й. Халит энди уа ичемиди?

Т о х а й. Не сейир, не аламат, ол кюнден сора къоюп къойду.

Ш о х а й (*кеси кесине*). Анга да келгендиле сора. (*Тохайгъа.*) Сен

тюш зат кёрюучюмюсе?

Т о х а й. Тюш кёрмеген адам боламыды?

Ш о х а й. Не кёресе?

Т о х а й. Озгъан кече къум аулакда суусап болуп, суу излеп айланганем.

Ш о х а й. Сора уа?

Т о х а й. Сора уа, турдум да, суу ичдим да жатдым.

Ш о х а й. Эсирип жатсанг, сени былай бир къужур жаныуарла къу-
угъанча неда бирле бир жары алып кетерикча тюшле кёрюучюмюсе?

Т о х а й. Юч кюн болады кече сайын тюшюмде тенгиз жагъасы
дикий пляжда бир ариу къыз бла жубаннганымлы. Нек сораса?

Ш о х а й. Бош-бош. *(Бир жанына.)* Алыкъа Тохайгъа келмегендиле
сора. Кезиу манга жетип турады. *(Терек чайкъалгъанындан эленип,
Тохайгъа.)* Кет былайдан, кёрюп турадыла, кет!

Т о х а й. Кимле кёрюп турадыла?

Ш о х а й *(шыбырдап)*. Ала.

Т о х а й *(сейирге къалып, шыбырдап)*. Кимле?!

Ш о х а й *(терекге сескекли къарай, Тохайны кёргюзтюп)*. Мен ич-
мейме, Тохай иче турады!

Т о х а й *(армау болуп, терек таба къарай)*. Сен ким бла селешесе?
Тейри, къарайма да, сени заранынг тереннге кетип барады, мычымай
тартып чыгъараргъа керекди, ансы кеч болур да къалыр. *(Стаканны
узата.)* Ма, къампайт!

Ш о х а й. Шешангы да ал да, къуруп кет былайдан, эшигими
жабаса!

Т о х а й *(ёпкелеп)*. Шохай, къыстагъанмы этесе?

Ш о х а й. Къуруп, думп бол кёзюмден!

Асыры къоркъгъандан, юйге чабып киреди.

Т о х а й. Мен да мен туююлме энди аягъым бу арбазгъа басса. *(Къо-
луна стаканны алып.)* Хайда, Тохай, энтга бир жюз грамм бас да, эр
кишича юйюнге бар. Антлы тенгинг арбазындан къыстады. *(Жилия-
ды.)*

П а т и й *(кире келип)*. Тохай, кимге алгъыш эте тураса? *(Жууугъу-
ракъ келип.)* Оу кюнум, жилий тураса да. Не болгъанды? Аракъыдан
кёлюнг затмы чыкъгъанды?

Т о х а й. Кеси кесиме жаным ауруп жилийма. Кимге керекме мен?
Жан тенгим Шохай окъуна арбазындан итни къыстагъанча къыста-
ды. Андан эсе ёлген игиди. Хау, бусагъат барып кесими асхан этеме!
Энг къуруса да, мени хайырамдан эл бир жылы лёкъумла ашар.

П а т и й. Къаллайла селешесе? Айып туююлмюдю! Киши айтырын,
къайтырын билип селешеди. Сен а, сен?! Санга бир жукъ болгъандан
Аллах сакъласын. Атангы, анангы сагъышын этсенг а. Жан ала жатха
эди сизге аракъы сатхан. Жаш тёлю къалай бузулуп барады: кими
ичгичи, кими анашист, кими уручу. Озгъан кече Солтанны къоюн

урлап кетгендиле.

Т о х а й (*сагъайып*). Ким урлагъанын а билемидиле?

П а т и й. Угъай. Тохай, тели сагъышланы къююп, атангы бир жумушуна жарасанг а.

Т о х а й. Тюз айтаса, оллахий. Барып, бир затха жарайым.

Т о х а й кетеди. Шохай терезеден къарап, жырлап башлайды. Патий Шохайгъа тюн-тюлюп къарайды.

П а т и й. Солугъан да эт, Шохай.

Ш о х а й (*бармагъы бла кёкге кергюзте*). Анда солурма, заманым кёп боллукъду.

П а т и й. Осман эфендиге барып келеме. «Намаз этип башласын: ол дуниясына, санына-чархына да жарар. Дууаны уа кесим келтирирме», – дегенди.

Ш о х а й. Кечди. Анда эте турурма. (*Юйден чыгъа келип, тепсен башлайды*). Орсса! Орсса! Эй, анасына уа! (*Патий, харс ура кетип, кеси да тепсен башлайды*). Тейри, Цыгыр къызы, мени бу тепсегеним бла Жаннет эшигине къалауур этерик эселе, сени тепсегенинги кёрселе, Жаннетде секретарша окъуна этерле.

П а т и й. Кет, ассы болма да, намаз этип башла. Осман эфенди бир зат билмей айтмайды.

Ш о х а й. Хо, кёрюрбюз. (*Жырлап да бир башлап.*) Тохта, олдамы биледи келгинчилени?

П а т и й. Айтханма да, биледи. Алай ала жинлелле дейди ансы. Тоба, болмаз деме.

Шохай жан-жанына сагъайып къарайды.

Къачан келлигин а айтханмыд ол генезир?

Ш о х а й. Бу эки кюнде дегенд. Бюгече келлик эсе да билмейме.

П а т и й. Мен бюгече сени къатынгдан таярыкъ туююлме.

Ш о х а й. Нек сора?

П а т и й. Мен да сени бла барлыкъма, сени кесинглей къалай ийип къоярем.

Ш о х а й. Мен кесим туююлме, ол багъылгъан иригизни да ала барлыкъма.

П а т и й (*жилямсырап*). Сенсиз мен не этерикме мында? Ёлсек, къалсакъ да бирге болайыкъ.

Ш о х а й. Малгъа уа ким къарарыкъды?

П а т и й. Сенсиз манга зат да керекмейди.

П а т и й юйге киреди. Сахна къарангы болуп жарыйды.

Ш о х а й. Не этсин, къалай болсун?!

«Асса! Асса!» деп тепсеп башлайды. Т о х а й киреди. Сейир да бир этеди сора къарс уруп башлайды.

Т о х а й. Ай аман кесинг а! Асса! Асса! Тейри амманы урчугъунлай чанчыласа, Шохай. Тойгъа затмы къураласа?

Ш о х а й. Хау, тепсеп бир къауумлагъа бир мат салайым.

Т о х а й. Тейри, кёлунг бла хазырланаса. Жараунг аман ачылгъанды.

Ш о х а й. Хау. Хватит плохо жить! Анасына уа! Орсса-а!

П а т и й (*юйден чыгъып*). Алан, солугъан да эт. Ичинг кюйюп, ёлюп къаласа.

Т о х а й. Не эте турасыз, Патий? Тынч болугъуз.

П а т и й. Къой-къой, тынчлыгъыбыз къуругъанды, Тохай.

Т о х а й. Ол дегенинг? (*Шохай жырлап башлайды. Тохай сейирге къалып къарайды*). Не болгъанды Шохайгъа? Мени да бош къыстамагъан эди арбаздан.

П а т и й. Къой, сорма, айтып ангылаталлыкъ туююлме.

Т о х а й. Кимлары чакъыргъандыла тойгъа уа?

Ш о х а й. Уллубашлары.

Т о х а й. Уллубашларымы дейсе? Элде аллай хапар жокъду да.

Ш о х а й (*бармагъын кёкге тутуп*). Мен мындагъы Уллубашлары демейме, андагъы Уллубашлары дейме.

Т о х а й (*ангыламай*). Къайда дейсе?

Ш о х а й. Сен ангыларыкъ туююлсе. Аллай тойлагъа менича даражалары жюрюгенлени чакъырадыла.

Т о х а й. Да ангылатсанг, нек ангыламайма?

Ш о х а й. Энди кёп къалмагъанды.

Т о х а й. Неге кёп къалмагъанды?

Ш о х а й. Кетерге.

Т о х а й. Шохай, тынгылы ангылатчы, къыйнап турмай.

Ш о х а й. Заманым жокъду, хазырланыргъа керекме. (*Тепсеп башлайды*).

Т о х а й. Патий, къарайма да, тюз боюнлу туююлдю бу.

П а т и й (*жиляп*). Къой-къой, кесим да хайран болуп турама.

Тохай, бир зат да ангыламай, тепсей тургъан Шохайны тохтатып, кёзюне тюрслеп къарайды. Сора, дохтур этиучюча, эки бармагъын таууш этдире, кёз аллында ары-бери элтеди.

Т о х а й. Санга не болгъанды, Шохай? Къайры тебирегенсе? Айт да, биргенге барайым.

Ш о х а й. Биргеме келип этеригинг жокъду, ингирде саламлашыргъа келирсе.

Т о х а й. Нек келмейме, келирме. Ингирдеми кетериксе?

Ш о х а й. Хау, кече.

Т о х а й. Кимни мешинасы бла?

Ш о х а й. Аны уа кесим да билмейме. Эшекге миндирип элтирик эселе да, хапарым жокъду. (*Шохай биягъы тепсеи башлайды*).

Т о х а й (*бир жилий тургъан Патийге, бир а тепсей тургъан Шо-хайгъа ачылу къаран*). Боллукъду, тыныгъыз бир! Биринг жилип, биринг тепсеи, не къара шайтан киргенди арагъызгъа?

П а т и й. Тохай, жанынга ёлейим, мынга не болгъан эсе да билмейме. Кече менсиз тышына чыкъмайды, келгинчи кёргенме деп. Бу эки кюнде ол мени элтирге келликди дейди.

Т о х а й (*жукъ ангыламай*). Неле, неле дейсе, Патий?!

П а т и й. Кесине сор. Мен да сенден кёп билмейме.

Т о х а й. Кимни кёргенсе, Шохай, манга бир айтчы?

Ш о х а й. Уллу тегерекбаш инопланетянин келгенди манга.

Т о х а й. Ма санга къаугъа! Сора нек?

Ш о х а й. Сора уа мени алып кетерикди ары, (*бармагъын чюелтин*.) кесине. Анда къалауур болуп ишлерикме.

Т о х а й. Уллу къуллугъ а бермейдиле, тейри. Не заманда келликди?

Ш о х а й. Кече.

Т о х а й. Алан, кертими айтаса огъесе мени сандыратамы тураса?

П а т и й. Тохай, бюгече сен да бизни бла тур: не болады, не къалады.

Т о х а й. Аны не айтыуу барды, Патий. Ким эсе да, сакълайыкъ ючюбюз да. Не айтырыгъын эшитайик да, анга кёре бир зат этербиз. Шохай, экиатарынг турамыды? Къолунгда ушкок болса, не десенг да, жюрегинг ырахатыракъ болады.

Ш о х а й. Хау, турады.

Т о х а й. Энди былай этейик: кече мен ушкок бла ташада турурма, сен а, Патий, терезеден къарай-къарай тур. Шохай а - ма былайда. Ол келгинчи кёрюннгенлей, экибиз да чабарбаз.

П а т и й. Ёзге амалыбызмы барды, Тохай? Сен айтханлай этейик.

Сахна къарангы болады. Кече Шохай, акъ кийимле кийип, къоркъа-къоркъа, юйден чыгъады. Бир къолунда бидону, бир къолунда - чемоданы.

Ш о х а й. Я Аллах, сен болуш. Санга аманатма. Бисмилляхий, бисмилляхий.

К е л г и н ч и киреди.

К е л г и н ч и. Мен келдим, хазырмыса?

Ш о х а й (*элгенип*). Ары хазыр болуп ким барады? Досум, къоярменг мени?

К е л г и н ч и. Къалай къояйым? Мен анда айтып келеме. Тебире!

Таматам да сакълап турады. Иригинг а къайда?

Ш о х а й. Баудады.

К е л г и н ч и (*телефону бла сёлеше*). Унтя фыр лям ра пранта урия уа-уа.

Ш о х а й. Не дейсе?

К е л г и н ч и. Учагъыбыз келип турады, бол хайда!

Ш о х а й (*амалсызгъа къалып*). Ирикни юсуне, багъылгъан бугъам барды, аны да къошайым, къоя эсенг.

К е л г и н ч и. Биягъы башладынгмы сытылып?!

Ш о х а й. Ай юйюнге, къалай ангыламайса: къоркъгъан этеме.

Ол кезиуде юй артдан Т о х а й, экиатар ушкокну да алгъа тутуп, чыгъып келеди. П а т и й да, сенек бла юйден чыгъады. Аны кёрген келгинчи, къолларын ёрге кётюрюп, сын къатып къалады. Сора жууукълаша келген Тохай аны ушкок бла уруп къоймасын деп, тобукъланып къычырыкъ этеди.

К е л г и н ч и. Тохай, маржа, уруп къояса, Аллахны къулу эсенг, уш-когунгу ары бур!

Т о х а й (*келгинчи аны атын айтып сёлешигенине сейир этип, Шо-хайгъа*). Бу мени атымы къайдан биледи?

Ш о х а й. Да билмей а, кёкден къарап, небизни да билип турадыла. Атыбызны угъай, дукъумубузну да биле болурла.

К е л г и н ч и. Билеме, билеме...

Т о х а й. Биле эсенг, айтчы да.

К е л г и н ч и. Сыбызгъыев Тохай, Аныуарны жашы.

Т о х а й (*сейрге къалып*). Оллахий, биледи!

П а т и й. Ким эсенг да, сен мени баш иеми жеринде нек къоймайса?

Ш о х а й (*къоркъуп, Патий бла Тохайгъа*). Эслеп сёлешигиз экингда, бу кеси жангыз болмаз. Эшигибизни ахырда жапдырып къояса, Тохай, ушкокну ары кетер.

П а т и й (*Сенек бла тебинип*). Эшитемисе, Келгинчи, мен баш иеми бир жары да иерик тойюлме, элтмей болмай эсенг а, мени да ала бар.

К е л г и н ч и (*тёгерек бёркюн теше*). Мен Таусома.

Ючюсю да бир зат да айталмай, ауузлары ачылып, бир ауукъ турадыла.

Ш о х а й (*ачыуланып башлай*). Сенмисе, Таусо?!

П а т и й. Оу эшигим, Таусо, бу этгенинг неди?!

Т о х а й. Ма къаугъа!

Т а у с о. Мен Таусома, хоншугъуз. Таныдыгъызмы?

Ш о х а й (*ачыуланып*). Начас! Неди сени бу этгенинг?!

Т а у с о. Сени аракъыдан айыра эдим, Шохай.

П а т и й. Таусо, жарлы, Шохайны аракъыдан айырама деп, эшигибизни жабып къоя эдинг да. Алай этерге жараймыды?

Т а у с о. Кечигиз, ойнап этгенме.

Ш о х а й (*Тохайны кьолундан ушкокну сермеп алып*). Ойнагъан этгенсе сора! (*Ушкокну юсюне буруп*.) Мен да бир кесек ойнайым!

Таусо юй артына кьачады, Шохай а ызындан кьуады. Бир кесекден Таусо кьолларын кетюрюп, Шохай а аны ызындан киредице.

Т а у с о. Аллах бла тилейме, Шохай, жан аурут.

Ш о х а й. Сен а аурутханменг? Тепсе! Тепсе дейме да бусагъат!

Итнича уруп кьояма, тепсе!

Т о х а й. Сабыр бол, Шохай, сабыр бол.

П а т и й. Оу кюнюм! Э киши, уруп кьояса, ушкокну кетер!

Ш о х а й (*ушкокну юслерине буруп*). Артха туругъуз экинг

да! (*Патий бла Тохай, кьоркъуп, артха турадыла, Таусогъа*). Тепсе дейме мен санга! Тепсе, жажаним бутагъы!

Таусо, кьоркъуп, тепсеп башлайды... Иги кесек тепсегенден сора арып жыгъылады.

Ш о х а й. Не сойланнганса?! Ёрге тур да тепсе!

Таусо тепсей келеди да, жыгъылып, туралмай кьалады. Шохай анга жууукъ барады.

Сени эки аягъынг да артха кьаладыла, кетерип, орунларына тие аякъла тигейим бусагъат. (*Патийге*.) Келтирчи ол мал союучу бичагъымы! Халысы бла чирги ийне да чыгъар!

Т о х а й (*кьолундан ушкокну ала*). Кьой энди, Шохай. Халек

этдинг харипни. (*Таусогъа кьол узата*.) Тур, Таусо, тур.

Ш о х а й. Туу анассына! Кёрмейсиз бу гырайтны манга этгенин!

П а т и й. Аллага минг шукур, бу халабалыкъ тап бошалды эсе.

Ш о х а й (*Патийге*). Мен шашаргъа аздан кьалгъанма, сора тап кьалай бошалады, ы-ы?!

Т о х а й (*кюле*). Оллахий, Шохай, аздан кьалдынг ансы, ары (*бармагъын чюелтин*) жулдуз кьызчыкълагъа кетип кьала эдинг, мени да кьуюп.

Ш о х а й (*ачыууланым*). Не тишлеринги ышартаса сен а?!

Т о х а й (*кюле*). Жиялгъанмы этейим да?

П а т и й. Таусо жарлы, ахыбызны алып кьойдунг да. (*Шохайгъа, кюлюп*) Не десенг да, э киши, Таусону хайырындан аякъ алыргъа уа тюзелдинг.

Ш о х а й. Тюзелген а сююпмю этерсе, жаналгъыч юсюнге сюелип турса. (*Таусогъа керилип*.) У-у, мынафыкъ!

Т о х а й. Таусо, ийманынг хакъына, Шохайгъа келгинчи сыфатлы болуп нек келген эдинг?

Т а у с о (*юсюн кьагъа*). Ичгини кьоймасанг, санга андан да аман этерикме.

Т о х а й. Мен санга не сорама да, сен манга не айтаса?

Т а у с о. Шохай, эсирип: «Къоркъурукъ туйюлме инопланетянин келсе да, мен кесим да инопланетянинме!» дерге къалды да, мен да мен туйюлме, кефинги бир аяздырмасам деп, кесими келгинчиге ушатып келдим, Шохай а ойсурады да къалды.

Ш о х а й. Таусо, оза тураса!

Т о х а й. Алан, айтма къойчу муну!

Ш о х а й. Этгени азды да, элге жайсын энди!

П а т и й. Э киши, не ары-бери десенг да, къоркъгъан а этгененг, менсиз кече тышына чыкъмайса шендю да.

Ш о х а й. Кет, жаншама сен да!

Т а у с о (*кюлюмсюрен*). Къоркъгъан угъай, жилигъан окъуна этгененг.

Тохай да Патий да харх этип кюлюп башладыла.

Ш о х а й (*Тохай къабыргъагъа таяндыргъан ушкокну сермен алып*). Жырла! Жырла дейме мен санга, ансы жаханымге бек къысха жолну ашырама!

Т а у с о (*ахы къуруп*). Анангы жаны ючюн, кеч, Шохай. Сабийлени ёксюз этесе.

Т о х а й (*абызыран*). Шохай, маржа, къой, тели болма!

П а т и й (*жалынын*). Шохай харип, ойнап этген эди. Тутчу бери уш-кокну.

Ш о х а й (*ушкокну юслерине буруп*). Артха туругъуз! Биринге да бет этерик туйюлме! (*Таусогъа*.) Сен а жырла! Жырла дейме мен санга!

Таусо, ахы къуруп, башха-башха жырладан эсине тюшген жерчиклерин жырлайды. Тирелип тохтаса, Тохай болушады.

Т а у с о (*ёню къарыгъын*). Тамагъым къургъакъсыгъанды. Айран ур-тлатыгъыз, маржа.

Ш о х а й. Айранмы?! Харам жилик, сен манга суу да ичирмегенсе. Бусагъатдан жырлап башла. Жырла дейме да!

Ушкок атылады. Таусону эси ауады.

П а т и й. Оу эшигим, ёлтюрюп къойдунг да!

Ш о х а й (*ушкокну бияры быргъап*). Таусо! Эшитемисе, Таусо!

Т о х а й. Эси аугъан болур, жарасы жокъду. Суу чапдырчы, Патий.

П а т и й. Бусагъат, бусагъат... Ой Аллах а...

Ш о х а й. Таусо, досум, ёлюп къалма ансы, къоюнгу да къайтарырма.

Т о х а й. Хау, бир жарагъан ирик берир, ёлеме деп ойнама ансы.

Патий суу алып чыггады.

П а т и й. *(Таусону бетине суу сылай)*. Таусо, аяз, маржа!
Т а у с о *(эс жыя)*. Не болгъанды манга? Мен къайдама?
П а т и й. Бир зат да болмагъанды, Таусо. Бош, эсинг аугъан эди, тур, жаным, тур. *(Таусо тура келип, Шохайны кёредиде да, ол элгенгени бла, биягъы жырлап башлайды)*. Таусо, бек иги жырлайса, алай боллукъду энди. Элни уятаса.
Т о х а й *(Таусону шинтикге олтурта)*. Олтурчу былай, бир эс тап.
П а т и й. Э киши, сен а не сирелесе, бодуркъу кибик?
Ш о х а й *(абызырагъаны кетмей)*. Таусо жырлайды деп мен тепсенми этейим да?
П а т и й. Бир жукъ айт дейме.
Ш о х а й. Салам алейкум, Таусо.
Т а у с о. *(ауазы кьалтырай, Патийни кьолундан стаканны алып)*. Уа-ликум салам. *(Суу ичеди.)* Тейри, Оскъанлары, бу жол а аракыгъызыны кьызгъандыгъыз.

Бары да жарыкь кюледиле.

П а т и й. О, Уллу Аллах, минг шукъур санга, кьаллай кьыйынлыкъдан кьутултдунг бизни.
Т о х а й *(Таусону кьагъып)*. Тейри, Таусо, кьоркьгъан а сен да этдинг.
П а т и й. Башламачы, Тохай!
Ш о х а й *(кеси аллына кюле)*. Сейир-тамаша!
П а т и й. Неге сейирсинесе?
Ш о х а й. Таусо айыу уугъа барады дегенлери ётюрюк кёреме. Кьоянжюрекди Таусо!
Т а у с о. Батырма деп махтаныр жеринг сени да жокъду, Шохай. Кьатынча сытылгъанынгы унутханмы этгенсе?
Ш о х а й. Не-е-е! Кьатынчамы?!..
Т о х а й *(араларына кирип)*. Тейри, кьарайма да, сизни жарашдырыргъа керек болуп турады.
П а т и й. Бек тюз айтаса, Тохай. Жарашсынла!
Ш о х а й. Мен Таусо бла ёлсем да жарашырыкь туююлме!
Т а у с о. Мен да! Акъылы болгъан сантгыу Шохай бла жарашамыд?!
Т о х а й. Хапарны кьоюгъуз да, сёзюме сыйыныгъыз неда эл бедиллиги этеме.
Ш о х а й. Жарашырыкь туююлме!
Т а у с о. Сен жарашырыкь да болурса, мен а чыртда угъай.
Ш о х а й. Нек сора?
Т а у с о. Кьоюму урлагъан сен, жарашхан а - мен. Оллахий угъай!

Ш о х а й (*Тохайны кёргюзтюп*). Тохай урлагъанды кьоюнг, манга бир да атама.

Т о х а й. Урлагъанмы? Ойнап элтгенек да, Шохай?

Ш о х а й. Мени бир да кьошма. Не этген эсенг да кесинг этгенсе.

Т о х а й. Къара мынга! Суу бойнунда олтургъаныбыз эсингде тьююлмюдю?

Ш о х а й. Эсимдеди.

Т о х а й. Таусону кесин да чакъыргъанек да. (*Таусогъа.*) Таусо, эсингдемиди былтыр, май айда суу боюнунда олтургъаныбыз?

Т а у с о. Эсимдеди.

Т о х а й. Сени кьоюнг эди ол биз шишлеген кьой.

Т а у с о. Урлап, кеси малымы кесиме ашатхансыз сора?!

Т о х а й. Урлап угъай, ойнап. Ол эки арачыкъны къалай айырмайса? Андан сора да: урласакъ, сени чакъырамы турлукъ эдик? Вот!

Т а у с о (*Тохайны кёзлерине тюрслеп къарай*). Къалай эслемей тургъанма, не аман кёзлеринг барды сени.

Т о х а й. Тейри, Верочкачыгъым а алай айтмаучу эди. Хо да... Мен санга бюгюн окъуна бир жарагъан мал бермесем, мен да мен тьююлме. Ма кьолум.

Т а у с о (*къолун ары тюрте*). Келтирсенг, тутарма.

Ш о х а й (*кюлюп*). Сен ол жарагъан иригими ары элтирге (*бармагъан чюелтин*) андан кюреше кёре эдим.

Т а у с о. Ёзге уа!

Барысы да харх этип кюледиле.

Ш о х а й. Оллахий деп айтама, сен манга этгенни дуняда адам адамгъа этген болмаз! Тутдур тыкырынгы. Ойнай билесе!

Т о х а й (*жыр айта*). «Къарачы, къарачы... къарачы, къарачы... Таулу жаш къалай тепсейди Исламей...»

П а т и й (*элгенип*). Оу кюнюм! Тохай, жарлы, бу этгенинг неди? Сендамы кетип тебирегенсе?

Т о х а й. Бир жары да кетмейме! Юйдегили болама, Патий!

Т а у с о. Кет, алай хажи болгъун сен.

П а т и й. Кимди ол насыпсыз?

Т о х а й. Нек бола эди насыпсыз? Насыплы де, насыплы!

П а т и й. Ичесе да. Къойсанг, не менме деген къыз да чапханлай келлик эди, бир Аллах.

Ш о х а й. Тюз айтаса, Цыгыр кызы, ичгини кьоюргъа керекди.

Къоймасакъ да, кьуругъа келликбиз, жокъгъа... Мен алгъа къарап жашаргъа сюеме, малгъа къарап тургъандан сора да, умут этип жашаргъа. Шёндю уа умутум юзюлгенди. Билмейме не этерге да. Бизни бу жашауубуз жашаумуду? Кимбиз биз? Мен кыралына ёхтемленип ёсген тёлюденем. Намысым да, сыйым да, окъуум да, ишим да бар эдиле. Бюгюнлюкде уа бир затым да жокъду, ишге термилип тургъан бу эки кьолумдан сора.

Т а у с о. Халккыбыз Орта Азияда сау кырал юсюне аугъанда да, жатып, ёлюп кьалмагъанды, тюнгюлюп. Не ди бу кёлсюзлюк?! Чынты таулуча, кёл эт да, умут тереги жангыдан чагъар. Чакъгъан тереги а жемиш береди. Салам алейкум!

Ш о х а й (*кьолун тутта*). Уалейкум салам!

Т о х а й. Ай, жашагъын сен. Алай Таусо сен мени бош кьагъаса. Кёрюрсе кьаллай кьыз учуруп келсем да!

П а т и й. Атанг Осман эфенди ёлмесин, кертими айтаса?

Т о х а й. Мен эр кишиме, сёзюм - сёздю. Тамбла бизни орамда той боллукъду, мени тоюм! Таусо, сен а тоюмда тепсерге айтханса, тепсерикмисе ансы?

Т а у с о. Аны не айтыуу барды! Сора тойну башламиши былайда болсун! Сиз а, харс уруп, бир кьарачыгъыз инопланетянинни аякъ алыуна. Асса! Асса! (*Патий бла тепсейди.*)

ЖАБЫУ

*Басмагъа хазырлагъан -
ЁЛМЕЗЛАНЫ МУРАДИН*

С Ё З Б Е Р

Эние: 1. Тёрт ийне бла да эшиледи. 6. Сют продуктла, сёз ючюн, айран, тузлукъ, бишлакъ дегенча эм башхалары бир сёз бла. 7. Батмакъ. 8. Жерге тошмеген тирлик этеди аны. 10. Махтанчакъ. 15. Къууанч столгъа къуллукъ этиучю. 16. Малла жалаучу туз. 17. Къуран башны аты. 19. Ол малныкъы, атныкъы, итники да болуучуду. 21. Горчица. 22. Таулу не бла жан бла тёммекди? 24. Сынаргъа керекли къой сюек. 25. Ол да къулду.

Ёресине: 1. Къысха. 2. Накъут-... 3. Ат иерни кереги. 4. Аскер тизгин. 5. Кесин ариу жюрюте билиу. 9. Эшик «къалауур». 11. Адам. 12. Агъачда ёсген сарымсах татыулу битим. 13. Аракъыгъа къаллай сууду, дейдиле? 14. Тылы жайыгучу. 18. Къуранны бир жазыуу. 20. Дин ангълатыула. 22. Аш этиучю адыр. 23. Къол аяз бла ёлчем.

Сёзберни ТОКУМАЛАНЫ Хусейин жарашдыргъанды.

Журналны экинчи номеринде басмаланган сёзберни жууаплары

Эние: 1. Къажаулукъ. 5. Армау. 8. Юй. 9. Тилбаракъ. 10. Элек. 12. Ышым. 13. Ётюрюкчю. 16. Балан. 17. Чырлама. 20. Латыра. 21. Лакъырдачы. 22. Къууанч. 25. Томуроу.

Ёресине: 1. Къытлыкъ. 2. Жылтырауукъ. 3. Ууакъ. 4. Ууахты. 5. Ай. 6. Мал. 7. Унку. 10. Эркелетиу. 11. Артыкълыкъ. 14. Сатыр. 15. Тапанча. 18. Бал. 19. Аманат. 23. Уру. 24. Ако.

КЪУЛИЙЛАНЫ ХАЖИМУСАГЪА – 100 ЖЫЛ

БЕППАЙЛАНЫ МУТАЛИП. Суюмекликни жырчысы. <i>Статья</i>	2
КЪУЛИЙЛАНЫ ХАЖИМУСА. <i>Назмула</i>	5

КЪАРЫНДАШ ОТ ЖАГЪАДА

САНДЖИ КАЛЯЕВ. <i>Назму</i>	15
АСЕН СУСЕЕВ. <i>Назму</i>	16
ЛИДЖИ ИНДЖИЕВ. <i>Назму</i>	18
КОНСТАНТИН ЭРЕНДЖЕНОВ. <i>Назму</i>	20
БАСАНГ ДОРДЖИЕВ. <i>Назму</i>	21
ДАВИВ КУГУЛЬТИНОВ. <i>Назмула</i>	21
МИХАИЛ ХОНИНОВ. <i>Назмула</i>	25
НИКОЛАЙ ИЛЮМЖИНОВ. Жажаним отларында. <i>Ханар</i>	27
БОСЯ САНГАДЖИЕВА. <i>Назмула</i>	35
АНДЖИ ТАЧИЕВ. <i>Назму</i>	36
АНДРЕЙ ДЖИМБИЕВ. <i>Назму</i>	37
САНДЖАРА БАЙДЫЕВ. <i>Назмула</i>	38
ЕГОР БУДЖАЛОВ. <i>Назмула</i>	39
СЕРГЕЙ БАДМАЕВ. <i>Назму</i>	40
ВЛАДИМИР НУРОВ. <i>Назмула</i>	41
ЭРНЕСТ ТЕПКЕНКИЕВ. <i>Назму</i>	42
ВЕРА ШУГРАЕВА. <i>Назму</i>	43
ДЖАНГАР НАСУНОВ. <i>Назму</i>	43
ЭРДНИ ЭЛДЫШЕВ. <i>Назмула</i>	44
АЛЕКСАНДР СОЛОВЬЕВ. <i>Назму</i>	46
ЛИЛИЯ ЩЕГЛОВА. <i>Назмула</i>	48
ВАЛЕНТИНА ДИДЖИЕВА. <i>Назмула</i>	49
НИКОЛАЙ САНДЖИЕВ. <i>Назмула</i>	50
НИКОЛАЙ БУРУЛОВ. Бёрю къапхан. <i>Ханар</i>	53
АЛЕКСЕЙ СКАКУНОВ. <i>Назмула</i>	66
ВАЛЕРИЙ ХОТЛИН. <i>Назмула</i>	66
ВИКТОР ПАПУЕВ. <i>Назмула</i>	68
ГРИГОРИЙ АВДЖАЕВ. <i>Назму</i>	67
ЧЕБЕК АВДУЧИЕВ. <i>Назму</i>	69
ВАЛЕРИЙ ЧОНГОНОВ. <i>Назмула</i>	70
ВИКТОР ХАПТАХОНОВ. <i>Назмула</i>	71
ОСОРИН УТНАСН. <i>Назмула</i>	72
НАДЕЖДА ДЕЕВА. <i>Назмула</i>	73
АЛЕКСЕЙ БАЛАКАЕВ. Юч суратчыкъ. <i>Повесть</i>	74

ПРОЗА

ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Жазыгучуну китабы. *Повесть*. 100

ПОЭЗИЯ

УЯНЛАНЫ ОЮС. *Назмула*. 150
СОЛТАНЛАНЫ БУСЛИМАТ. *Назмула*. 161
ТОКУМАЛАНЫ РАЙСА. *Назмула*. 169

КРИТИКА БЛА БИБЛИОГРАФИЯ

АКАЧИЛАНЫ СОФЬЯ, МАГУЛАЛАНЫ ФАРИДА. Барыбызны да
Кязимибиз. *Статья*. 173

ЖЮНИОСЛАНЫ АБУ-МУСЛИМ. Жарыкдан толу сурагла. *Статья*. .. 179

МИЛЛЕТИБИЗНИ БЕЛГИЛИ АДАМЛАРЫ

АТТОЛАНЫ МАГОМЕТ. Ахшы жетер муратха. *Очерк*. 183
САРАККУЛАНЫ АСИЯТ. Табийгъатны «кемчилигин» искусствогъа
бура. *Очерк*. 189

САХНА

МАМУЧИЛАНЫ КЕМАЛ. Туманда ажашханла. *Пьеса*. 194

ТОКУМАЛАНЫ ХУСЕЙИН. Сёзбер. 221

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 4 (152)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители
Министерство по информационным коммуникациям,
работе с общественными объединениями и делам молодежи КБР,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Абаева*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 20.07.10. Формат 60x90¹/16. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00 Уч.-изд. л. 12,50. Тираж 2100 экз. Заказ № 97. Цена свободная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5. Отпечатано ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 года». КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33.

Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол жаз-малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы башиха жерде басмалагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.